

Светозар Марковић
ЦЕЛОКУПНА ДЕЛА

I—XVII

330.1

МАРКОВИЋ, Светозар

Целокупна дела / Светозар Марковић. — Београд [итд.]:
Народна књига [итд.], 1987— . — књ.; 24 см

Књ. 9. — 1988. — XVI, 249 стр.

ISBN 86-331-0114-9

ПК:а. Политичка економија

Обрађено у Народној библиотеци Србије, Београд

САВЕТ
ЗА ИЗДАВАЊЕ ЦЕЛОКУПНИХ ДЕЛА
СВЕТОЗАРА МАРКОВИЋА

Председник
ДУШАН ЧКРЕВИЋ

Чланови

Вукоје Булатовић, др Тихомир Влашкалић, Радисав Јовановић,
Радосав Јовановић, Бранислав Јоксовић, члан САНУ Душан
Каназир, члан САНУ Радомир Лукић, др Љубисав Марковић,
члан САНУ Душан Недељковић, др Најдан Пашић, Видак
Перић, члан САНУ Војислав Петровић, члан АНУВ Чедомир
Попов, Жика Радојловић, др Радослав Ратковић, др Душан
Симић, Петар Стамболић, др Зоран Стојановић,
члан АНУК Хајредин Хоџа | члан ЈАЗУ Душан Чалић

ОДБОР
ОДЕЉЕЊА ДРУШТВЕНИХ НАУКА СРПСКЕ
АКАДЕМИЈЕ НАУКА И УМЕТНОСТИ ЗА ПРИПРЕМУ
ЦЕЛОКУПНИХ ДЕЛА СВЕТОЗАРА МАРКОВИЋА

Председник

члан САНУ ДУШАН НЕДЕЉКОВИЋ
члан САНУ РАДОМИР ЛУКИЋ

Чланови

др Перо Дамјановић, др Сергије Димитријевић, др Јован Дубовац,
члан САНУ Душан Матић, члан АНУВ Чедомир Попов,
члан САНУ Петар Поповић, члан АНУК Јашар Реџепагић
доп. члан САНУ Владимир Стојанчевић, др Андрија Стојковић

Секретар
Борђе Митровић

SVETOZAR MARKOVIĆ
OEUVRES COMPLÈTES

Vol. IX

Reçu à la IVe séance de la Classe des sciences sociales le 7. avril
1987. à la base des rapports des membres de l'Académie Obren
Blagojević et Ivan Maksimović

Rédacteur

DUŠAN NEDELJKOVIĆ
membre de l'Académie Serbe des Sciences et des Arts

RADOMIR LUKIĆ
membre de l'Académie Serbe des Sciences et des Arts

NARODNA KNJIGA BEOGRAD MATICA SRPSKA JEDINSTVO
Beograd 1988 Novi Sad Priština

СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ
ЦЕЛОКУПНА ДЕЛА

Књига IX

Примљено на IV седници Одељења друштвених наука од
7. априла 1987. године, на основу реферата чланова САНУ
Обрена Благојевића и Ивана Максимовића

Уредник

члан САНУ ДУШАН НЕДЕЉКОВИЋ

члан САНУ РАДОМИР ЛУКИЋ

НАРОДНА КЊИГА БЕОГРАД МАТИЦА СРПСКА ЈЕДИНСТВО
Београд 1988 Нови Сад Приштина

ОДБОР ОДЕЉЕЊА ДРУШТВЕНИХ НАУКА СРПСКЕ
АКАДЕМИЈЕ НАУКА И УМЕТНОСТИ ЗА ПРИПРЕМУ
ЦЕЛОКУПНИХ ДЕЛА СВЕТОЗАРА МАРКОВИЋА

Председник

члан САНУ ДУШАН НЕДЕЉКОВИЋ

члан САНУ РАДОМИР ЛУКИЋ

Чланови:

др Перо Дамјановић, др Сергије Димитријевић, др Јован Дубовац,
члан АНУК Јашар Реџепагић, члан АНУВ Чедомир Попов,
доп. члан САНУ Владимир Стојанчевић, др Андрија Стојковић

1355 403/9

Приређивачи

др Младен Вукомановић др Лазар Пејић, др Драгоје Тодоровић

Рецензенти

др Перо Дамјановић, др Вера Пилић, др Драгутин Шошкић

Ликовно-технички уредник

Фрањо Комерички, сликар-графичар

ОДБОР ЗА КООРДИНАЦИЈУ РАДА НА ПРИПРЕМИ
И ИЗДАВАЊУ ЦЕЛОКУПНИХ ДЕЛА
СВЕТОЗАРА МАРКОВИЋА

др Добросав Бјелетић (председник), Боривоје Вулин, др Јован
Дубовац, др Вићентије Ђорђевић, Радован Ждрале, Петар
Јакшић, Видак Перић, Радомир Николић, проф. др Вера
Пилић-Ракић, Миливоје Татић, Милутин Крушчић (секретар)

ИЗДАЊЕ ФИНАНСИРАЛИ

Председништво ЦК СКЈ — Управни одбор Фонда за
издавачку делатност и научноистраживачки рад
Комитет основних организација Савеза комуниста у органима и
организацијама Федерације — Председништво Комитета
Председништво ЦК СК Србије
Републичка заједница науке Србије
Републичка заједница културе Србије
Републичка заједница основног образовања Србије
Самоуправна интересна заједница за научни рад САП Војводине
Самоуправна интересна заједница за научни рад САП Косова
Самоуправна интересна заједница за научни рад
СР Босне и Херцеговине

13401/88

ПРЕДГОВОР IX И X КЊИЗИ

Дело Светозара Марковића које предајемо јавности имало је чудну судбину и необично дуг пут од настанка до објављивања. Понуђено је Матици српској 1872. године на откуп и штампање, али је прва књига објављена у Београду 1875. године, а друга је угледала светлост дана тек после једног столећа, 1975. године.

Овом приликом Српска академија наука и уметности објављује први пут обе књиге заједно, и то под насловом Начела народне економије или наука о народном благостању [Нова начела политичне економије] (по Н. Г. Чернишевском.)

Замисао Светозара Марковића била је да објави једно фундаментално теоријско дело, по угледу на Капитал¹ Карла Маркса и Очерки из политической економии (по Миллю)² Николаја Чернишевског, које би послужило као критика грађанске политичке економије и представљало основу за научну и револуционарну борбу за ново социјалистичко друштво. Аутор је замислио да сачини дело у пет књига у којима би обрадио: 1. производњу, 2. расподелу, 3. размену, 4. услове економског прогреса, 5. улогу државе у привреди.³

¹ К. Маркс, *Капитал*, I—III, Просвета, Београд, 1970. Сви наши наводи и поређења у 9. и 10. књизи рађени су на основу овог издања I тома *Капитала*, који је познавао и користио и Светозар Марковић.

² У Народној библиотеци Србије налази се примерак *Очерки из политической економии* (по Миллю), тј. III и IV том *Сочинения Н. Чернишевского*, Женева, 1869—1870. године, којим се користио Светозар Марковић приликом писања својих *Нових начела политичне економије* [*Начела народне економије*]. Ова књига (сигн. II 21130) обухвата оба тома *Сочинения Чернишевского*, III и IV, укоричена је у тврди повез, а на књизи и њеним маргинама постоји више бележака и примелби, као и подвучених редова, писаних руком Светозара Марковића, што доказује да је он био власник књиге. Поред рукописа, који је несумњиво Марковићев, и датуми које он бележи на књизи подударају се с временом његовог боравка у Цириху у лето 1872. године (више: Лазар Пејић, „Начела народне економије“ од Светозара Марковића и њихови научни извори, *Научни скуп Светозар Марковић, живот и дело*, 24—27. новембар 1975. Српска академија наука и уметности, Научни скупови, књ. V, Одељење друштвених наука књига 3, Београд, 1977, стр 649—661).

³ Светозар је, колико се зна, припремио за штампу и трећу књигу, у којој говори о размени, али је она изгубљена. Нема поузданих доказа на основу којих би се могло закључити да је Светозар радио на четвртој и петој књизи.

Критички став Светозара Марковића према вулгарној грађанској политичкој економији, пре свега британских и француских писаца, а нарочито Џона Стјуарта Мила, није представљао само копију ставова Маркса и Чернишевског,⁴ чија су му дела служила за пример, већ је био уперен и против представника грађанске политичке економије у Србији тога времена, посебно против идеја Чедомиља Мијатовића и Владимира Јовановића, на којима су се васпитавале и образовале младе генерације Велике школе у Београду. Истовремено, његово дело је нудило нова теоријска виђења у духу напредне социјалистичке мисли тога времена, а у циљу превазилажења грађанских економских схватања и промене друштвено-економских односа у Србији.

Светозар је интензивно радио на довршењу рукописа за време боравка у Новом Саду да би га у другој половини 1872. године понудио Матици српској на откуп и штампање.

На скупу Књижевног одељења Матице српске од 26. септембра 1872. године налазило се на дневном реду и питање откупа овог рукописа ради штампања. Из записника се види да му је наслов гласио: Нова начела политичне економије од Н. Г. Чернишевског, део I. Наука о производњи.⁵ Члан Књижевног одбора Матице српске Миша Димитријевић рекао је „да је дело добро и да би такве списе ваљало Матица да откупљује и на свет издаје“.⁶ Др Јован Суботић предложио је да се рукопис прегледа и оцени његова вредност, па тек онда, уколико се покаже вредан, предузму кораци за откуп и штампање. Одбор је предлог прихватио, па је одредио др Михаила Полит-Десанчића и Мишу Димитријевића да прегледају рукопис и оцене његову вредност, па затим да о томе поднесу извештај „најдаље за три месеца“.⁷

Из записника се још види да је на скупу било речи само о првој свесци Светозаревог рукописа, који је носио наслов Нова начела политичне економије од Н. Г. Чернишевског, део I Наука о производњи. Очигледно је да се ту радило о првој књизи његових Начела народне економије, која се бави проблемом производње, изишлој под тим насловом 1875. године.

Крајем 1872. године (6—18. новембар) држало је Књижевно одељење, заједно с Управним одбором Матице српске, ванредну седницу, на којој је на предлог Комисије за утврђивање распореда штампања нових издања Матице прихваћен редослед штампања поднетих рукописа. Светозарева Нова начела политичне

⁴ Не треба заборавити да је Светозар Марковић умро 1875. године. а да је још Кауцки сматрао да је тек после Енгелсовог *Анти-Диринга* (1878), дошло до потпунијег разумевања Марксових економско-теоријских концепција. Светозар Марковић је, међутим, упознао Марксове идеје и он је, несумњиво, спадао у оне малобројне савременике који су први прихватили Марксове идеје, и то пре појаве *Анти-Диринга*, дела које је највећем броју тадашњих европских марксиста послужило као увод у Марксове концепције дате у *Капиталу* и другим економским радовима.

⁵ *Летопис Матице српске*, 1873, књ. 115, стр. 271.

⁶ *Летопис Матице српске*, 1873, књ. 115, стр. 271.

⁷ *Летопис Матице српске*, 1873, књ. 115, стр. 271.

економије била су том приликом такође укључена у планирани распоред и узета у обзир за штампање на петом месту, уз напомену „ако буду примљена“,⁸ односно ако после поднетог реферата Мише Димитријевића и Михаила Полит-Десанчића Књижевни одбор донесе одлуку да рукопис откупи и штампа.

Овакав закључак Књижевног одељења и управе Матице српске наводи на претпоставку да су њихови чланови сматрали да неће бити препрека за откуп и штампање Светозаревог рукописа, без обзира на чињеницу што Књижевни одбор о томе није још био донео своју одлуку. Могуће је, такође, да је Миша Димитријевић после ових састанака обавестио Светозара да не постоје препреке за откуп и штампање рукописа, па му је препоручено да напише предговор, што је Светозар и учинио.⁹

Референти Миша Димитријевић и Михаил Полит-Десанчић обавили су свој посао, мада не и у предвиђеном року.¹⁰ Писмену оцену Светозаревог рукописа дао је Миша Димитријевић, а Михаил Полит-Десанчић дописао је на крају само: „Слажем се.“¹¹

На својој седници од 10. фебруара 1873. године Књижевно одељење Матице српске расправљало је и о Светозаревом рукопису.¹² Саслушан је и реферат, у коме је после неколико уводних и уопштених реченица записано и следеће:

„Светозар Марковић није, истина, изнео сам собом начела која се у његовој књизи разлажу на среду — он их није створио, није их изнашао, али их је прикупио и у систему довео. Он је своје дело радио по примедбама и допунама Н. Г. Чернишевског, које је овај на народну економију Џона Стјуарта Мила написао. Доста ће бити ако кажемо да је Џон Стјуарт Мил први економиста, а по мњењу једног великог енглеског научењака највећи филозоф данашњег времена, и да је Н. Г. Чернишевски један од најоштроумнијих мислилаца данашњих, па да се види да су Светозару Марковићу при састављању система нових начела народне економије први извори при руци били.

Ово подухеће Светозара Марковића можемо само радосно пригрити, јер ни у већим књижевностима није се то покушало што је Светозар Марковић покушао: да ова начела у систему доведу.

Метод излагања је чисто научан или, као што га писац зове, „математичан“. Писац ради као природњак, он темељи своја доказивања на бројевима, а бројеви су како у практичном животу исто тако и у науци најпоузданија мера.

⁸ Матица српска, рукописно одељење, записник са седнице, 6/18. новембра 1872. године.

⁹ Овај предговор носи потпис у „Новом Саду, 25. октобра 1872.“ и објављен је у првој књизи *Начела народне економије*, штампаној у Београду 1875. године.

¹⁰ Њихов извештај носи датум: 1. фебруар 1873 (Матица српска, рукописно одељење, м. 8882).

¹¹ Матица српска, рукописно одељење, м. 8882.

¹² *Летопис Матице српске*, књ. 116, 1874, стр. 201.

Шта ипак осим свега ово дело карактерише, то је научан тип што га оно на себи носи. Светозар Марковић се није упуштао у такозвани употребљиви, практични део народне економије, а још мање у економију државе саме, његово дело је чисто теоријско, он у њему не излаже ништа друго него начела производње, поделе и размене производа, према чему је своје дело поделио у три дела.

Овај део који сам ја читао, то је истина, тек први део и бави се само производњом, али се из њега довољно видети може какве мисли читаво дело провејавају, и с тога се усуђујем сл. Матици српској препоручити да ово дело откупи и што пре штампати изволи.¹³

После овако ласкаве оцене референата, чланови Одељења могли су са пуно разлога да прихвате предлог и да откупе рукопис. Међутим, неки од њих изразили су супротно мишљење, што се види из записника с ове седнице, у који је као закључак ушло и следеће: „По подужој дебати одлучено би већином гласова да се Матица не може упуштати у откуп и штампање тако опширног научног дела — према својим малим средствима; што има нагомиланог материјала који давно чека штампање; најпосле, што има других, према задатку овог друштва пречих потреба“.¹⁴

Мотиви већине чланова Одељења приликом доношења овакве одлуке били су сасвим јасни. Упркос повољном мишљењу двојице истакнутих представника јавног живота Војводине, и не само ње, већина је одбила предлог да се Светозарев рукопис откупи и штампа, руководећи се очигледно политичким разлозима. Јер, Светозар Марковић је био политички емигрант, који је својим чланцима у Раденику¹⁵ обелоданио своје револуционарне идеје и погледе, те се одбор бојао да прими и изда једну књигу таквог аутора.

Поред ових чињеница, везаних за само штампање Светозаревог дела, значајни су и подаци друге врсте који се налазе у овом реферату. Пре свега, сам наслов дела био је Нова начела политичне економије, а не Начела народне економије, како је дело названо у издању из 1874/75. године.¹⁶ Постоји претпоставка да је Светозар овај наслов изменио сам, јер се зна да је он своју „економију“ стално дорађивао,¹⁷ али и претпоставка да је

¹³ Матина српска, рукописно одељење, м. 8882.

¹⁴ Легонис Матице српске, књ. 116, 1874, стр. 201.

¹⁵ О Раденику видети 4. књигу овог издања.

¹⁶ Назив „политичка економија“ за економску науку, који користе и Мил и Маркс, затим Чернишевски, Рикардо, Смит и други економисти, био је уобичајен у класичној и марксистичкој економској литератури. Назив „народна економија“ увели су у литератури писци немачке вулгарне историјске школе, желећи да истакну национални карактер привреде и економског развоја сваке земље. Овај назив за економску науку био је уобичајен у српској грађанској економској литератури у другој половини прошлога века, која је у великој мери била под утицајем старије историјске школе на челу са Вилхелмом Рошером.

¹⁷ Да је то тачно показује и писмо које је из пожаревачког затвора Светозар писао Пери Тодоровићу, у коме каже: „Елем, испуни се оно

та измена извршена без његовог знања. Стога смо се одлучили да за наслов овог издања узмемо онај из 1874—1875 (Начела народне економије), а у загради унесемо и онај који је стајао у поднетом рукопису Светозара Матици српској 1872. године (Нова начела политичне економије).

Из реферата се још сазнаје да се Светозарев рукопис састојао из три дела: 1. Производња, 2. Подела и 3. Размена.¹⁸ Да је заиста било речи о рукопису већег обима, потврђује и напис Пере Тодоровића у Раду поводом Светозареве смрти, у коме, поред осталог, пише: „Сем тога издао је неколико брошура и израдио значајно дело Начела народне економије или Наука о народном благостању, које ће изнети преко 40 штампаних табака и које се баш сада штампа у Стефановићевој штампарији у Београду“.¹⁹

Ако се из реферата не може поуздано утврдити да ли је Светозар предао Матици српској све три свеске или само прву, а изјавио да завршава друге две, из овога написа Пере Тодоровића могло би се без двоумљења закључити да је Светозар пред саму смрт, управо на робији у Пожаревцу, довршио други део своје Политичне економије, а „трећи и последњи део почео је радити, али га не доврши“.²⁰ Иако је Пера Тодоровић најбоље знао шта је и колико Светозар урадио, ипак су подаци које даје о овом рукопису доста непрецизни. Док у Раду тврди да је Светозар „израдио значајно дело“, које ће изнети „преко 40 штампаних табака“, дотле у Ослобођењу износи да последњу, трећу свеску, није завршио.

Међутим, Светозар је после повлачења рукописа из Матице српске и даље радио на поправци и допуни целог дела,²¹ што је можда навело Перу Тодоровића да закључи да је у питању писање треће свеске Нових начела политичне економије (Начела народне економије). Да је Светозар допуњавао и прву свеску после повлачења рукописа из Матице српске потврђује податак који се налази у I свесци Нових начела политичне економије (Начела народне економије), штампаној 1875. године. Наи-

што сам некада замишљао у Новом Саду — да у пожаревачком затвору поправим своју економију!“ (Видети: Ј. Скерлић, Светозар Марковић, његов живот и рад, Београд, 1910, стр. 103 и О. Благојевић, Економска мисао Светозара Марковића, Београд, 1975.)

¹⁸ Видети нашу напомену бр. 3, као и текст који она следи.

¹⁹ Рад, бр. 9, од 2. марта 1875. године. Из овог текста Пере Тодоровића могло би се закључити да су Начела штампана 1875. године, као што то стоји и на корицама тадашњег издања; у том случају би била вероватнија могућност да је наслов промењен мимо Светозареве сагласности. Но, како је на насловном листу тог издања 1874. година, могуће је да је то дело ушло у штампу за Светозарева живота, а због његове болести и одласка у иностранство остављено, у ком случају би било извесно да се он сагласио с изменом наслова.

²⁰ Ослобођење, бр. 27, од 2. марта 1875. године.

²¹ Светозар Марковић у садржај прве свеске својих Начела народне економије није унео ни свој предговор, а ни цео уводни одељак под насловом: „Општи појмови“ (види), што говори да је овај део, као и предговор, накнадно унесен у прву свеску Начела народне економије.

ме, ту Светозар описује ткачку машину чешке производње, приказану на Бечкој изложби 1873. године, а спомиње и Дирингову књигу: „Cursus der National-und Socialökonomie...“, објављену 1873. године.²²

Пошто Светозар повлачи свој рукопис из Матице српске 1872. године, очигледно је да је своје дело и даље дорађивао и допуњавао.

Иако се не може са сигурношћу тврдити да је Светозар довршио и трећу свеску Нових начела политичне економије (Начела народне економије) неоспорно је да су постојале три свеске. Поред података из писама Пери Тодоровићу из пожаревачког затвора, у другој свесци Нових начела политичне економије (Начела народне економије) Светозар упућује читаоца и на трећу свеску, у којој ће бити говора о размени.

Матица српска одбила је да штампа прву свеску Светозаревих Нових начела политичне економије (Начела народне економије), али је то учинила Стефановићева штампарија у Београду 1875. године о трошку Пери Тодоровића и средствима скупљеним од Светозаревих присталица за ту сврху. На тај начин ова свеска била је сачувана од пропасти и објављена је под насловом: Начела народне економије или Наука о народном благостању.

После објављивања прве свеске није било покушаја да се објави друга нити да се пронађе и одштампана трећа, још непронађена и вероватно недовршена свеска. Томе су допринели и бурни догађаји у историји Србије у другој половини XIX века, па је идеја о штампању овог списка била привремено напуштена.

Када су минули ратови и престали прогони после тимочке буне, Пери Тодоровић је, по изласку с робије, покренуо своју Самоуправу 1886. године,²³ и у њој почео да објављује другу свеску Светозаревих Начела народне економије под насловом Неколико глава из науке о народном благостању из рукописа једног покојног пријатеља. У Самоуправи је било штампано око 30 наставака, што представља отприлике једну четвртину Марковићеве друге свеске Нових начела политичне економије. Међутим, познаваоци Светозаревог стваралаштва нису обратили пажњу на ове значајне напаве у Самоуправи. Тако је овај део његовог значајног рада остао заборављен и није било озбиљних покушаја да се приступи истраживању и да се евентуално пронађе овај драгоцен рукопис.

Требало је да прође читав један век па да се појави свеска његовог рукописа. Захваљујући Архиву Србије, откупљен је 1974. године оригинални Светозарев рукопис и на тај начин спасен од пропасти. Рукопис се налазио у заоставштини покојног Радослава Перовића, страшног истраживача и одличног познаваоца

²² Видети X књигу.

²³ Самоуправа, орган Радикалне странке у Србији, излазио је од 1881. до 1883. године, када је био забрањен због Тимочке буне. Уредник је био Пери Тодоровић, а затим Стојан Протић. Поново излази 1886. године у редакцији Пери Тодоровића, а од 1903. године као орган Радикалне странке.

Светозаревог стваралаштва. Стручном експертизом утврђено је да је то аутентичан Светозарев рукопис, односно друга свеска његових Начела народне економије или како их је он први пут назвао Нових начела политичне економије, што далеко боље одговара садржају и карактеру Светозаревог дела него употребљени наслов: Начела народне економије.

Пошто је било утврђено да је реч о другој свесци Нових начела политичне економије (Начела народне економије),²⁴ која носи наслов Расподела²⁵ Архив Србије и Институт за историју радничког покрета Србије, уз финансијску помоћ Републичке заједнице културе, приступили су припремама рукописа за штампу у оквиру обележавања 100-годишњице Светозареве смрти.²⁶

Међутим, рукопису је недостајао почетак, који је обухватао знатан део рада, и крај, који је обухватао свега неколико страница. У међувремену нађен је и тај први део рукописа. Наиме, на научном скупу у Универзитетској библиотеци „Светозар Марковић“ у Београду, који је одржан поводом 100-годишњице смрти Светозара Марковића, Слободан Комадинић је обавестио скуп да поседује препис чланака објављених у Самоуправи из 1886. године под насловом Неколико глава из науке о народном благостању.²⁷

Како приређивачи Светозаревог оригиналног рукописа нису могли прибавити комплетну Самоуправу из 1886. године, то је на њихову сугестију Архив Србије откупио наведени текст од Комадинића. Редакција која је припремала рукопис за штампу утврдила је да је текст откупљен од Комадинића интегрални део Светозаревог рукописа Начела народне економије, свеска II: Расподела и да обухвата прве три главе рукописа које су оригиналном рукопису недостајале.

И поред тога у овом издању II свеске Светозаревих Начела народне економије остале су неке празнине, које су приређивачи овог издања настојали да исправе. Ту је пре свега реч о вези између два рукописа, односно о почетку главе IV, као и о изостављеним табелама у глави II, које је редакција Самоуправе, због гломазности и сматрајући да их Светозарев текст већ сам по себи илуструје, изоставила. Највећи део ових празнина редакција овог издања попунила је на основу објављених Светозаревих чланака настојећи да укаже читаоцу шта недостаје у поменутом рукопису. Табелу изостављену у Самоуправи доносимо на основу одговарајућег текста код Чернишевског, чије је

²⁴ Додатна истраживања сарадника Одбора за припрему ових дела Светозара Марковића потврдила су у потпуности ове закључке.

²⁵ Односно Подела у првобитној верзији, коју је Светозар нудио Матици српској.

²⁶ Светозар Марковић, Начела народне економије или наука о народном благостању, свеска II. Расподела (приредили др Младен Вукомановић, др Драгоје Тодоровић и др Драгутин Шошкић), Архив Србије и Институт за историју радничког покрета Србије, Београд, Нолит, 1975. године.

²⁷ Текст је објављен у следећим бројевима Самоуправе из 1886. године: 1—9, 12, 13, 14, 16, 18, 20, 21, 26, 29, 30, 36, 37, 44, 52, 53 и 55.

дело Очерки изъ политической економіи по Миллио било прегледано приликом објављивања овог издања.

Прихватајући се задатка да припреме за штампу обе свеске Светозаревих Начела народне економије, приређивачи су се користили првим издањем прве свеске, штампане 1875. године у Београду, и првим издањем друге свеске, штампане 1875. године у Београду. Поред тога прегледани су сви радови Светозара Марковића из области политичке економије, радови Чернишевског, Марксове Капитал, као и други Марксови радови из политичке економије којима се могао служити Светозар при стварању свога дела.

Светозарево обраћање читаоцима, штампано у првој свесци, задржано је на истом месту, схваћено као предговор његовом интегралном делу Начела народне економије.

ПРИРЕЂИВАЧИ

Светозар Марковић (1846—1875)

Светозар Марковић
НАЧЕЛА НАРОДНЕ ЕКОНОМИЈЕ
ИЛИ
наука о народном благостању
[НОВА НАЧЕЛА ПОЛИТИЧНЕ
ЕКОНОМИЈЕ]
(по Н. Г. Чернишевском)

Свеска 1.

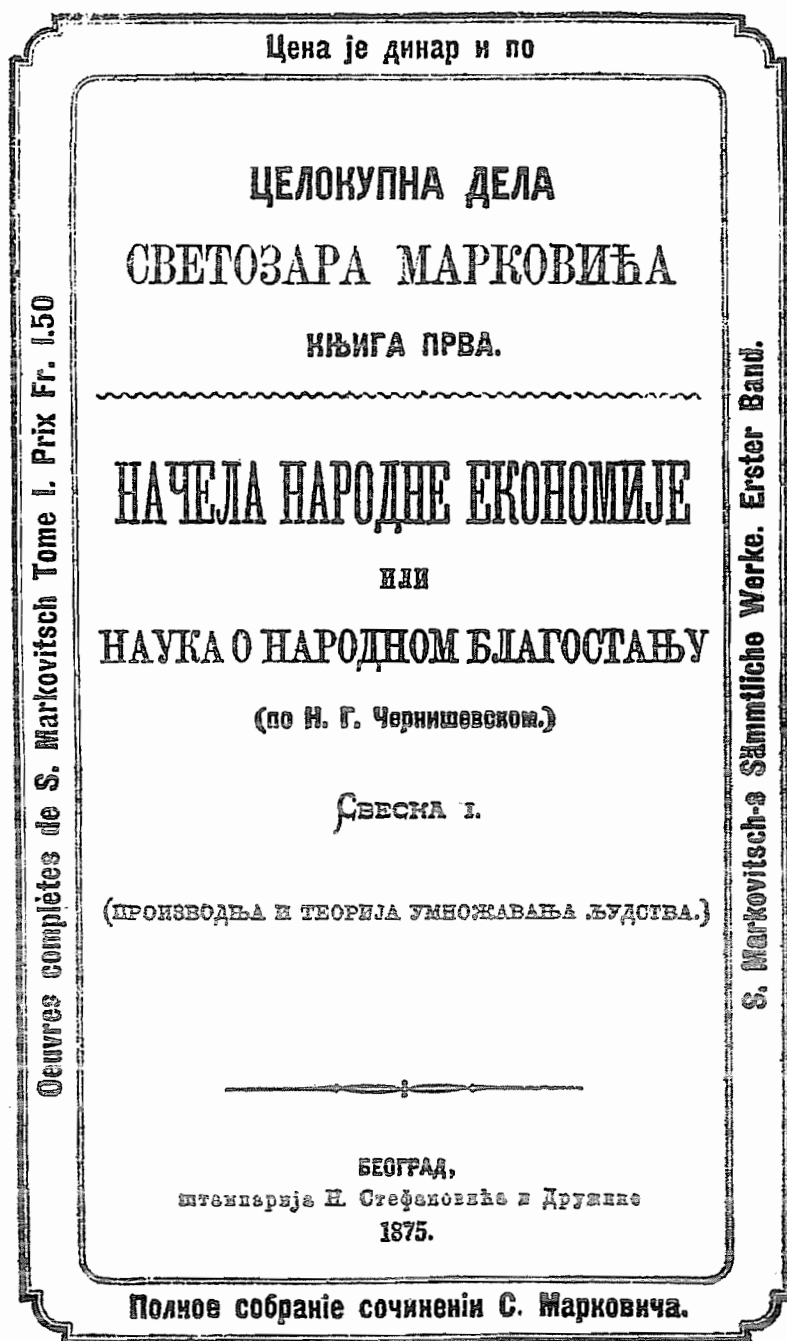
(ПРОИЗВОДЊА И ТЕОРИЈА УМНОЖАВАЊА
ЉУДСТВА)

ЧИТАОЦИМА

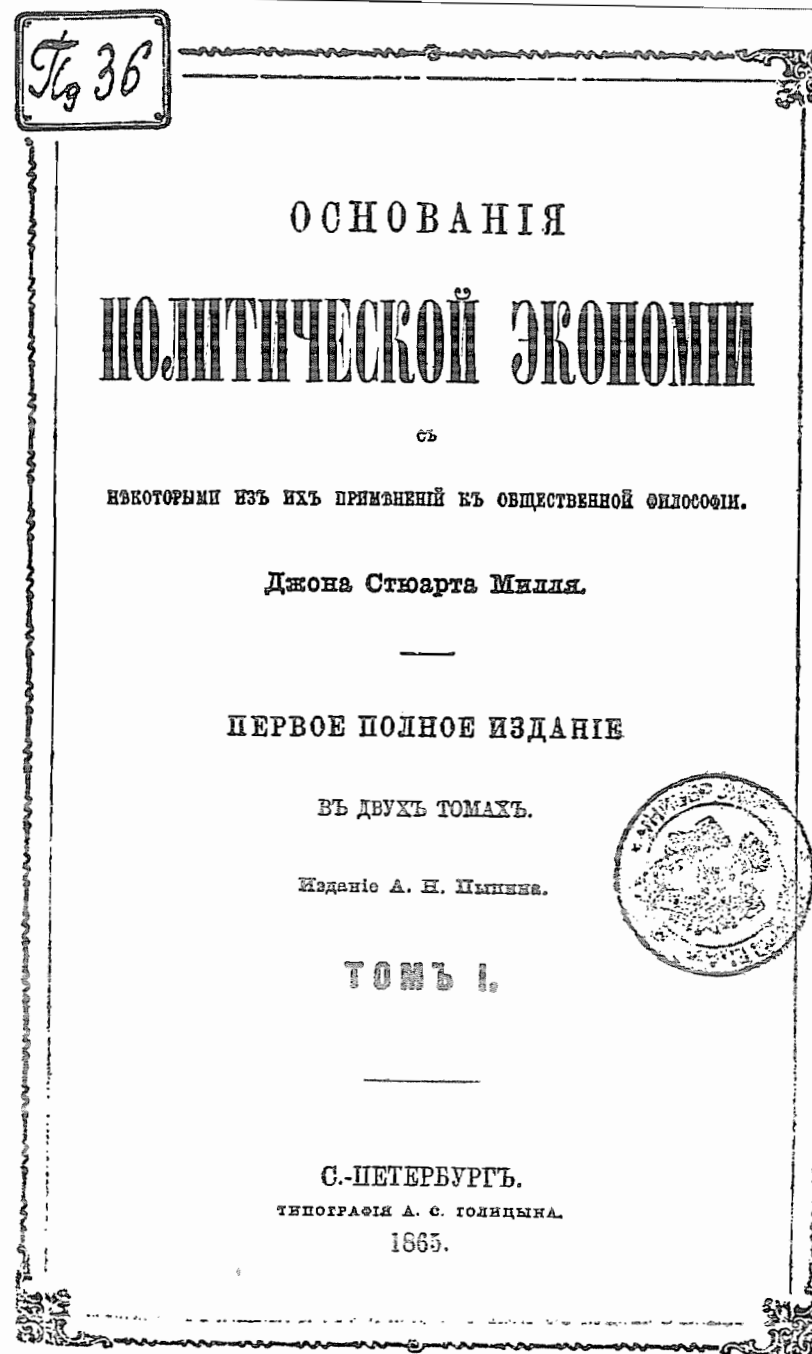
Имам да кажем неколико речи, како сам радио ово дело.

Чернишевски је писао врло много о разним економским питањима у руском журналу „Современику“,¹ али није доспео да изради систематично дело, у коме би потпуно изложио своју економску науку. Године 1860. он је почео у „Современику“ да преводи политичну економију Ц. С. Мила са својим примедбама и допунама, ма да на једном месту вели, да би морао ишарати сву књигу Мила кад би хтео да меће примедбе на сваку тачку у којој се не слаже с њим. То је заиста појмљиво. Мил у својој економици стоји на земљишту енглеске-смитовске-школе;² и код њега је подела друштва на капиталисте и раднике и радња за „профит“ природна економска појава уопште, као и код свију других економиста. Сви његови покушаји да стане на право научно гледиште изгледају „као покушаји полета летеће рибе спрам полета орла“ — као што му је то приметио један други критичар. Управо не може да се објасни зашто је Чернишевски узео да преводи Мила, осим што је хтео да ауторитетом Мила (где се с њим слаже) покрије своје јеретичке нагледне. У ствари он у својим „примедбама и допунама“ излаже са свим другу економску теорију.

Примедбе и допуне на прве три главе Милове економије и допуне на остали део науке о производњи заузеле су у „Современику“ 216 страна. Чернишевски је тада увидео да је немогуће штампати тај превод у „Современику“, за то је, место даљег превода и примедба, написао своје „очерки политич. економији“ по Милу, који су „очерки“ заузели преко 30 печатаних табака.³ 1865. год. кад је Чернишевски био већ у Сибиру, изда његов пријатељ Пипин заостали целокупни превод полит. економије Мила с неким примедбама од Чернишевског, од којих многе нису штампане у „Современику“, а већи део његових примедба и допуна и „очерки“ у којима се развија поглавито друга теорија, морали су да изостану због цензуре — до бољих времена. 1869. год. предузму неки ученици Чернишевског у Женеви да издаду све његове списе. У женевском издању III. и IV. том заузимљу његове „примедбе и допуне“ и његови „очерки“ полит. економије.⁴ Издавачи су имали на уму, и тако су удешавали, да у ове две књиге изнесу целокупну економску

Снимак корица I свеске Начела народне економије Светозара Марковића, објављене 1875. године у Београду.

Корице I тома Пипиновог издања Принципа политичке економије, Дона Стјуарта Мила са примедбама Чернишевског, објављеног у Петрограду 1865. године. Ово издање служи Светозару Марковићу као извор за писање једног дела Начела народне економије, нарочито од VII-X главе прве свеске.

теорију Чернишевскоу, у колико је то могуће у несистематичном раду.

Ја сам узео ово женевско издање, за исту целъ као основ мога рада, али нисам хтео просто да преводим несвезане примедбе, допуне и „очерке“ Чернишевскове, но сам из њих склопио цео курс „политичне економије“, који може послужити као упутство свакоме који жели да одиста изучи науку економску. За ту целъ ја сам се служио осим књиге III и IV женевског издања и другим примедбама Чернишевским, које су штампане у издању Пипина,⁵ а такође и другим његовим списима, а где је било празнине ту сам је допуњавао сугласно оним начелима што их је он поставио.

Што се тиче самог текста, где год ми је било могуће, ја сам задржао текст Чернишевског, или самога Мила, онако како га је Чернишевски ставио и разумео; а где то није било могуће, ја сам га прекрајао или сасвим замењивао својим текстом, али држао сам да није нужно да бележим где је текст Чернишевског, а где мој. Ја изјављујем просто, да ту нема мојих ориџиналних мисли, нити ми је стало до ориџиналности, само сам желео да дело буде што боље и потпуније. Основна начела сва су Чернишевскова и ту ја немам никакве своје заслуге, а у колико сам умео да та начела систематски изложим, и да Чернишевског рад употребим, — за то сам одговоран пред читаоцима.

У Новом Саду, 25. октобра 1872.

Светозар Марковић

САДРЖИНА.

[ОПШТИ ПОЈМОВИ.]⁶

1. Први појмови. 2. Разни правци економске науке у данашње време и њихово порекло. 3. Збрка економских појмова код А. Смита. 4. Заблуда А. Смита. 5. Његову кривицу умањава та околност што у његово време још није била развијена машинска производња. 6. Капиталистично газдинство ставља као вечити „закон“ — пролетаријат. 7. „Дивоте“ тог закона у примени на патријархално друштво. 8. Малтус и Рикардо. 9. Порекло француске школе: „економисте од страха“. 10. Ж. Б. Сеј. 11. Бастија и школа хармониста. 12. Керијев узалудни покушај да се преобрази економска наука. 13. Социјалисте. 14. Критично — хисторијска школа социјалиста — К. Маркса и његов закон друштвеног развитака. 15. Мана Марксовог закона о друштвеном развитаку. 16. Гледиште Чернишевског на развитака друштва. 17. Задатак економске науке. 18. Тачнији појам о предмету економске науке. 19. Економија схваћена као теорија рада. 20. Разлика између науке теоријске и примењене у економији. 21. Организација друштвена зависи и од других човекових потреба, а не само економских. 22. Економија не узима никакав облик друштва, као нешто стално. 23. Обим и распоред предмета.]

Први део

ПРОИЗВОДЊА.

Глава I.

ЧИНИОЦИ ПРОИЗВОДЊЕ.

1. Који су чиниоци производње. 2. Значај рада у производњи. 3. Да ли природа у свима гранама радиности помаже раду подједнако, или у једнима више, а у другима мање. 4. Количина је једних сила у природи ограничена, а других практично неограничена.

Глава II.

О НЕПРИЈАТНОСТИ РАДА.

1. Погрешни појмови економиста о непријатности рада. 2. Услови да рад буде пријатан. 3. Утицај друштвене организације на непријатност рада. 4. Пријатност и непријатност рада управља се истим законима, као и све друге органске, човекове, радње.

Глава III.

РАД, ЧИНИЛАЦ У ПРОИЗВОДЊИ.

1. Рад за добијање намирница или је непосредни или посредни. 2. Рад за добијање материјала. 3. Рад за добијање оруђа за радњу. 4. Рад за чување производа. 5. Рад за пренос производа. 6. Рад за човеково образовање и одржање здравља и рад научењака — мислилаца.

Глава IV.

ПРОИЗВОДНИ И НЕПРОИЗВОДНИ РАД.

1. Софизме економиста, да би избегли разлику: производни и непроизводни. 2. Облици у којима се производе корисна својства предмета. 3. Главни знаци по којима се разликује производни и непроизводни рад. 4. Случајеви кад је производан рад некорисан и штетан за друштво. 5. Рад за производно и непроизводно трошење.

Глава V.

КОРИСНО И ШТЕТНО ПРОИЗВОЂЕЊЕ И ТРОШЕЊЕ.

1. Распоред радне снаге у друштву према разним потребама човековим. 2. Сиромаштина у друштву долази од рђавог распореда радне снаге. 3. Распоређујући радну снагу у друштву на основу најпречих потреба, достиже се најпре и најпотпуније свестрани друштвени развитак. 4. Прави узрок непопуларности „непроизводних“ радова лежи у самом одношају ствари, а не у називу. 5. Рад корисни и штетни. 6. Може ли некористан рад бити корисан за друштво, кад се врши на рачун другог народа. 7. Радови релативно корисни и релативно штетни, као и трошење релативно корисно и релативно штетно, зависи од ступња друштвеног развитака. 8. Радови који служе за подмиривање потребе раскоши увек су штетни за материјално благостање народа.

Глава VI.

ГЛАВНИНА КАО ЧИНИЛАЦ У ПРОИЗВОДЊИ.

1. Дефиниција назива: главнина и капитал. 2. Средства за издржавање радника. 3. Гориво. 4. Материјали за производњу. 5. Оруђа, зграде за чување производа и средства за пренашање производа. 6. Који предмети нису главнина? 7. Је ли новац главнина?

Глава VII.

ПОСТАНАК И УВЕЛИЧАВАЊЕ ГЛАВНИНЕ.

1. Главнина постаје непрекидним корисним радом. 2. Практичне последице овога правила. 3. Главнина се увеличава увеличавањем радне снаге и техничним усавршавањем производње. 4. Умањавање слободног времена за ситне домаће послове, увек умањава радну снагу народну. 5. Ништавило свију државних мера које оће да увеличају народну производњу не увеличавајући радну снагу и главнину.

Глава VIII.

ШТЕДЊА И НАГРАДА ЗА УМЕРЕНОСТ.

1. У производњи штедња је — производно трошење. 2. „Награда за уздржљивост од уживања.“ 3. Умереност, као предмет који не постаје радом, не може се мерити материјалним производом рада. 4. Награда за умереност може постојати само као неправилност.

Глава IX.

СТАЛНИ И ТЕКУЋИ КАПИТАЛ.

1. Кад увеличање главнине може да буде штетно за произвођача. 2. Рђав утицај машина на стање радничке класе не долази од сувишног развитака главнине, но од друштвених одношаја. 3. Главне теореме о главнини, које смо до сада извели.

Глава X.

УСЛОВИ ЗА УСПЕШНУ ПРОИЗВОДЊУ.

1. Природна преимућства земљишта и климе. 2. Утицај природе на карактер произвођача и успешност производње. 3. Ути-

цај расе на успешност производње. 4. Утицај морала на успешност производње. 5. Остали услови од којих зависи успешност производње.

Глава XI.

ПОДЕЛА РАДА И УДРУЖЕЊЕ.

1. Подела рада у друштву. 2. Кооперација или просто удружење. 3. Мануфактурна подела рада. 4. Алат и машина. 5. Кооперација сличних машина и машинских система. 6. Машинска и фабрична подела рада. 7. Утицај поделе рада на организам радника. 8. Решење прогивности између поделе рада и човековог здравља и развитака. 9. Може ли се сложити промена занимања са поделом рада, а да се одрже све користи од поделе рада. 10. Развитака машинске производње.

Глава XII.

ОРГАНИЗАЦИЈА РАДА У ДРУШТВУ.

1. Развитака првобитне, несвесне, организације рада. 2. Велико и мало газдинство у земљорадњи. 3. Џ. С. Мил о малом газдинству у земљорадњи. 4. Преображај земљорадње под утицајем машина. 5. Вероватни развитака друштвене организације рада.

Други део.

ТЕОРИЈА УМНОЖАВАЊА ЉУДСТВА.

Глава XIII.

МАЛТУСОВ ЗАКОН ЗА УМНОЖАВАЊЕ ЉУДСТВА И СРЕСТАВА ЗА ЖИВОТ.

1. Природни и економски закони о умножавању људи и средстава за живот. 2. Малтусов закон.

Глава XIV.

ЗАКОН ПО КОМЕ СЕ УМНОЖАВА ЗЕМЉОРАДНИЧКИ ПРОИЗВОД.

1. Опadaње земљорадничког производа кад се људство умножава а земљорадња не усавршава. 2. Закон по коме опада про-

изводност рада на основу Малтусове теорије. 3. Процент земљорадничких усавршавања, који је потребан да се покрије дефицит у земљорадњи по лажном Малтусовом рачуну. 4. Прави процент земљорадничких поправака. 5. Општа формула за израчунавање процента земљорадничких усавршавања.

Глава XV.

О УМНОЖАВАЊУ ЉУДИ.

1. Потреба да се израчуна највећи процент умножавања и најкраћи перијод удвојавања људства. 2. Перијоди удвојавања људства од 12 и 15 година. 3. Утицај грубости нарави, обичаја и установа и утицај сиромаштине на перијод удвојавања људства. 4. Највероватнији процент умножавања и перијод удвојавања људства. 5. Процент умножавања и перијод удвојавања људства, под упливом емиграције.

Глава XVI.

ПРАВИ УЗРОК ДЕФИЦИТА У ЗЕМЉОРАДНИЧКОЈ ПРОИЗВОДЊИ И ПРАВИ СМИСАО МАЛТУСОВЕ ТЕОРИЈЕ.

1. Утиче ли уживање љубави на сиромаштину и може ли се тај узрок уклонити ако би постојао? 2. Процент земљорадничких усавршавања, кад се сразмера земљорадника увећава са умножавањем људства. 3. Величина истог процента, кад се сразмера земљорадника умањава. 4. Кад поседник или капиталиста налази, да је за њега корисно усавршавање земљорадње? 5. У ком је случају за народ корисно усавршавање земљорадње?

ОПШТИ ПОЈМОВИ

1. ПРВИ ПОЈМОВИ.

Економија је наука која испитује законе и услове од којих зависи народно благостање.

Благостање народа, то је благостање сваког његовог члана, а ми разумемо под именом благостања, у смислу економском, оно стање кад *сваки* човек има *све* материјалне услове за свестрани развитак.

Сви материјални услови зависе од количине и каквоће *материјалних* и *нематеријалних* предмета, који служе за намиривање *материјалних* човекових потреба.

Предмет који служи као намирница човековим потребама зове се *добро*, а сума свију добара којим један народ влада или располаже саставља *народно имућство*.

Економија је дакле управо наука о народном имућству; о законима који управљају постанком, поделом и свима другим одношајима материјалних предмета од којих зависи човеков опстанак и његово благостање.⁷

2. РАЗНИ ПРАВЦИ ЕКОНОМСКЕ НАУКЕ У ДАНАШЊЕ ВРЕМЕ И ЊИХОВО ПОРЕКЛО.

У данашње време има врло много књига у којима се пише о материјалном благостању народном и излажу „закони“ по којима се управља имућство и благостање народа. Разуме се, да се ти закони сматрају као нешто природно, т. ј. као нешто што мора да буде, по самој природи човековој и по самој природи предмета који састављају имућство. Али разни писци износе врло различне „природне“ законе о истом благостању — законе који управо један другог потиру и искључују. Ми ћемо да прегледамо укратко те писце и њихове најважније разлике.

А. СМИТ⁸ И ЊЕГОВИ ПОКУШАЈИ ДА ТАЧНО ДЕФИНИШЕ ЕКОНОМСКУ НАУКУ.

Да узмемо најпре човека кога још и данас огромна већина економиста сматра као основача науке политичне економије, — Адама Смита. Он вели одма у почетку свога дела: „Што год један народ *уради* за једну годину, то је фонд из кога он

СОЧИНЕНІЯ

Н. ЧЕРНЫШЕВСКАГО

ДОПОЛНЕНІЯ И ПРИМЪЧАНІЯ

НА

ПЕРВУЮ КНИГУ

ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЭКОНОМІИ

Джона Стюарта Милля

ТОМЪ III

ЖЕНЕВА

Изданіе Михайла ЭЛЦИДИНА и Компаніа

1869

Корице Допуна и примедби на прву књигу Принципа политичке економије Цона Стјуарта Мила (том III, Сабраних дела Н. Г. Чернышевског, Женева — Базел, 1870), које Светозару Марковићу служе као један од најважнијих извора за писање I свеске Начела народне економије.

црпе средства да намири све потребе за живљење и уживање преко године; све ове потребе он намирује или непосредним производима свога рада, или предметима које он купује од других народа у размену за производе свога рада. У колико је онај производ, или за њ купљени, у већој или мањој сразмери спрам потрошача, и народ ће бити боље или лошије снабдевен са оним што потребује.“

Изгледа по овом одломку као да је А. Смит заиста проникао у саму суштину народног имућства.⁹ Он је потпуно схватио да је рад, и то целокупни рад целог народа, једини извор народног имућства. Према томе било би доследно да је он продужио даље своје испитивање; да испита какви су услови, одношаји рада корисни за народно благостање, а какви не; да покаже од чега зависи производност рада; у каквом одношају стоји производност спрам насељености и т. д. — једном речју, да покаже природне економске законе од којих зависи народно благостање.

Местимице А. Смит заиста се подиже до правог научног схватања економских закона. Тако у истом уводу он вели н. пр.: „Ма каква била вештина, вредноћа и пажња коју народ обраћа при свом раду, увек ће, у равним околностима, народ бити боље или горе снабдевен са свима намирницама према томе: у каквом одношају стоји број оних радника који се занимају корисним радом.“

Да народно благостање зависи од одношаја између корисних и некорисних радника, то је заиста природни економски закон, јер то истиче из основног закона економског: сво се имућство производи радом. Што већи део радне снаге народне лежи узалуд, или се занима нечим што не служи за намиривање неопходних народних потреба, тим народ мора трпети већу оскудицу, и обратно: што се већи део радне снаге обраћа на производњу неопходних намирница — тим је благостање народа веће. Тако је исто природни економски закон, што га А. Смит изрече у првој глави свог дела, где говори о подели рада. Он изриче закон: да се са поделом рада у друштву увећава производност свакога радника т.ј. *што је подела и комбинација рада у извесној производњи већа, тим исти број радника (радне снаге) производи већу количину производа.* И овај закон зависи од природе самог рада и важи као апсолутан природни закон.

3. ЗВРКА ЕКОНОМСКИХ ПОЈМОВА КОД А. СМИТА ДОЛАЗИ ШТО ОН КАПИТАЛИСТИЧНО ДРУШТВО УЗИМА КАО ПРИРОДНО ДРУШТВО.

Али одма у истој глави своје прве књиге („О саставним деловима цене“) он брка природне економске законе са случајним појавама, које могу бити и не бити у друштву. Он вели да је у прва времена сваки производ *вредио толико, колико је рада на њега потрошено;* производ дводневног или двочасног рада

вредио је два пут толико, колико је вредио производ једнодневног или једночасног рада. У том времену, вели такође Смит, *припадао је сав производ рада раднику, јер су оруђа за рад припадала њему*. Али, вели он даље, кад се у друштву појединаца нагомила извесни капитал, тада ће појединци најмљивати друге људе да прераде њихове сировине, да им својим радом придаду већу цену и при продаји *цена производа није равна количини рада, који је на њ утрошен, већ даје још неки сувишак — добит капиталиста*.

Ама од куда то да тај предмет сад од једаред вреди више(?) но што је пређе вредио, кад су радници били своје госе? За што други плаћају онај сувишак цене — ваљада не за љубав „добити“ капиталисте — кад ствар *не вреди више* но рад што је у њу уложен? Какав је то „закон“? И после: по чему мора бити у друштву најамника и капиталиста? Има ли ту какве природне нужности, или то може и да не буде? Какав је то „природан економски закон“ — то заиста никаквом лођиком не може да се појми.

Да се са развитком друштва увећава народна готовина т.ј. производ прошлог рада — то је појмљиво; да се са развитком друштва увећава подела рада — то је такође појмљиво, али да уједно с тим мора бити и подела на најамнике и капиталисте — то није истина. Да не идемо даље, ми већ данас видимо такве облике производње, где је прикупљен огроман капитал и рад и где је подела рада доведена до највећег савременог савршенства, па опет ту нема најамника и капиталиста. То су познате *радничке произвођачке асоцијације*. А ми можемо замислити још далеко савршенији облик здружене производње но што је овај.

Да не говоримо о томе какве су форме производње бивале у свету и какве још могу бити, тек свакојако је бесмислица стављати у економске *законе* поделу произвођача на најамнике и капиталисте и поделу цене на радничку плату и добит капиталиста. Тако је исто бесмислено што А. Смит говори у истој глави о ренти и доходу са земље. „Чим је сва земља засејана, поседници, као и сви људи, *желе да жању где нису сејали (?)* и зактевају ренту за природну плодовитост земље“(?). Мора ли то да буде? Је ли то природни закон економски, да један ради земљу, а други да је њен поседник и да прима приход не радећи ништа?

4. ЗАБЛУДА А. СМИТА ДОШЛА ЈЕ ОТУДА ШТО ЈЕ ДРУШТВО БИЛО ПОДЕЉЕНО И У ЕНГЛЕСКОЈ И У СВОЈ ЗАПАДНОЈ ЕВРОПИ НА ПОСЕДНИКЕ, КАПИТАЛИСТЕ И РАДНИКЕ.

Ми смо навели доста примера из дела знаменитог оснивача економске науке, из којих може читалац лако увидети каква је збрка владала у самом појимању економских закона код А.

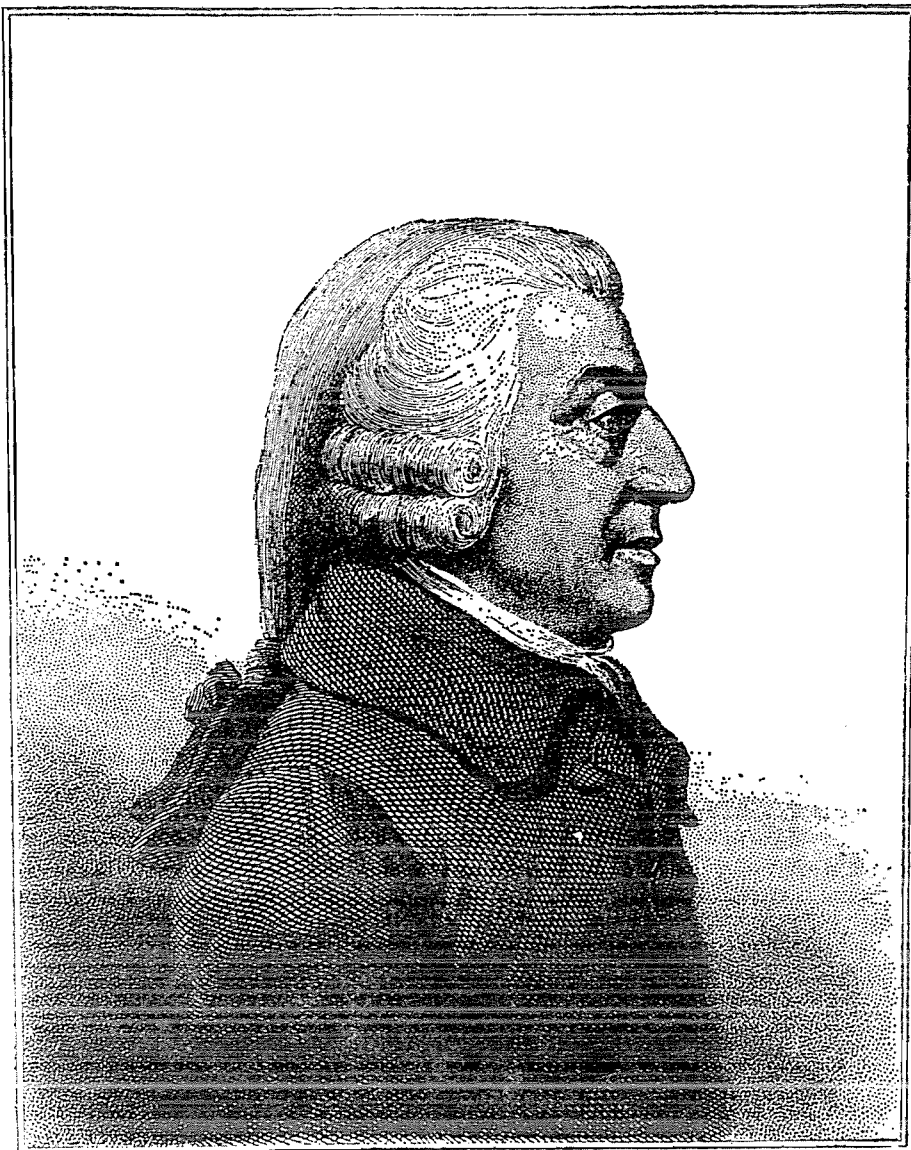
Смита. Он брка сваки час *природне економске законе*, који важе за свако друштво без разлике, са законима друштва које је подељено на капиталисте и најамнике, који закони нису никакво општи, већ су закони тога друштва и важе само за њега. Нама је у данашње време лако разумети како је у његовој глави поникла та збрка. Кад је он живео и писао, у Енглеској је постојала подела у друштву на поседнике (аристократију), власнике капитала и раднике — најамнике. Свуда у Европи владала је слична подела, и оснивачу политичне економије учинило се, да је то природна подела на класе у друштву. Тако је исто некада у старо доба и Аристотело сматрао као природно поделу на слободне људе и робове. Није чудо, што А. Смит није могао да избегне заблуду свог времена, али је чудно да све економисте његове школе и до данашњег дана не могу да се отресе те заблуде. Шта више: они су на њој постројили зграду коју би и сам А. Смит данас једва признао као науку коју је он замисљао.

5. А ЊЕГОВУ КРИВИЦУ УМАЊАВА ТА ОКОЛНОСТ ШТО У ЊЕГОВО ВРЕМЕ ЈОШ НИЈЕ БИЛА РАЗВИЈЕНА МАШИНСКА ПРОИЗВОДЊА.

У време А. Смита велика машинска индустрија била је још у самом повоју. Једва што је била пронађена парна машина и по томе А. Смит још није могао предвидети, какве природне последице истичу из његовог назови-природног закона: поделе друштва на капиталисте и најамнике. Међу тим што се више развијала машинска индустрија, све се више одвајао радник од капиталисте — радна снага од срстава за рад. Што се више развијала подела рада у друштву, све је више добијала значаја куповина и продаја — трговина — за саму производњу. Произвођач је капиталиста-фабрикант. Он не производи намирнице за своју потребу, већ производи робу за цео свет. Његова је једина потреба да своју робу прометне у *новац*; овим новцем он изнова купује радну снагу и материјале, преобраћа их у нову количину робе, а ову робу преобраћа опет у већу количину новца. (О начину како се врши та операција говорићемо доцније). Новац дакле постаје главно средство за производњу у данашњем капиталистичном друштву. То зна сваки из свог практичног искуства. Без новаца производња постаје немогућа у капиталистичном газдинству. Ако фабрикант не претвори свој еспап у новац¹⁰ он је пропао и мора да затвори своју фабрику, а маса радника остаје без посла и без леба.

6. КАПИТАЛИСТИЧНО ГАЗДИНСТВО¹¹ СТАВЉА КАО ВЕЧИТИ „ЗАКОН“ — ПРОЛЕТАРИЈАТ.

Код оваке форме производње подела цене на радничку плату и добит капиталиста добија особити значај. Кад фабриканат

Adam Smith

Адам Смит (1723—1790) писац Богатства народа, у коме излаже први систем економске теорије у историји економске мисли због чега га многи економисти називају оснивачем политичке економије.

чезне, вели К. Маркс, да своју робу преобрати у новац, он управо чезне за оном половином цене свога еспапа која саставља *добит капиталиста*.¹² Из тога следује „природни закон“ (т.ј. закон капиталистичне производње), да је *добит капиталиста већа при истој цени робе што је радничка плата мања*. Отуда настаје тежња капиталиста да што већа смање количину радничке плате при истој цени еспапа. За ову цел постоје разна средства: да се продужи раднички дан док се радничка снага не исцрпи и не изнури; да се машином убрза трошење радне снаге за исто време (да се увећа *интезивност рада*¹³); да се употребе жене и деца на место одраслог мушкиња, а поглавито да се на тргу одржи вазда сувишак *понуде* радне снаге над *тражњом*, те да се радничка плата сведе на минимум т.ј. на онолико управо *колико је раднику неопходно за живљење*, — а често и *испод тога*. На тај начин капиталистична производња поставила је као закон економски: вечиту сиротињу радника — *пролетаријат*.

Економисте примили су капиталистично газдинство као природно друштвено газдинство, а законе што у њему постоје као природне економске законе. Место да траже: „услове и изворе народног имућства,“ што је у први мах замишљао А. Смит, они су узели да претресају одношаје, (који постоје у капиталистичном друштву), између радничке плате, добити, интереса, ренте и т.д., и све што су нашли у тим одношајима прогласили су као економски закон.¹⁴ Ево да узмемо само један пример из кога се види какве „дивоте“ истичу из тих „економских закона.“

7. „ДИВОТЕ“ ТОГ ЗАКОНА У ПРИМЕНИ НА ПАТРИЈАРХАЛНО ДРУШТВО.

Економисте стављају као економски закон: да сви капитали прелазе у она предузећа где је добит највећа (јер тамо је *тражња* капитала, па се услед тога *понуђа* увећава). Зна се да величина добити зависи од јефтиноће радне снаге. Дакле, на прилику, код нас, где постоји мала својина, капитали, који су дати по 24% и више земљорадницима, трговцима и другим да би почели прелазити у индустријална предузећа, ваља да за ова предузећа има довољно јефтине радне снаге — ваља да ишчезне и ово мало својине што је сиротиња има и да се код нас расплоди *пролетаријат*. Заиста, свуда у Европи, где се подиже велика индустрија, мора већ да постоји „резервна војска“ пролетаријата, као што ју је назвао К. Маркс. И код нас сваки капиталиста тврди да је код нас „велика надница“, те с тога не може да се оснује никакво велико индустријално предузеће — капиталистично, разуме се. Да се подигне индустрија, да се *увелича народно богатство*, потребна је велика добит капиталиста — *потребно је много пукe сиротиње*. Какав апсурд!

И то су економисте ставиле као закон!

Да, економисте смитовске школе не умеју да замисле производњу без капиталистичне „добити“. Код њих је „произвођач“ само капиталиста — власник производа — човек, који у ствари ништа не производи. Радник, т.ј. прави произвођач, само је „радна снага“¹⁵ која се купује на „пијаци“,¹⁶ као сваки „еспап“, а вредност је рада — радничка плата, коју одређује утакмица¹⁷ т.ј. глад.

8. МАЛТУС И РИКАРДО.

Економија, т.ј. наука о народном имућству, постала је наука о прављењу добити — о богатству класе капиталиста.

Одма за А. Смитом дошла су два енглеска научењака Малтус и Рикардо који су ударили два главна стуба у економији Смитовске школе. Први је пронашао, да се људи умножавају много брже но средства за живљење; а други је додао, да су први поседници заузели најбољу земљу и да, са умножавањем људства, мора да се ради све лошија земља; да се истом количином рада производи све мања количина земљоделских производа и још уз то, да рента поседника, т.ј. „жетва без сејања“ мора бити све већа. А оба ова закона сливали су се у један општи закључак: да је већина народа осуђена на неизбежну сиротињу и патњу, а ако баш радници оће да живе колико толико човечански, онда нек се рађају само толико, колико треба капиталистама, према цифри радничке плате, коју су они одредили на њихово издржавање.

9. ПОРЕКЛО ФРАНЦУСКЕ ШКОЛЕ: „ЕКОНОМИСТЕ ОД СТРАХА.“

Око ова два стуба, што их Малтус и Рикардо ударише у економској науци, окретала се цела економска наука у Енглеској, па се већином и данас окреће. У Енглеској је у то доба маса народа била мирна и господа научењаци могли су развијати своје теорије не обзирајући се на тежње народа. Али у Француској маса није била тако мирна. Она је још у првој револуцији¹⁸ показала своју „бунтовничку“ тежњу да уништи постојећи економски поредак, у својим многобројним покретима, а нарочито у знаменитој завери Бабефа; а у почетку овога века она је све јасније и јасније изговарала своје право на рад и, разуме се, на производе свога рада. Она је почела да тражи таква друштвени склоп, који би испунио праведна захтевања радничке класе, ма да није јасно схваћала, какав би требао да буде облик тога друштва у коме би се то остварило. Упоредо са тим покретом у маси, ишао је покрет у књижевности. Појави се много система и пројеката, (практичних и непрактичних) како да се друштво преобрази; како да ишчезну све беде међу људима, да ишчезне тиранија и неједнакост и т.д. У исто вре-

ме појавило се сијасет новина, брошира и памфлета, у којима се критиковало данашње друштвено уређење. Та је књижевност позната под општим именом: *социјализам и комунизам*. Под утицајем страха од радничке револуције, и од пропаганде социјализма и комунизма, поникла је у Француској економска школа, коју је Чернишевски с правом назвао: *економисте од страха*.

10. Ж. Б. СЕЈ.

Енглези су погрешно узели, да је капиталистично друштвено уређење природни друштвени поредак, али су барем савесно изучавали тај поредак и показали су праве законе, који владају у томе друштву. Али француске „економисте од страха“ нису смеле да изнесу праве законе капиталистичног газдинства, ма да су то газдинство сматрали као природно и вечно, као и Енглези, већ су почели те законе да гладе, а често и да изврћу и фалзификују. Прву клизавицу начинио је Ж. Б. Сеј, који се може узети још као средина између класичне енглеске школе и доцније школе *хармониста*, која се разви у Француској и Немачкој. Та је клизавица учињена у одредби шта је то *економско добро*. Енглези (Смит-Рикардо) су узимали, да је то *материјални предмет*, и да је *произведен човековим радом*. Место ове тачне дефиниције Сеј* узео је другу: добро је све оно што има цену и што може бити предмет размене, ма то и не био материјални предмет. Овом одредбом добра прави се ужасна збрка у појму *народно имућство* које је сума свију добара. У нашем друштву продају јавне женске љубав и своје тело, адвокат — савест, судија-правду; сензал своје посредништво; продаје се глас трговачке фирме, продају се многи други „нематеријални“ предмети, који истичу из данашњих друштвених одношаја. Кад би сва та добра ишчезла са трга од једаред, народ не би био ни мало сиромашнији, но би још био много богатији. То је најбољи знак, да то нису никаква економска добра. Обратно, кад би се усвојило, да су само они предмети економска добра, који имају продајну цену, отпали би многи предмети, који заиста чине народно имућство, н. пр. домаћа нега у породици, чистота, прање, готовљење ране, поправка одећа и т.д. што никад не долази на трг, нити се може измерити продајном ценом.

11. БАСТИЈА — И ШКОЛА ХАРМОНИСТА.¹⁹

Него Сеј и његови једномишљеници нису још вукли никакве фалишне закључке из ове своје одредбе. То је учинио чувени Бастија, глава школе *хармониста*. Место научне одредбе он је ставио каиш: „радник не производи предмет, већ му

* Осим Сеја ову су одредбу узимали у његово време самостално и други неки енглески писци, али ми спомињемо само Сеја, јер се он управо сматра као отац француске економске школе.

даје само нека својства, која су корисна за људе; он дакле у ствари не производи материјалан предмет но чини *услугу*. Та услуга има извесну вредност, која одговара учињеној „услуги.“ Кад је већ место материјалног предмета поставио „својства“ предмета и „услугу“ и кад је место количине рада услугу узео као меру вредности, онда је пошао даље: „У друштву се производе само услуге и мењају се услуге. Сваки прима за своју услугу онолику вредност колика му је услуга. Радник за своју услугу, што је дао предмету „нова својства“ добија праву вредност, а капиталиста који му је учинио такође услугу, — дао му материјал и оруђа за рад, па му изда још и плату пре но што је производ продат, добија такође неку вредност за своју услугу. Разуме се, „услуга“ је капиталисте учињена раднику већа и он добија више. У опште у нашем друштву *сваки* добија *праву вредност за услугу коју чини другима*“, — и поседник земље за своју ренту, и зеленаш за своје интересирање, и коцкар на берзи — за свој лоповлук итд. Сваки добија управо онолико колико заслужи. Према томе све огромне неједнакости у друштву: неизмерно богатство и пука сиротиња; апсолутни нерад и претерани рад — све то није нимало неправично. На против то је све у нашем друштву, „најбољем од свију која се могу замислити,“ са свим правично, и истиче из узајамних услуга, што их један чини другом. Свуда влада потпуни ред, правичност — *хармонија*.

Почев од Бастија поникла је цела школа хармониста у Француској, а одма за тим и у Немачкој, која је противно мрачној „песимистичној“ школи енглеској, хтела да докаже, да у данашњем друштву постоји „хармонија интереса,“ па разуме се и — потпуна хармонија интереса између радника и капиталиста. Они су доказивали: да плата радничка расте, са развитком цивилизације и капиталистичног газдинства, и апсолутно и сразмерно спрам добити капиталиста, а на против добит капиталиста да расте само апсолутно, а спрам радничке плате опада; даље, да радници боље живе но пређе, да добијају све јевтиније намирнице и т.д.

12. КЕРИЈЕВ²⁰ — УСАЛУДНИ ПОКУШАЈ, ДА СЕ ПРЕОБРАЗИ ЕКОНОМСКА НАУКА.

Кад се школа хармониста беше скоро излапила у Европи, добила је помоћ у чувеном Американцу Керију који је огласио, да је Бастија управо од њега покрао своју теорију о хармонији у друштву. Керије је хтео да својом „социјологијом“ створи „праву“ економску науку на место лажне енглеске науке Малтуса и Рикарда, и по мишљењу својих присталица он је то заиста извршио. Но ко год је познат са начелима „енглеске школе“ и тобожним превратом што га је Керије учинио у њој, увериће се да он управо *није ни разумео* ту теорију коју је обарао; па шта више: Керије је остао на истом лажном ос-

нову, на коме стоје и његови уображени противници енглеске школе: код њега је подела на капиталисте и раднике нешто „природно“; код њега постоји и природна „хармонија“ између ових класа, а заједно с тим и добит, интерес и рента; и код њега куповина и продаја игра главну улогу, и новац је онакав исти господар над радом као и код „Енглеза“, против којих он ратује. Ми не одричемо његову заслугу, што је изнео потребу да се зближи производња сировине са њеном индустријском прерађевином, да се не црпе земља извожењем, без повраћања њених саставних делова, и да се у сваком народу развије разноврсност занимања; да се производња *локалише* у сваком народу, а у исто време *децентралише*, као што је назвао то Керијево откриће његов најглавнији ученик у Немачкој — Диринго (у „Carey-s Umwälzung der Volkswirtschaftslehre und Socialwissenschaft“). Али сам Керије нити је појмио економску важност тога открића, нити је пронашао услове под којима је то могуће. Да је његов универзалан рецепт: *заштитна ђумручина*²¹ веома ништаван, то ћемо показати на другом месту.*

Нама није потребно ни најмање да испитујемо је ли то истина или не: да данас радничка плата расте, да радници боље живе и т.д. Свакојачко то, и кад би било истина (што ми не допуштамо) никако не доказује, да је подела друштва на раднике и капиталисте природна економска подела у друштву. Али мимо тога, економија, бакћући се да оправда свој лажни основ, са свим је оставила на страну своју главну целу — да покаже: *какви су одношаји између радника и радника најкориснији и за народно благостање и за благостање појединаца?* Какви су услови нужни, да рад буде најпроизводнији и то рад *народни* а не рад под командом класе капиталиста?

* Горње су врсте написане биле још 1872. године. Међутим 1873. године издао је Диринго своју књигу *Cursus der National- und Social öko nomie einschliesslich der Hauptpunkte der Finanzpolitik*, која се заиста може узети као „преврат“ енглеске, смитовске, економске школе, али је тиме у исто време постављена на перчин сва наука некадањег учитеља Керија. Диринго је са свим одбацио поделу друштва на капиталисте и раднике и подвргао је општој критици само начело својине па је дошао својом критиком до тога, да је својина само оно што је зарађено, па и то, да човек својим радом још нема права на *природне предмете* који се прерађују, но само под једним условом: *да сваки има исто право на природне предмете*, а из тога је са свим логично извео закључак, да оруђа за рад, *особито земља, морају бити заједничка својина*. Једном речи: Диринго, развијајући своја економска начела, долази са свим на земљиште *социјалистичке науке*. У многим тачкама он је још потпунији и конзеквентнији но најнапреднији представници сувремене „социјалистичке“ партије у Интернационали.²² Хотећи на прилику да уништи власт трговца над произвођачем и монопол оруђа за саобраћај, што је данас огромно средство за пљачкање народа у рукама капиталиста. Диринго решава, да међународни промет и саобраћај *мора прећи у државне руке и постати „јавна служба“*, као што су данас поште и телеграфи; а тако се исто мора удесити и унутарњи промет и саобраћај.

У опште препоручујемо сваком (који разуме немачки) поменуто Дирингово дело, као *најбоље сувременно економско дело у свој западној књижевности*.

13. СОЦИЈАЛИСТЕ.

Место научног одговора на ово питање економисте су ваз- да частиле своје читаоце с декламацијама: о светињи сопстве- ности, о природној неједнакости међу људима, о немогућности „комунизма“, „социјализма“ и других „утопија“, — што све ни- је ишло к правом предмету, што-но веле „ни у клин ни у пло- чу“.

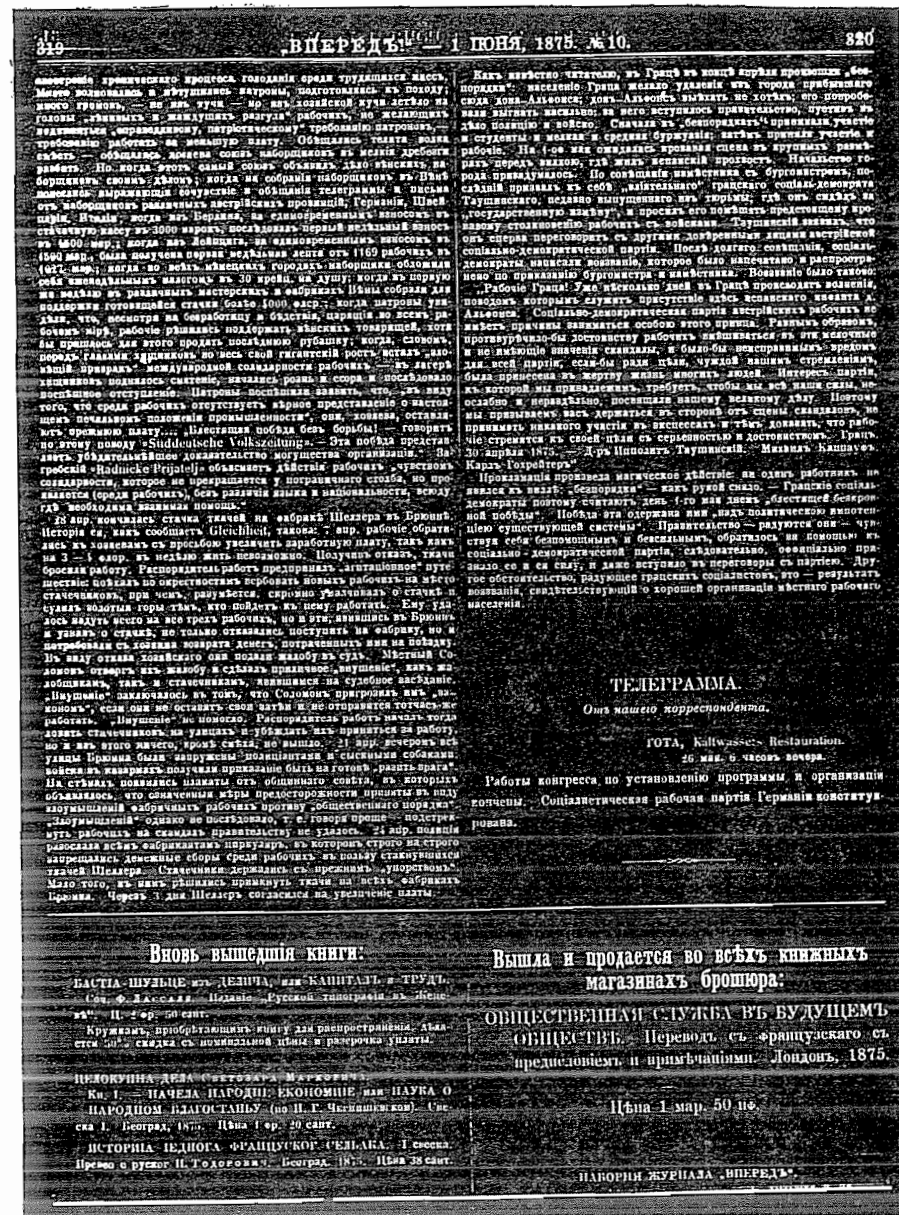
Но док се развијала економска наука, развијао се и онај правац мишљења, који је покренут радничким револуционар- ним покретима. „Социјализам“ и „комунизам“ нису до сада ус- пели да постану потпуна наука о друштву, али они су имали пресудан утицај на преображај економске науке и поставку тач- них економских закона. Тражећи онакав облик друштвени, који би уништио неједнакост међу људима и остварио благостање свију, они су подвргли оштрој критици основе данашњег друш- твеног уређења: својину и наследство заједно са свима појава- ма које истичу из ових основа, као што су: рента, интерес, утак- мица, добит капиталиста, најамница и др. И, критикујући те основе, они су нашли, да ти основи нису никако нешто стално и непромењљиво; да они нису никако основани на „људској при- роди“ и „људским потребама“, већ да је то производ друштвено- ног развика, у коме је главну улогу играла — груба сила; да људи могу те основе да измене и да устроје друштво на новим основима, који боље одговарају њиховим потребама.

14. КРИТИЧНО²³ — ХИСТОРИЈСКА ШКОЛА СОЦИЈАЛИСТА — К. МАРКС И ЊЕГОВ ЗАКОН ДРУШТВЕНОГ РАЗВИТКА.

Из масе социјалиста, који су се поглавито бавили пројек- тима за друштвени преображај, одваја се својим правцем, а још више својим строго научним карактером критико-исторична шко- ла, којој је глава, К. Маркс.

Ако прегледамо људску историју, вели К. Маркс, наћи ће- мо разне облике својине и разне облике производње. У круп- ним потезима могу се обележити четири прогресивне форме у развика производње: 1.) Азијатска форма, у основу земљодел- ска комунистична општина, друштво подељено на касте, т.ј. на сталеже где се с једне стране власт, а с друге стране рад и пат- ња предају у наследство. 2.) Антична форма: слободни грађани власници производа, радници робови. 3.) Феудална форма: се- љаци привезани за земљу с извесним правима на њу и обве- зама спрам спахије; варошани већином ослобођени спахијски поданици или отпуштени на „оброк“ (за неку годишњу плату); радња затворена у еснафима. 4.) Капиталистична форма: капи- талисте са „слободном“ класом надничара; слобода рада и сло- бода куповине и продаје.

Ову последњу форму узеле су економисте не само као по- следњу и најсавршенију но као природну форму друштвеног

Впередь, бр. 10, од 1. јуна 1875. године, стр. 319; обавештење читалаца о изласку 1. свеске Начела народне економије, прве књиге Целокупних дела Светозара Марковића.

уређења и законе, што су у њој нашли, поставили су као природне економске законе. К. Маркс узима ту исту друштвену форму и испитује законе који њоме владају. Али К. Маркс испитује те законе много тачније но све економисте смитовске школе; оштром критиком уништава њихове погрешне „законе“ и одваја истину од лажи. Овим путем, изучавајући строј данашњег друштва, он налази један сталан закон у капиталистичном друштву кога не нађоше економисте: оно се развија непрекидно и у свом развоју тежи да уништи само себе и да се преустроји. Заиста, у капиталистичном друштву, слободан радник, принуђен да продаје своју радну снагу, принуђен је у ствари да продаје самог себе. Развојем машина многи радници постају непотребни, утакмица је међу њима већа и они су принуђени да раде за јевтинију плату; глава породице није кадар да заради за целу породицу; жена и деца морају такође да траже рада надницом. Тим се још већа повећава утакмица, радничка се плата још већа повија. Приход се породице не увећава, али се — породица уништава; ишчезава домаћа нега и домаће васпитање; омладина се убија физички и трује морално; маса радника пропада и крхљави цело колело. Развојем капиталистичне производње сатире дакле самог произвођача. Прикупљањем радне масе у варошима одвлачи се маса производа са земље у велике индустријалне центре. Земља се црпе, јер се уништава један њен саставни део, а не повраћа јој се. А мимо тога, одвлачењем радника у вароши, умањава се радна снага у земљорадњи. Капиталистична производња сатире оба главна извора производње: радника и земљу. На послетку, концентracијом великих капитала, развија се све више производња у великом размеру; мала газдинства ишчезавају, а маса богатства, што га друштво производи, прелази у мањи број руку; на тај начин све више ишчезава својина из руку огромне већине народа. Капиталистично газдинство уништава свој сопствени основ — својину.

Све ове појаве Маркс не сматра за некакво „болесно“ стање друштва, као што то обично чине социјалисте, већ га узима за оно што јесте: историјски развој друштва. И он налази баш у том развоју залог за брзи друштвени преображај. У самој ствари: не може постојати друштво у коме огромна већина људи остаје без имања и мора да се продаје и скапава. То не ће никад допустити ни прост животињски нагон за самоодржањем, ни развијена свест данашњег друштва. С друге стране, данашње индустријално друштво, са својом огромно развијеном техником, даје могућност да се друштво из темеља преобрази. У фабрици је рад организован; постоје већ машине које могу олакшати и смањити човеков рад у огромном размеру; земљорадња већ почиње у велико да се ради с машинама, као фабрична индустрија; сви су услови ту — само треба још да производња, т.ј. средства за производњу, не зависе од једне малобројне класе људи, но од целог народа, па се преображај може одма извршити.

15. МАНА МАРКОВОГ ЗАКОНА О ДРУШТВЕНОМ РАЗВОЈУ.

То је ток мисли у хисторијској критици К. Маркса. У целој овој ствари има само једна, али врло важна погрешка. Развојем капиталистичног друштва јесте заиста фактична историја западног друштва; и закони, што су тамо постављени, као закони економског развоја онога друштва, заиста су тачни. Али то нису закони човечанског друштва у опште. Не мора свако друштво проћи кроз све оне ступње економског развоја, којима је прошло индустријално друштво н. пр. у Енглеској, које је К. Маркс имао поглавито у виду. Да су енглески радници били у другом положају и на другом ступњу свести, кад је код њих пронађена и уведена машина, они сигурно не би никад допустили да се развије „капиталистично“ газдинство до крајности, па тек онда да мисле на друштвени преображај, већ би то учинили много пре. Овим оћемо да кажемо, да једно друштво може преобразити своје газдинство основано на малој својини и увести најсавршенију машинску производњу, а да не мора пролазити кроз „пургаторијум“ капиталистичне производње.

16. ГЛЕДИШТЕ ЧЕРНИШЕВСКОГ НА РАЗВОЈ ДРУШТВА.

Ово је јасно схватио Чернишевски. У право у оне четири прогресивне форме има сијасет варијација. Ми би могли да наведемо оне земље где је после уништења феудалне својине наступила приватна својина и мало газдинство, а још се није развило капиталистично газдинство — као што је то случај код српског народа. Или н. пр. у Русији, где је после „ослобођења мужика“, т.ј. пошто је уништена феудална својина, остала у великом размеру општинска својина т.ј. првобитна друштвена форма, коју Маркс ставља у најнеразвијеније облике азијатског друштва. Све те форме развијале су се, развијају се и развијаће се на разан начин; и ако у главном њихови путеви морају бити слични, опет они не морају пролазити све оне ступње које је прошло једно од њих.

Ни једно од данашњих друштава није организовано према тој цели: како ће бити за раднике најбоље и како ће свачији рад бити што производнији. На против, свако је од њих у први мах организовано несвесно, понајвише удешено за пљачку и нерадно уживање горње класе, и тек из тог стања развило се данашње — „како се могло.“ Али кад се проучава развој човечанства, опажа се једна главна тежња његова: да од несвесног механичког развоја пређе к свесном развоју, — да определи цел и пут свога развоја и према томе удеси своје одношаје. Та се тежња показује све јасније у мишљењу образоване мањине — мањине која бива све већа.

17. ЗАДАТАК ЕКОНОМСКЕ НАУКЕ.

Овај исти прогресивни развитак опажа се и у развитку поимања економских одношаја. Својина установљена је најпре као факт и тај је факт проглашен као право. Како је облик својине у разна времена код разних народа био различан, тако је било различно схватано и право својине. У последње време правна наука почиње да изриче: да је основа права својине рад. *Човек има право својине на оно што је својим радом зарадио.* Али очевидно ни једно друштво није тако устројено: 1.) да сваки има срестава за рад и 2.) да сваком припада оно што је зарадио, — нити је икада имало у виду да се тако организује. А то није могло ни бити, јер нико није ни знао (нити је хтео да зна): *шта вреди чји рад.* То тек треба да одреди економска наука. Пазарна цена — то је факт који се појављује у данашњем друштву, али се никако не може узети за праву вредност рада, нарочито кад ту пазарну цену одређује, не рачун, већ нужда.

Осим тога, цел је човеку, да са што мање рада произведе што више може (да *произведе*, а не да *присвоји*, што често бракују економисте), т.ј. да цело друштво са својим укупним радом произведе највећу количину добара.

Да се најмањом количином рада произведе највећа количина добара и да се сваком појединцу одреди и ујамчи вредност његовог рада, — то је задатак који има да се реши, па да једно друштво може свесно уредити своје одношаје.

Да се реше та питања, нужно је *пронаћи* праве, природне економске законе који би важили за свако друштво, за сва времена, а не узимати економске законе неких данашњих друштава за природне економске законе. Треба одвојити природне, сталне економске појаве од појава *случајних*, које се појављују само у данашњем друштву.

18. ТАЧНИЈИ ПОЈАМ О ПРЕДМЕТУ ЕКОНОМСКЕ НАУКЕ.

Ми смо казали у почетку у првим редовима шта разумемо под именом економије. Пошто смо прегледали разна гледишта на економске појаве у друштву и утврдили наше гледиште на науку економску и њене законе, можемо промотрити изближе основне економске законе.

Казали смо у почетку да је народно имућство сума свију материјалних и нематеријалних предмета који служе за намиривање материјалних човекових потреба. Да се не би догодило какво недоразумевање напомињемо да ми сматрамо и нематеријалне предмете, као што су производи рада: лекара, учитеља, законодавца и др. за економска добра, *у толико у колико* ти производи заиста помажу да се створе *материјална* добра за човекову потребу. Иначе ти предмети не долазе у разматрање економске науке.

Народно имућство зависи од природних услова и човековог рада.²⁴

За сваки народ, који живи на ограниченем простору земље, већ су дана природна својства земљишта, климе и други услови. То не зависи од човека. Економија се не бави испитивањем тих услова, ма да и од њих зависи народно имућство и по количини и по каквоћи. Ми ћемо до душе доцније говорити о учешћу природе у производњи, али само у толико у колико снага и материја природина састављају предмете, које човек прерађује својим радом, за своју потребу. Економија разматра само оне предмете који су човековим радом добили облик или положај удесан за човекову потребу.

Овде се јасно показује разлика различитих добара, која састављају народно имућство. Нека се од њих налазе у самој природи удесна за човекову потребу; а нека добијају нужна својства за ту цел тек помоћу човековог рада. Управо само ова последња добра спадају у *економска* добра и долазе у научно разматрање економије.

19. ЕКОНОМИЈА — СХВАЋЕНА КАО ТЕОРИЈА РАДА.

Но успешност народног рада т.ј. само прерађивање сирових предмета природе зависи од тога: у колико човек познаје својства тих предмета што их прерађује и у колико уме да према томе удеси своју радњу. То значи: успешност у раду, а с тим и народна имућност зависи од развитка и примене природних наука — од савршенства технике и човековог искуства у раду. Ни ову чисто техничку страну у произвођењу или стварању имућства не разматра економија. Тиме се баве разне природо-техничке науке. *Економија испитује само у колико човекова својства и друштвена организација — поглавито организација рада — утичу на народно имућство или у опште на материјално стање народа.* Отуда неки и називљу економију: *теорија рада.* Да објаснимо једним примером ову поставку.

Наука о пољској привреди казује нам како се на извесном комаду земље може произвести највише производа са најмање радне снаге; она нам казује како ваља приправити земљу, какви су алати најудеснији за рад, како се усавршавају разне врсте биљака и стоке и т.д. У овом тренутку нико не може радити боље и савршеније и производити више, но што му допушта сувремено пољоделско знање и искуство. Ама може бити некое није познато оно земљоделско знање и искуство што је познато другоме; можда оно није познато целом народу а *друштвена организација* чини те произвођачи или не могу, или не ће да се с њима упознају; или су баш познати па произвођачи нису у стању да примене оно што је код других давно пронађено и примењено. Узроци могу бити различити: или је земља у целом народу сувише распарчана, па на малом комадићу не може никаква поправка да се уведе; или недостаје произвођачу глав-

нине, а главнина се троши непроизводно; или нема довољно радних руку; а има и сувише радних руку које леже беспослелено, или се баве некорисним стварима; или је земља прикупљена у руке неколико власника, па они немају интереса да уводе никакве поправке; или су произвођачи у зависном положају — робови или надничари — па немају интереса да раде као што треба и као што би могли, кад би производ рада њима припадао, те тако огромна радна снага пропада узалуд. Сви они услови што их овде поређасмо не зависе од познавања природе, нити од савршенства технике и искуства, но зависе једино од устројства радне снаге у друштву и од употребе те снаге; од поделе производа у друштву и употребе нагомиланог производа — главнине. Једном речи: *то зависи од закона који управљају радом у друштву.*

20. РАЗЛИКА ИЗМЕЂУ НАУКЕ ТЕОРИЈСКЕ И ПРИМЕЊЕНЕ У ЕКОНОМИЈИ ИСТОВЕТНА ЈЕ КАО И У ДРУГИМ ПРИРОДНИМ НАУКАМА.

Економија не кроји калуп и не пише рецепте како ће људи да се „обогате“, али она излаже како се ствара имућство и тиме казује начела на основу којих ваља да је друштво уређено, ако му је стало да живи у благостању т.ј. да сваки члан има све материјалне услове за свестрани развитак.

(Теоријска механика излаже законе о кретању и равнотежи сила, а није јој стало за поједине справе и машине које људи изумевају и удешавају за своју потребу, али сваки који строји машину узимље за основ опште механичке законе, што их теорија открива. Закони су ти слични и непроменљиви, а форма машина и справа мења се према људској потреби и материјалу. У економији је тако исто као у механици.)

21. ОРГАНИЗАЦИЈА ДРУШТВЕНА ЗАВИСИ И ОД ДРУГИХ ЧОВЕКОВИХ ПОТРЕБА, А НЕ САМО ЕКОНОМСКИХ.

Економија на прилику ставља као општи, економски, закон: *производња у великом размеру кориснија је за друштво, но производња у малом размеру, јер се у првом са истом количном радне снаге производи много више него у другом.* То је закон општи, основан на самој природи рада. У фабрикама, где је радна снага прикупљена у великој маси и добро удешена (комбинована), може један човек да произведе често 50 и 100 пута више но што би произвео, кад би радио сам оделито, а многе ствари у малом размеру, са малом снагом, баш не би могао никако ни да произведе. Економски је закон сталан и непроменљив: *што се више развија удруженост и комбинација рада (велико газдинство) и рад појединца све је производнији.*

Но оће ли неко друштво одиста увести код себе производњу у великом размеру, то зависи од много услова. Дивљак живи од лова и пљачке, па му не треба никакво удруживање за производњу. Грађанин данашњег — „буржуазног“ — друштва жуди само да „купи што јевтиније, а прода што скупље“, да потчини себи другог, те да му овај ради — да ограби свога ближњега „законитим“ начином. С тога ни он не жели да се удружује. У друштву где су још снажни патријархални одношаји у породици, где је млађи потчињен старијем, а женско мушком, не може да се одржи производња у великом размеру — задруга, но се сама породица цепа и раздружује ма да је то скопчано са великом материјалном штетом за сваког појединца. Сваки воле своју „личну слободу“ више но материјално благостање. Људи осим материјалних потреба имају много других потреба, те с тога на друштвено устројство утичу многе друге побуде, а не само жеља за материјалним благостањем. Да би се друштво могло уредити тако да са највећом економијом радне снаге производи све своје намирнице, потребан је извештан умни и морални развитак личности. Само у овом случају могу се сложити све разноврсне потребе, и друштвена организација за рад не ће потирати друге човекове захтеве, као што су *лична слобода, индивидуална љубав* и друге.

(Многе економисте, који су заиста желели да пронађу праве економске законе, у томе су се поглавито варали: они су видели да се извесне економске теорије не могу применити у друштву оваком као што је садање, па су отуда закључивали да су саме те теорије неистините. Међу тим те теорије нису применљиве само у овом тренутку, у овим условима, а при другим условима оне су не само применљиве но и неизбежне. Отуда је дошла њихова главна заблуда, да облик данашњег европског — буржуазног — друштва сматрају као последњи и најсавршенији друштвени облик.)

22. ЕКОНОМИЈА НЕ УЗИМА НИКАКАВ ОБЛИК ДРУШТВА, КАО НЕШТО СТАЛНО.

Из нашег проматрања мислимо да се може јасно видети да економија не узима никакве друштвене облике или друштвене одношаје, као нешто стално и непроменљиво н. пр. приватну својину или општинску својину — ма у ком виду. Њен је задатак управо: *да нађе оне облике који су за друштво најкориснији.*

Према оваком сватању економије њен је основни елеменат рад или радна снага. Овај елеменат економија одваја од свију других човекових својстава и проматра оделито у свима њеним појавама. На пр. кад економија вели да је економски производнији рад у уређеној задрузи, где се заслуга дели по договору, а не на основу „слободне утакмице“, — она ту узима само природу рада, а не обраћа пажњу на то што свуда који

се удружују можда имају тежњу да приватном шпекулацијом стеку што више на рачун својих другова: да се обогате; да осигурају раскошан живот свом потомству и т.д. *Друштво је за економију само скуп радних снага, или један раднички фонд, а не скуп појединих сталеза и класа или појединих одвојених произвођача.*

При испитивању економских закона ово нарочито ваља имати на уму, те да се приватно газдинство и његови интереси не бркају са газдинством целог народа. Економисте владајуће школе, не водећи о томе рачуна, увек су узимали богатство једне класе као богатство народа и оне услове који су нужни да се једна класа обогати за исте услове, да се цео народ обогати.

Економија је дакле наука *апстрактна*. Она не испитује законе економске у данашњем друштву, но опште законе рада. Само на тај начин она може постати наука т.ј. може пронаћи природне економске законе од којих зависи имућство и благостање народа.

23. ОБИМ И РАСПОРЕД ПРЕДМЕТА.

Ми смо управо казали шта је предмет економског испитивања; како економија схваћа друштво и рад у друштву и у којим правцима она расматра производе човековог рада т.ј. народно имућство. Но ради лакшег прегледа целог предмета указаћемо на неке карактерне црте свију економских појава према којима се све економске појаве могу прикупити у неколико главних гомила.

У прву гомилу ми стављамо све појаве које се односе на произвођење добара. Овамо долазе све појаве које се тичу рада и срастава за производњу — главнине, као својства радникова и његов положај у друштву, устројство радне снаге, распоред и употреба главнине и т.д. Једном речи овде се излажу сви они закони од којих зависи само *произвођење, постанак народног имућства*. Ми ту узимљемо цело друштво као једну целину, као један радни фонд, па испитујемо свезу између рада који у да-ном тренутку постоји у друштву и народног имућства.

Но радна снага у друштву није величина постојана. Она се непрестано мења, а према томе мења се и раднички фонд у количини и каквоћи. Производња зависи непрекидно од умножавања људства, и обратно, благостање друштва зависи непрекидно од правилног одношаја између умножавања људства и увеличавања производње. С тога су све ове економске појаве које се односе на *умножавање људства* најтешње свезане са појмовима у самој производњи, и из тих разлога ми ову врсту појава стављамо одма до оне прве.

Кад је производ створен већ човековим радом, он долази у власт појединаца на разноврсну употребу. Подела добара зависи од основних начела на којима је друштво уређено — од својине и наследства. Положај радника у друштву, распоред

радне снаге и главнине, производно и непроизводно трошење — једном речи, сва друштвена производња и потрошња зависи од начела по којима се деле произведена добра. Ове врсте појава које зависе од *својине и наследства*, стављамо у трећу гомилу.

Произведена добра, сада својина појединих власника, нису одређена за намирницу само онога у чијој су власти. *Разменом* добара тек се достиже, да сваки члан друштва добије све намирнице које су му нужне, а које су произведене у разна времена, на разним местима, у једном друштву, или код разних друштава. Осим тога разменом се достиже да се сва средства за производњу, која су ма где произведена, донесу на тако место и у такав положај, где ће бити употребљена најкорисније за друштво. Размена је дакле у исто време и средство за производњу и средство за поделу производње. У првом случају ми имамо у виду поглавито материјалну страну — каквоћу — предмета који циркулише у размени, те тиме мења место и положај; у другом случају ми имамо у виду поглавито *вредност* предмета т.ј. количину рада, која се обрће у друштву и ступа у размену са другом количином, од чега зависи разномерност поделе и нагомилавање богатства у рукама појединаца. Управо у размени имамо да расматрамо две главне врсте појава: *циркулацију вредности и циркулацију материје*. Уз прву иде расматрање срастава за циркулацију вредности — *новац и кредит*; уз другу долази расматрање средстава за пренос материјалних производа — *путова и срастава за саобраћај и пренос*.

На послетку, кад смо проматрали *појединце* све ове појаве од којих зависи благостање у једном друштву, долази једна гомила појава, која зависи од укупног утицаја свију оних закона које смо пронашли у оним пређашњим условима. Ми ту разумемо *организацију целокупног друштва* са свима његовим органима за производњу, поделу, размену, саобраћај — у опште за све функције економске — и законе *друштвеног развика*, у колико тај развика зависи од закона економских.

У том реду ми ћемо излагати економске законе.

Део први
ПРОИЗВОДЊА

ЧИНИОЦИ ПРОИЗВОДЊЕ.

1. КОЈИ СУ ЧИНИОЦИ У ПРОИЗВОДЊИ?

Производња има два главна чиниоца: рад и предмете за прерађевину, што их даје природа.

Рад је телесни и умни, или, ако ту разлику тачније изразимо, мишићни и нервни. У односу на самог човека рад је дакле органска делателност његова; функција његових мишића и његових нерава, као што је н. пр. варење делателност желудца. Као природна делателност човекових органа, рад доставља човеку задовољство или насладу, као год и радња ма ког другог органа. Према спољној природи рад је она човекова делателност којом човек даје природним предметима такав облик и положај какав је потребан за његов организам.

О другом чиниоцу — удесним предметима што их природа даје, ваља приметити, да сама природа производи неке намиринице. У природи има дупаља и пештера које могу да заклоне човека; има воћа, корења, дивљег меда и других природних производа који могу да засите човека. Но и ту је потребна знатна количина рада, да се нађу и присвоје ти предмети што их природа даје. У врло ретким случајевима, који имају вредности само у почетку човечанског друштва, природни производи не требају прерађивања; но у опште, они морају да се преобразе човековим радом, да би могли намиривати његове потребе. Рад којим се добију дивље животиње и рибе, што служе за рану ловачким и рибарским племенима, у главном у томе се и састоји: завладати тим предметима. Но осим тога, да би их преобратили у рану, ваља их убити, исећи на комаде, и готово увек скувати или испећи, а то су све послови који захтевају неког рада. Од оваке или још мање прерађевине предмета има читав низ прерађевина где природни производи добијају другу каквоћу или други вид према човској потреби, и на послетку прерађевина долази до савршеног преображаја предмета, тако да ни трага не остаје од првобитног облика и строја предмета. Комад руде што се у земљи налази не личи ни мало на плуг, сикиру или тестеру. Порцулан не личи ни мало на изветрени гранит од кога се гради; стакло не личи на смесу песка и поташе.

ДЕО ПРВИ. ПРОИЗВОДЊА.

ГЛАВА I.

Чиниоци производње.

I. Који су чиниоци у производњи?

Производња има два главна чиниоца: рад и предмете за прерађивину, што их даје природа.

Рад је телесни и умни, или, ако ту разлику тачније изразимо, мишићни и нервни. У односу на самог човека рад је дакле органска делатност његова: функција његових мишића и његових нерава, као што је н. пр. варење делатност желудца. Као природна делатност човекових органа, рад доставља човеку задовољство или насладу, као год и радња ма ког другог органа. Према спољној природи рад је она човекова делатност којом човек даје природним предметима такав облик и положај какав је потребан за његов организам.

О другом чиниоцу — удесним предметима што их природа даје, ваља приметити, да сама природа производи неке намиринице. У природи има дупаља и пештера, које могу да заклоне човека; има воћа, корења, дивљег меда и других природних производа, који могу да засите човека. Но и ту је потребна знатна количина рада, да се нађу и присвоје ти предмети што их природа даје. У врло ретким случајевима, који имају вредности само у почетку човечанског друштва, природни производи не требају прерађивања; но у опште, они морају да се преобразе човековим радом, да би могли намиривати његове потребе. Рад којим се добију диње животиње и рибе, што служе за рапу ловачким и рибарским племенима, у главном у томе се и састоји: завадати тим предметима. Но осим тога, да би их преобратили у рапу, ваља их убити, расећи на комаде, и готово увек скупати или испећи, а то су све послови, који захтевају неког рада. Од оваке

Прва страна I свеске Марковићевих Начела народне економије, са насловом Производња.

Још је већа разлика међу овчијим руном или шаком памука и чојом или платном. Па и саму овцу и памучно зрно не производи природа сама; човекова нега има јак уплив на ове производе. У свима тим предметима последњи производ тако је различан од предмета што га даје природа да се у обичном говору природа ту сматра само као набављач материјала за рад.

Но она набавља раду не само материјал, она му набавља и снагу. Материја што се налази на земном шару не прима нове облике и својства без икаквог свог учешћа, које јој човек придаје својим рукама. Она сама има делателне снаге које суделују у раду и шта више могу да се употребе као замена рада. С почетка су људи претварали жито у брашно разбијајући зрно између два камена; за тим су измислили да окрећу рукуницама један камен на другом; тај начин у неколико усавршен и данас се употребљава на истоку. Но мишићни рад, који се у таквом послу захтева, тако је тежак да се он одређивао као казна робу кад се господар расрди на њега. Дошло је време па су разумели да рачун захтева, да се умали рад и патња робова, тада су пронашли да се може скинути с њих велики део терета; изумев да се горњи камен окреће на доњем, не снагом човека, већ снагом ветра или воде. На тај начин човек је принудио природне снаге ветра и тежину воде да врше један део посла, кога је он пређе вршио својим радом.

2. ЗНАЧАЈ РАДА У ПРОИЗВОДЊИ.

Оваки случајеви у којима се човек избавио од извесног рада, предав тај посао некој природној сили, могу породити погрешно мњење о учешћу рада и природних сила у производњи. Може се мислити да је учешће природних сила у човековој радности ограничено само на оне случајеве где оне замењују човеков рад; као да у тако званим ручним радовима природа набавља само пасивни материјал. То је обмана. Природне силе учествују ту активно, а не пасивно. Радник узима стабљику лана или конопље, дели је на влакна и увија прстима та влакна у један конац помоћу простог оруђа — вретена. Кад је начинио конац, он ставља у ред много конаца и ставља попречке друге конце тако да сваки попречни конац иде на изменце преко и испод једне уздужне жице. Тај део рада олакшава се оруђем које се зове чунак. Радник је произвео платно, ланено или конопљено, према материјалу који је био употребљен. Вели се да је он то начинио својим рукама и никаква природна сила није му помогла. Но каква је сила учинила те је цела та радња била могућна и која је задржала у целини израђено платно? То је чврстоћа влакана т.ј. сила притезања честица или тако звана сила упругости; а то је једна од природних сила и ми можемо тачно измерити њену енергију упоређивањем са другим механичким силама.

Расматрајући ма какав други случај, где се вели да човек утиче на природу, ми можемо опет наћи да природне силе, или иначе својства материје, саме врше свој посао, само кад се предмети ставе у удесан положај. Човек управо само то и ради: он ставља предмете у такав положај да би се они изменили према нашој потреби својим унутрашњим силама и силама које леже у другим природним предметима, — више нешто човек није у стању да уради. Он само покреће једну ствар према другој. Он ставља зрно у земљу и природна снага растења поступно производи: корен, стабло, лишће, цвет и плод. Он покреће сикиру кроз дрво и оно пада природном силом тежине; он особитим начином покреће кроз њега тестером и дели га на даске, услед физичке силе, по коме мекано тело уступа напору тврђег тела; он примиче честицу огња к гориву и ово се загореваша; силом горења кува рану, спаја и топи гвожђе, преобраћа тршчани сок у шећер, када примакне ватри те предмете. Он има само једно средство да утиче на материју, а то је — да је покреће. Кретање и противљење кретању, то су једине радње за које су способни његови мишићи. Сжимањем мишића он производи притисак на спољни предмет; ако је сжимање довољно јако, оно доводи предмет у кретање; а ако се предмет већ кретао, то може да успори, мења, усиљава или са свим уништава кретање; осим тога човек не може ништа да ради. Но и то је довољно људима да достигну сву ону власт коју су задобили над природним силама које су неизмерно силније од људи — ону власт која је и сада велика, но без сумње мора се увеличати са временом до таквих граница које се не могу одредити. Човек показује ту власт користећи се оним природним силама које већ постоје, или доводећи предмете у такву смесу и сједињавања које производе природне силе, н. пр. примичући запаљено палидрвце гориву и наливајући воду у казан, који се налази над горивом, он производи снагу ширења паре којом се врло много користио да достигне своје цели.

И тако, у материјалном свету рад употребљује се свагда на то да покрене предмете, а остало се све ради својствима саме материје, законима природе. Искуство и изумевање људско управљени су поглавито на то да пронађу покрете које човек може удесно извршити својом снагом, а који би производили оне резултате које он жели. Но ако је кретање једини резултат који може непосредно да се производи човековим мишићима, то човеку није неопходно да баш својим мишићима производи покрете који су му нужни. Као прва и најпростија замена човекових мишића служи радња животињских мишића. Поступно човек приморава неодоушевљену природу да му помаже у раду, н. пр. приморава ветар и воду, предмете који се већ крећу, да саопште своје кретање точковима, који су се пре тога проналаска кретали силом мишића. Та услуга добија се од ветра и воде човековом радњом која се састојала у томе што је човек извесне предмете довео у изванредан положај, те су они саставили оно што се зове машина. Но радња мишића, ко-

ја је за то нужна, не продужава се непрестано, већ се свршава једном за свагда, и на тај начин добија се велика уштеда рада.

3. ДА ЛИ ПРИРОДА У СВИМА ГРАНАМА РАДИНОСТИ ПОМАЖЕ ЈЕДНАКО РАДУ, ИЛИ У ЈЕДНИМА ВИШЕ А У ДРУГИМА МАЊЕ?

Неки писци покретали су о томе питање: у каквој мери помаже природа раду у разним гранама радиности и говорили су да у некој производњи више учествује рад, а у другим више природа. Ово мишљење сигурно је поникло услед нејасности појмова. Учешће природе у сваком човековом раду количина је немерљива и не може се мерити никаквом мером. Не може се рећи да у једној радњи учествује више природа но у другој, па не може се то рећи ни о раду. Може бити да се у једном послу захтева мање рада но у другом, но ако је та количина која је потребна неопходна, то је резултат толико исто производ рада колико и предмета. Ако су два чиниоца једнако нужна да нешто произведу, онда се не може говорити, да је ова чест произведена једним чиниоцем, а она другим; то је тако исто као кад би неко хтео да реши која из две половине ножница више учествује у разрезивању, или који из два чиниоца — 5. или 6. више учествује у производу 30. Ова чудновата фантазија обично се јавља у форми предпоставке, као да природа више помаже у земљорадњи него у фабричној производњи. Ова заблуда постојала је код француских економиста (физијократа),²⁶ па није од ње са свим био слободан ни Адам Смит; отуда је поникао погрешан појам о ренти. Рента плаћа се за то што се човек користи природним силама (као што је н. пр. земља) а у фабричној производњи нема такве плате. По томе су економисте физијократе говорили да плата за природне силе у земљорадњи постоји с тога што у земљорадњи природне силе врше већу службу но у фабричној производњи. Но тачније испитивање предмета показује да плата за користовање земљом долази просто отуда што се земља налази у ограниченој количини, а завањена је у приватну својину; кад би ваздух, светлост, топлота и друге природне силе, што их фабриканти употребљавају, биле ограничене у природи, сигурно би и оне прешле у приватну својину и на њих би се плаћала рента онима који су том својном завладали.

4. КОЛИЧИНА ЈЕ ЈЕДНИХ СИЛА У ПРИРОДИ ОГРАНИЧЕНА, А ДРУГИХ ПРАКТИЧНО НЕОГРАНИЧЕНА.

Ово нас води к једној подели која има, као што ћемо видети доцније, највећу важност. Количина је једних сила у природи ограничена, а других неограничена. Под неограниченом количином овде се разуме не безусловна већ практична нео-

граниченост, разуме се да је количина тих сила већа но што је ми можемо употребити ма кад, или бар у садањим околностима. Количина земље у неким пределима, који су скоро насељени, практично је неограничена; она је већа но што може потребовати садањем становништву и неколицини следећих колена, ма како се они умножили. Но опет и у тим земљама, ограничена је количина оне земље која лежи удесно спрам пијаца или путова; те земље нема толико колико би хтели људи да је заузму или да је употребе на што друго.

У свима пределима, који су давно насељени, земље згодне за обрађивање, или бар у неколико плодовите, припадају к природним предметима који су по количини ограничени. На обалама река и језера има воде за обичне потребе у неограниченој количини. Но ако треба воде за наводњавање поља, може бити да је неће бити довољно ни у таким местима, а у тим местима, где се вода набавља цистернама или малим изворима, особито таквим, који се умањавају, она долази у ред ствари које су по количини највећма ограничене. Тамо где има воде изобиља, може бити ограничен пад воде, т.ј. њена снага која се употребљује као механична сила у радиности; те снаге може бити много мање од оне количине коју би људи употребили, само да је има изобиља. Камени угаљ и други корисни предмети, који се налазе у земљи, још су већма ограничени у количини но земља. Они се налазе само на неким местима и њихови извори могу се исцрпети, ма да у извесно време, на извесном месту, они се могу налазити у таком изобиљу да месно становништво не би могло употребити сву количину тих предмета па да их бадава добије. Морски риболови остају вазда дар природе у неограниченој количини. Но лов китова на северном мору давно не одговара тражњи, и громадни развитак китолова у јужним морама скоро ће исцрпети и њих. Речне рибе — то је производ што га природа даје у врло ограниченој количини, он би се брзо исцрпео, само кад би сваки смео ловити рибу без икаквог ограничења.

Ваздух, на истом стању, што га зовемо ветром, налази се скоро у свим местима у довољној количини за све могуће цели; тако је исто неограничена могућност превоза на води на морској обали и великим рекама; но пространство пристаништа и станица, које су за такав превоз нужни, у многим местима много је мање но што би било потребно.

Ми ћемо доцније увидети како је важно за друштвену економију што се нека између најважнијих оруђа за производњу што их даје природа, као што је и земља, налазе у ограниченој количини. Овде само то примећујемо да су баш те природне силе, које се налазе у ограниченој количини, заузеле и обраћене у приватну својину. Отуда оне имају продајну цену на тргу, као год и производи човековог рада, ма да нису произведене радом.

Глава II.

О НЕПРИЈАТНОСТИ РАДА.

1. ПОГРЕШНИ ПОЈМОВИ ЕКОНОМИСТА О НЕПРИЈАТНОСТИ РАДА.

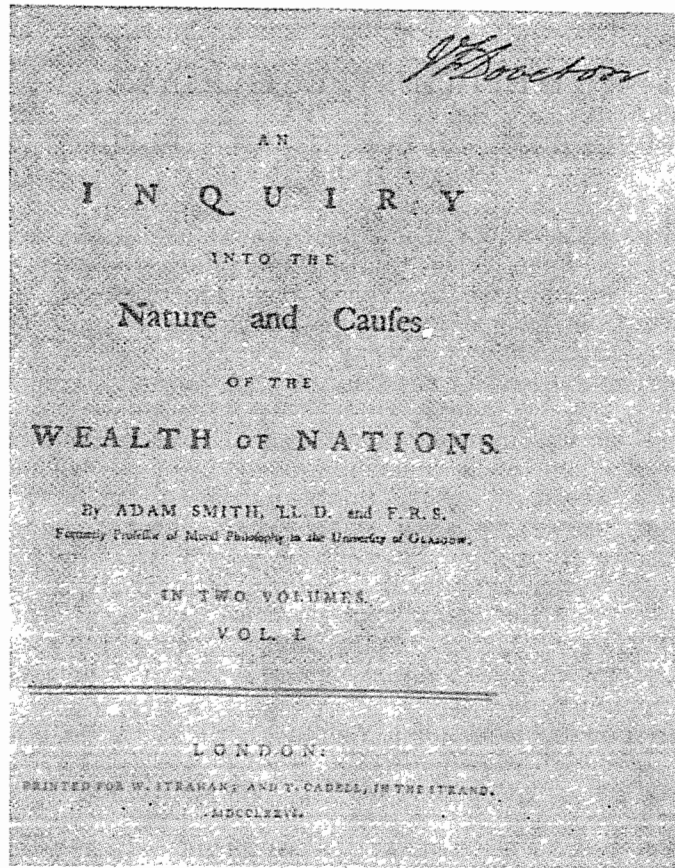
Ми смо казали у првој глави, да је рад један чинилац у производњи, а природа је други. Починјући овде да говоримо о раду, ми ћемо најпре расмотрити рад, као производ човековог организма; да видимо најпре појаве, које рад — покрет мишића и нерава — производи у човеку.

Политико-економска наука од Адама Смита, па до данашњег дана говори, да рад производи у човеку непријатно осећање, а на против да човеку годи лењовање. Према томе економисте сматрају као нешто са свим природно, што сви људи избегавају рад, а из овога изводе природан закључак, да је крајња целљ сваког човека, да живи од својих „доходака“, од „добити“, а не од свога рада. Врло је могуће, да у време А. Смита није било вредно покретати научно питање о томе: да ли рад изазивље у човеку само непријатно осећање, или осим непријатности приноси и задовољство? Но данас је то питање стављено, па се види, да се према одговору на то питање мења сва економска теорија рада.

Постоји једна економска теорија, која вели, да непријатна осећања, што их рад производи у човеку, не долазе од саме радње, но од случајних, спољних околности, које су обично скопчане са радом у данашњем друштву. Иста теорија вели, да се све те негодности могу отклонити од рада кад би се установио други друштвени строј. Теорија та додаје, да је рад сам по себи пријатна органска радња, и да би он вазда доносио сласт раднику, само ако би се уклониле све оне рђаве, спољне, околности, у којима се рад налази.

Ми остављамо увиђавности читалаца да пресуде, да ли је истинит крајњи закључак те теорије, која вели, да нема ни једне врсте рада, која не би била пријатна. До сада се није остварио онај економски строј, који се по истој теорији узимље као ваљан и паметан, с тога се не може знати да ли ће се у таком економском устројству изменити карактер сваке радње у толико, у колико иста теорија предпоставља.

Према данашњем нашем знању и при данашњим друштвеним наукама, не може се математично доказати да никакав рад није по себи непријатан. Но још се мање може рећи, да наука доказује што противно овоме. Ово питање спада у она многобројна научна питања, на која данашња наука не може да одговори математично тачно, но се морамо задовољити са приближном тачношћу. Али и ово приближно решење довољно је за практику.

Насловна страна *Смитовог* Богатства народа (*An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations, 1776*), једног од најзначајнијих радова написаних у области политичке економије и извора Марксове економске теорије.

Према данашњем стању нашег знања можемо позитивно рећи: *готово* у свима радовима, а у том броју у свима радовима који су економски *најважнији*, *готово* све непријатности долазе од узредних, спољних околности, а не од суштине саме радње. Скоро сви радови, а међу њима сви економски најважнији, пријатни су по себи и привлаче човека, и ова пријатност

у раду далеко надмаша све непријатности, баш кад би их и било. Дакле, кад би се уклониле све рђаве околности у којима се рад налази, а које нису за њ нераздвојно скопчане, готово сви радови, а поглавито сви најважнији у економском смислу, чинили би раднику задовољство у радњи, а не непријатност и одвратност.

2. УСЛОВИ ДА РАД БУДЕ ПРИЈАТАН.

Ово што смо мало пре навели о пријатности рада и погрешном мишљењу економиста потврђује се свакидашњим опитом и природним наукама. Сваки може приметити на себи да му рад чини милину. Проматрајући разне супротне случајеве, кад рад доноси милину, а кад досаду, сваки може приметити да је рад пријатан, кад су испуњена ова три услова: 1. кад раду не стоје на путу врло јаке препреке; 2. кад човек ради из свог уверења, да је то за њега корисно, а нико га не нагони на рад; 3. кад рад не траје тако дуго, да се мишићи изнуре, што је штетно за цео организам. Проматрање показује, да непријатност долази увек отуд, што ова три услова нису испуњена.

Лако се опажа, да се у томе рад не разликује ни од какве друге органске радње. Свака друга органска радња постаје непријатна, кад она три услова нису испуњена. На прилику нико неће рећи, да је једење добре хране, или слушање лепе свирке, или ма каква гимнастична забава н. пр. игра, шетња и др. — по себи нешто непријатно. Са свим обратно, све ове радње доносе човеку милину. Но ако игра с тога, што је присиљен, а не што му се прохтело да игра, тада му игра постаје досадна. Такође игра постаје досадна кад траје дуже но што организам може да издржи, а да се не изнуре. То се опажа увек на играчицама у балету; опажа се на младим људима који највећма воле игру кад им се бал деси у незгодно време, или кад не иду на бал по својој вољи, или кад се бал отеже сувише дуго. Најпријатнији концерт, најбоља престава, непријатни су за пријатеље свирке и позоришта, само ако се сувише отежу. Кад је желудац већ пресићен храном, најпријатније јело постаје одвратно.

Из овога видимо, да пријатност или непријатност рада потпада под исте услове, као и пријатност и непријатност ма какве органске радње. Непријатност рада постаје из истих узрока из којих постаје непријатност једења, играња, слушања свирке и т.д. Разлика је само у томе, што се код рада дешавају много чешће непријатне спољне околности, но код тако званих забава и других занимања, која се управо зову пријатна. Веома ретко дешава се да човек једе, кад га ко гони да једе, или да једе више но што му је пријатно, али се веома често дешава да човек ради на силу, јер га нужда (или други ко) гони на рад, и да ради више но што му је пријатно.

3. УТИЦАЈ ДРУШТВЕНЕ ОРГАНИЗАЦИЈЕ НА НЕПРИЈАТНОСТ РАДА.

Из овога што смо горе казали ниче ново питање: од куда то долази, што се рад налази много чешће у непријатним околностима, које га чине непријатним, но оне радње, које се управо зову задовољства? Да ли то долази од самих предмета, на које је рад обрађен, или од са свим других узрока, који нису ни мало скопчани с тим предметима?

Ово ће се питање испитати опширно кад будемо говорили о подели производа. Овде ми предходно и узгредно примећујемо само једну околност, а та је, што појаве у друштвеном животу које се зову задовољства, постају обично онда, кад човек намерава и жели да произведе баш те појаве. На прилику ако се даје позоришна престава, што су неки људи баш хтели да даду позоришну престапу, а не што друго. Према тој цели они су удесили све што се боље може и уклонили све незгодне околности. На пр. они дају престапу у здању, које је удесно за гледаоце; ветар, киша и ладноћа не смећу им да се занимају баш оним ради чега су дошли у позориште т.ј. преставом; време престапе изабрано је, како је свој публици најудесније за гледање престапе. Једном речи, све је употребљено, да престапа буде као што треба да је.

Нема сумње, да се баш тиме достиже пријатност престапе, што је сва брига управљена управо на ту цель. Покушајте да скинете зими кров с опере, одмах ће сви гледаоци отићи срдити из опере; мањ батином да их тераш у оперу, докле год је откривена. Или, одредите почетак опере у 12 или 1 час у подне, кад сви хоће да ручају, или у 2 часа ујутру, кад сви хоће да спавају — за цело нико не ће доћи у оперу, а и ако би који дошао, отићи ће за цело незадовољан.

Да погледамо сад на разна друштвена устројства у свима деловима света: по каквом плану, с каквом намером су позвана сва та људска друштва? Да ли су се народи икада бринули о томе, како ће најбоље удесити такав друштвени строј, да рад буде пријатан? Опширно испитивање о овом предмету спада у историју, а не у економију. Ми овде можемо само да изнесемо готов закључак из историје. Који год зна историју не ће посумњати, да је овај закључак неистинит.

Ради јасноће да узмемо једно уређено друштво н. пр. Француску. Франки, који су основали данашње француско друштво, дошли су у земљу, освојили је и дали изванстан строј. Овај строј био је удешен за ту цель, да победоци могу ратовати, пљачкати и шврљати беспослено. Ваља признати, да је друштвени строј, што га Франки створише врло дивно одговарао цели за коју беше намењен. Но економија налази, да су услови, нужни за ту цель, са свим противни условима, који су нужни да рад буде пријатан. Од X и XI века (до тог времена трајало је непромењено оно стање, које је створено у IV и V веку, кад су Франки покорили римску Галију, данашњу Француску)

у Француској се много променило у друштвеном строју. Ми немамо потребе да проматрамо колика је промена учињена од XI до XIX столећа у моралним, умним, и правним одношајима, но у економским одношајима оно стање, које је постојало у XI веку променило се само у појединостима. Ма колико се дивили овим „огромним“ променама, кад се ствар тачно испита, види се да је главно остало; коренити основи онога стања из XI века остали су непромењени. Историја и статистика то доказују. Но како ће се ово казивање многима учинити, као нешто са свим ново, обратићемо пажњу читалаца на једну црту — готово најважнију — на стање својине земље.

Може говорити сваки, колико му драго, како су учињене огромне конфискације (одузимање имања) на свршетку прошлог века; како је пало француско племство у материјалном богатству и т.д, но статистика казује, да готово сва маса земље, којом су владали потомци Франака у XI веку, стоји и данас у рукама њихових потомака. Огромна већина француског становништва потомци су Келта и Латина, но тешко да и данас половина земље не припада многобројном потомству малобројних Франака, који су ту земљу заузели још у време Хлодвига и његових наследника (од V до XI века). Ни један од француских статистичара неће се усудити да каже, да више од половине земље у Француској припада људима, који управо раде земљу. Друга половина припада људима из других неземљоделских стајека.

Ова једна чињеница већ је доста. Очеvidно стање земљоделске производње у Француској зависи од потреба и угодности оних људи који не раде земљу, већ живе од својих доходака са земље (од ренте), јер кад једна половина производа зависи потпуно од силних људи, онда, посредно, зависи од њих и она друга половина. Земљоделац, који има 5—6 хектара* земље, по нужди мора да остане при истој системи производње и при истим условима рада, што му их намеће француско друштво, зарад угодности власника земље. Ови својим имањем обувањају са свију страна његов ништавни делић и он је од њих у свему зависан.

Економско стање у Француској веома се изменило од XI века до сада, али све те измене до сада нису биле тако велике, да је данашњи економски строј француског друштва удеснији за рад, но што је то било у XI или чак у V веку. Промене су големе и добре — ми то не оспоравамо, ми само велимо да оне до сада нису тако опширне, да би услови за рад у Француској ма колико били сугласни са захтевима науке. У основу француског друштва остаје поредак, који је удешен за рат, за нерадњу, но не за рад.

То што смо рекли за Француску односи се још више на остале земље у Европи. Северна Америка живила је до сада по европским традицијама. Околности, у којима се данас врши рад,

* Хектар је француска мера простора од 10.000 □ [кв.] метара.

морају бити неударне за ту циљ, јер су оне створене друштвеном организацијом, која је била удешавана за са свим другу циљ, која ни мало не личи на рад, већ је са свим противна раду.

4. ПРИЈАТНОСТ И НЕПРИЈАТНОСТ РАДА УПРАВЉА СЕ ИСТИМ ЗАКОНИМА КАО И СВЕ ДРУГЕ ОРГАНСКЕ ЧОВЕКОВЕ РАДЊЕ.

Ако бацимо на страну околности, које су за рад неударне, па се обратимо самој суштини рада, онда нам природне науке казују, да је рад сам по својој природи пријатан човеку. Ми то говоримо управо о мишићном раду, а да је умни или живчани (нервни) рад пријатан, то ће признати сваки, у чијој је год глави тај рад долазио до неке снаге. Мишићни рад састоји се једино у кретању, као што је то дивно објаснио Мил, а мишићи су кадри само за ту једину радњу — кретање. Да речемо научно: кретање је функција мишића, као што је гледање — функција очију, слушање — функција ушију, мишљење — функција мозга, а варење — функција желуца. Природне науке казују нам, да ми осећамо пријатност сваки од наших органа онда, кад се овај занима својом функцијом са извесном енергијом — кад је у радњи. На прилику гледање нам доставља пријатност, кад нас занима предмет на који су наше очи управљене, т. ј. кад тај предмет покреће у нашем оку веома енергичну радњу. Ми осећамо пријатност у желуцу, кад је овај добио довољно материјала за своју радњу. Непријатно осећање од извесног дела организма долази нам или кад он нема довољно материјала за своју радњу, или кад неке спољне препреке смећу да врши ту радњу. Једна је од тих препрека, кад се организму натрпа сувише материјала, који он не може да савлада својом снагом. На прилику, она је количина светлости пријатна за очи при којој очи могу угодно да гледају. Али кад је светлост сувише јака т. ј. кад око прими велику количину светлости, коју није у стању да преради према својој потреби — око трпи, страда. Тако је исто непријатно желуцу кад се у њ натрпа сувише хране. Но оскудица предмета, т. ј. кад орган не може да се занима својом функцијом, производи такође у органу непријатно стање. Кад вид нема чим да се занима, ми осећамо празноћу и досаду; кад желудац нема чим да се занима, ми осећамо глад.

Примењујући опште закључке природних наука на мишиће и њихову функцију т. ј. на кретање — рад, ми морамо признати, да оскудица неке количине рада производи у нама осећање незадовољства, које је слично са осећањем чаме, туге или глади; морамо такође признати, да прекомерни мишићни рад производи осећање изнурености, које одговара засењености очију или претоварености у желуцу; а она количина рада, која не прелази снагу мишића, мора производити пријатно осећање, као

што га производи умерена светлост у оку, или умерена храна у желуцу.*

Из овог дугачког разлагања добија се кратак закључак, тако прост, да се морамо дивити како је поникла погрешка, због које смо морали да испитујемо и доказујемо оно, што је вазда било јасно и очевидно без икакво доказивања. Ми смо дошли до закључка: да рад мора бити према снази човековој и да је рад непријатан онда кад превазилази његову снагу. Шта је ту требало доказивати? Но ми ћемо видети још у много прилика како је важна практична разлика међу истином, која је очевидна пре но што смо почели да је научно проматрамо, и том истом истином која је издржала научну критику и потврђена научним проматрањем.

* Ми узимљемо појам о функцији мишића за исти појам као и телесни рад, који се састоји из самог кретања. Кретање из кога се рад састоји разликује се од других видова мишићног кретања н. пр. играња, шетње и др. само тиме што се врши према неком рачуну о својој користи, зарад материјалног благостања. Није нужно ни говорити да зрео и паметан човек овоме рачуну даје превагу над свима другим личним побудама. С тога њему изгледа свако кретање глупо и досадно, које се не врши по рачуну о личној користи. Друштвена економија узимље да је лични интерес најјачи и најважнији покретач у човечјем животу. Што се важније место даје личном интересу тим потпуније рад обухвата сваку мишићну радњу. —

Глава III.

РАД, ЧИНИЛАЦ У ПРОИЗВОДЊИ.

1. РАД ЗА ДОБИЈАЊЕ НАМИРНИЦА ИЛИ ЈЕ НЕПОСРЕДНИ ИЛИ ПОСРЕДНИ.

Ми прелазимо на само произвођење материјалних предмета. Овде ми узимљемо *објективну* страну рада, т. ј. сам економски процес, којим се производ у друштву ствара.

Да се неки предмет произведе нужан је обично цео низ радова, који су сви међу собом органски скопчани тако, да један без другога не би могао да опстане. У томе се огледа управо *подела рада* у једном друштву и чврста веза, која постоји међу различитим радовима у тој подели. Ради примера да узмемо рад којим се производи лебац. Као *непосредан* рад, који је употребљен да се леб произведе, може се управо узети само рад пекара, који је леб умесио и испекао. Али док се дође до пекара има сијасет *посредних* радова, без којих се леб не би могао произвести: рад млинара, који меље брашно, рад сејача и жетелаца и у опште сви земљораднички радови, који производе жито. Но за саму земљорадњу, млинарство и пекарство треба сијасет радова, који спремају нужне алате: плуг, млин, пећ, и т. д. За тим радови зидара и мајстора, који су градили грађевине у којима се раде ови послови; рад људи који су копали јендеке и правили ограде на њиви; рад рудара и фабричних радника, који су извадили руду и израдили гвожђе. Овамо долази још пренос предмета од места где претходни материјали, алати и др. праве до места где се прерађује последњи производ (лебац — у овом случају); даље рад превозача, матроза и других учесника у преношењу, као и рад људи, који праве кола, бродове, путове, канале и т. д.

Ово је мала и непотпуна слика свију радова, који се често (разуме се не морају бити увек сви) морају предходно извршити да се добије последњи производ — печен леб, који служи човеку као једна најнужнија намирница. Али осим свију тих радова, што их споменусмо, има још једна врста рада, најважнија од свију, која такође учествује у производњи леба. Радници који се занимају ма каквим радом у даном тренутку морају имати спремљену: рану, одело, обиталиште, у опште сва средства

за живљење за време докле њихов рад траје. Рад дакле за набавку срстава за живљење радника у време произвођења, долази у последње радове, који су неопходни за израду *последњег производа*.

Сви предмети који служе за издржавање човеково, т. ј. *намирнице* његове, управо су крајња целъ производње. Ти су предмети *последњи производи* закључни колут у ланцу производње. Ми можемо узети да се у друштву и не производе други предмети но само *неопходне намирнице*. Према томе можемо узети да у друштву не постоје други радови, но они радови који су неопходни за производњу намирница. С тога гледишта ми можемо поделити све радове у друштву на два главна дела, на радове, којима се непосредно израђују *последњи производи* — намирнице — и на радове, који су неопходни да се ток произвођења у друштву никако непрекида, јер последњи производи — намирнице — садрже у себи све што је нужно за издржавање радника: рану, одело, обиталиште, огрев и т. д., а посредни радови садрже сва оруђа, материјале и све остало што је нужно за произвођење намирница.

Непосредне радове за добијање намирница не ћемо даље разматрати, јер је по себи јасно, које врсте рада ту долазе. Посредни радови могу се поделити у шест главних гомила и ми ћемо их по реду промотрити.

2. РАД ЗА ДОБИЈАЊЕ МАТЕРИЈАЛА.

Рад за добијање материјала, или сировина за прерађевину, често није ништа друго но просто завлађивање предметом. На пр. рад рудара, који копа из земље руду, која ће се тек у индустрији прерадити у разне предмете, који су у десни за човека. Но неке врсте рада не дају само материјал за прерађевину. Камени угаљ, на прилику, употребљава се не само у индустријалним радњама, него и непосредно за грејање људи. При овој последњој употреби он служи као последњи производ рада — намирница, а не као материјал за рад. То се исто може рећи и о добијању драгог камења. Драго камење у малој количини употребљава се у производњи н. пр. дијамант за сечење стакла, корунд за полирање. Али главна је задаћа драгог камења да служи као украс, т. ј. да намирује непосредно човекову потребу. Али, да би могли да служе за ову целъ, они готово увек морају најпре да се израде и то нам даје право, да и њих сматрамо као израђене производе, а не као материјале. Металске руде — увек су материјали.

У производњу материјала долази сечење шуме, а онде где се шуме гаје и рад људи који шуму подижу. Овамо припада рад земљорадника који производи лан, конопљу, памук; који рани свилене бубе или производи рану за стоку; који производи разне боје или биљке за уље и многе друге предмете, који се само у индустрији употребљавају. Овамо долази рад ловца, ко-

ме је целу да добије перје и коже; рад пастира и земљоделца којим се добија вуна, кожа, чекиња, коњска длака, рогови и т. д. Предмети, који служе за разне израде имају најразноврснији карактер, а добијају се готово из свију делова животињског, биљног и минералног царства. Осим тога, готови израђени производи из једне гране радиности служе као материјали у другој грани. Пређа која се производи у једној индустрији служи готово искључиво као материјал за другу индустрију — ткање. Сам производ ткања служи поглавито као материјал људи-ма који праве одело или намештај или нова оруђа за нову производну индустрију н. пр. једрила. Сав рад кожара (табака) управо је прерађивање сировине у материјал урађени. Управо и сви предмети за јело, који излазе из руку земљоделца, само су материјали за људе, који се занимају готовљењем јела.

3. РАД ЗА ДОБИЈАЊЕ ОРУЂА ЗА РАДЊУ.

Овамо долазе радови за израду свију оруђа почев од најпростијег кремента и кресива, за добијање искре за ватру, до парне машине. Доста је тешко одредити тачну разлику између оруђа и материјала за рад, но опет у главном може се поставити ова разлика: материјали се у сваком процесу производње троше и превраћају у сасвим други предмет и тим својим трошењем управо и јесу употребљиви као материјал; оруђа за рад, обратно, не троше се у једном процесу и не преобраћају се у други предмет докле год служе као оруђа, управо оруђа су у толико употребљивија у колико сталније задржавају исти облик. На прилику руно се уништава предењем и постаје са свим други предмет — пређа, а и пређа престаје бити пређа кад се из ње направи сукно. Но сикира се не уништава сечењем дрва; она остаје непрестано сикира и може да обору стотине и хиљаде дрва. До душе она се сваки пут троши по мало, али она не суделује у производњи тиме што се по мало троши, но, баш обратно, тиме што противстаје трошењу. Има и материјала, који могу да се употребе по два и три пута, но само тако, кад се уништи предмет који је био пређе начињен од тог материјала. Гвожђе од кога је био направљен котао, или цев, може се прековати у плуг или парну машину. Но тиме се уништава један предмет, а производи други. Оруђа су са свим другога својства. Она се могу употребљавати све на нова дела све докле док се не отрцају, а предмет који је од њих начињен остаје и даље и не зависи више ни у колико од оруђа којим је направљен.

4. РАД ЗА ЧУВАЊЕ ПРОИЗВОДА.

То је рад који је нужен да се производ закљони било од природних незгода, било од људи, да се произвођење не би прекидало и реметило. Овамо долази рад за све грађевине индус-

тријалне и земљоделске, магаци, амбаре, докове, радијонице, зграде за стоку и друге земљоделске производе. Овамо долазе радови који су одређени на непосредно чување производа, као што су радови пастира који чува стадо; радника који прави плотове и ограде и т. д. На послетку овамо долазе и радови свију чувара друштвеног поретка, као што су рад полицаја, солдата, судија, законодаваца и т. д. У колико су ови последњи радови заиста учесници у производњи, показаћемо у идућој глави.

5. РАД ЗА ПРЕНОС ПРОИЗВОДА.

Овамо долазе све врсте радника, који се баве превозењем производа на суву и на води: радови кириџије, кочијаша, лађара, матроза, послужитеља на жељезницама и т. д. Радници који граде лађе, барке, кола, локомотиве и т. д., а тако исто они који праве путеве, канале и жељезнице. На послетку овамо долази сва класа *посредника*, који се занимају растуривањем производа — прометом. Много би се времена морало трошити, кад би се сви трошачи морали обраћати непосредно произвођачима за сваку потребну намирницу, а често би то било управо немогуће (н. пр. кад би сваки хтео непосредно да набавља оне производе, који се добијају у удаљеним земљама). Произвођач и трошач су раздалеко-да би умањили губитак времена и рада удешене су пијаце и вашари, на којима би се произвођач и трошач могли периодички састајати без икаквог посредништва. Ова је система врло удесна за многе предмете, особито за земљоделске производе, с тога, што земљоделци у извесно доба године имају слободно време. Но и овде купцима, који далеко живе и имају другог посла, тешко је долазити на састанак. Има производа, који захтевају непрекидну пажњу произвођача; периодички пазари за ове предмете могу да буду тек после дужег времена, а за то време трошачи им морају да за рана спреме те производе, или да буду дуже време без тих ствари. Ова нужда ствара разносаче — трговце (ма да и други узроци утичу на постанак ове класе у друштву). У време кад још није било постојаних дућана, потреба је изазивала разне преносаче — посреднике, а за тим и сталну класу трговца, комисионара, агената и т. д. У сваком друштву, које сад има потребу *размене* производа, неопходан је рад посредника. Него број посредника и њихов положај у друштву може учинити по негде, да се произвођач и трошач још више удаље један од другог, но кад би били без посредника. С тога и рад њихов има само релативан значај у производњи, т. ј. он може бити и не бити учесник у производњи у разним околностима. Него, све ово што смо говорили о посредницима и посредништву управо се више односи на размену и поделу производа. Међу тим транспорт производа управо је једна произвођачка сила. Пренос производа доводи и материју и радника у такав положај, ка-

кав је за производњу најудеснији. У колико је производња једног народа јача, у колико је већма развијена подела рада и техничка организација његова, у толико је потребан јачи и савршенији транспорт. То исто важи и за међународни пренос и саобраћај. Но, разуме се, сувишан и непотребан транспорт не само да није никаква произвођачка снага, но је управо одузимање рада из производње и расипање рада узалуд, т. ј. рад за пренос у опште користан је само релативно т. ј. у толико у колико је управо потребан.

6. РАД ЗА ЧОВЕКОВО ОБРАЗОВАЊЕ И ОДРЖАЊЕ ЗДРАВЉА.

Овамо долази рад за гајење и васпитање деце, јер од овога зависи физичка снага и умни развитак човека, без чега је производња немогућа; за тим иде умно и техничко образовање људи, јер очевидно умни и технички развитак увеличавају производну снагу човекову, а тим самим увеличавају и саму производњу, т. ј. имућство. Даље, овамо спадају радови лекара, јер они чувају и повраћају здравље, т. ј. радну снагу. Разуме се, сви ови радови учествују у производњи у толико у колико они заиста стварају и одржавају производну снагу. Васпитање и образовање, које не спрема произвођача, не учествује у производњи; тако исто не учествује у производњи рад лекара, који лечи неког беспосличара — господина.

На послетку долази у радове, који посредно учествују у производњи, и рад научењака и мислилаца. Нема сумње, да рад Уата, који је изумео парну машину, спада у производне радове. Али рад изумевача, и у опште умни и технички развитак, не би могао постојати без развитка знања и науке т. ј. без теоријског рада научењака и мислилаца. С тога гледишта ми сматрамо и ове радове као учеснике у производњи.

Ми смо изложили у кратко све главне врсте рада, који учествују у производњи. Из ове поделе може се лако увидети важност појединих врста рада и улога, што је они имају у друштвеној својини.

Прве две врсте рада: рад за набавку материјала и оруђа, и рад непосредни т. ј. рад за производњу намирница, управо су творци производа. Сви остали радови неопходни су за одржање и развитак производа, али увек у извесној мери, а преко извесне мере они често постају непотребни за производњу. Важност ове поделе видеће се у следећим главама, а овде је само напомињемо.

Глава IV.

ПРОИЗВОДНИ И НЕПРОИЗВОДНИ РАД.

1. СОФИЗМЕ ЕКОНОМИСТА, ДА БИ ИЗБЕГЛИ РАЗЛИКУ: ПРОИЗВОДНИ И НЕПРОИЗВОДНИ.

Рад је неопходан за производњу, но рад не ствара увек производ. Има врло много радова, и то веома корисних за друштво, који нису никако обрађени на производњу. Према томе рад се дели на *производни* и *непроизводни*. Економисте су се много препирале о томе, које радове ваља сматрати као непроизводне, не опажајући да у самој ствари нема узрока за препирку.

Било је писаца који су хтели да назову производним само онај рад, који ствара материјалан производ, који се може предавати од једног човека другом. Други опет (Мак-Кулох, Ж. Б. Сеј и др.) сматрају реч „непроизводни“ као неко понижавање и веле да тај назив не треба употребљавати ни за какав рад који приноси корист или задовољство. По речима тих економиста рад чиновника, војске на суву и на мору, лекара, адвоката, предавача, играча и играчица, глумца и глумица, кућевних слугу и т. д. не треба да се „жигоше“ називом „непроизводни“, када ти људи врше одиста посао и када их нема више но што је одиста нужно, да се исти посао изврши. Они узимљу да реч „непроизводни“ има исти смисао, као реч: „сувишан“, „некористан“, „пуст.“

Да би спасли ова занимања од овако стидног назива, неки су, као Ж. Б. Сеј, начинили овакав софизам: ми не стварамо материју, но можемо само да је принудимо, да она прими нека својства, са којих нам она постаје корисна. Ми производимо и оћемо увек да произведемо *корисна својства* предмета; *рад ствара корисна својства а не предмете*. Материја, из које се предмети састоје, остаје, ма да је више или мање променила свој облик. Троше се управо својства с којима је она била удесна за одређену целу. Из тога, веле поменути економисте, излази закључак: сваки рад који ствара корист, или у опште који намирује ма какву потребу — живљења, укуса и т. д. већ је тим самим производан.

Софизма ова постала је што се бркају појмови предмет и материја, и што се својства материје узимљу као нешто одво-

јено од саме материје. У самој ствари *својства материја* то и јесте „материја“, кад се разматра са разних страна, према томе у какав одношај она долази додирујући се са другим честицама материје. Према томе што материја у разним одношајима и облицима појављује различита својства, ми разликујемо различите предмете. Ми заиста не стварамо материју, али *стварамо предмет*; тако исто ми не можемо да уништимо материју, али ми *уништавамо предмете*. Ми не можемо да створимо нека својства док не произведемо извештан предмет; тако исто не можемо да употребимо та својства, да их потрошимо и уништимо, док не потрошимо и не уништимо сам онај предмет.

2. ОБЛИЦИ У КОЈИМА СЕ ПРОИЗВОДЕ КОРИСНА СВОЈСТВА ПРЕДМЕТА.

Неки радови производе корист у облику материјалних предмета; други опет производе корист у облику тренутних, полазних, појава (свирка, декламација, песма, услуга и т. д.). Но појам *производ* у економском смислу садржи у себи увек „нешто“, што саставља и увећава народно имућство, што се даје нагомилавати. Према томе производан рад зове се онај рад, који ствара имућство. Да би се одредили који је рад производан, а који не, нама ваља решити питање: *који радови производе имућство?* Да ли само они који производе материјалне предмете, или „корисни“ радови у опште?

Ради лакшег прегледа ми ћемо оне прве радове, који стварају материјалне предмете, поделити на два дела: 1. радови који производе корисна својства у облику човекових намирница и 2. радови који производе корисна својства у самом човеку. И тако имаћемо свега три гомили радова, који производе три разне врсте предмета.

а. Радови који производе *материјална добра*. То су корисна својства предмета, која служе човеку за намиривање његових потреба, остварена у материјалном предмету. То је обичан случај, који је сваком познат.

б. У другу врсту долазе радови који производе корисна својства у самим људима. Овамо припада рад свију људи који се баве васпитањем: учитеља, васпитача и професора; рад лекара у колико он служи за одржање живота и физичких и умних сила; даље, рад људи који уче друге физичком раду — разним занатима и практичним наукама и искуствима, као и рад ученика, који уче те предмете; на послетку, у опште сваки рад, који човек употреби, да усаврши своје или туђе знање и да развије своје или туђе физичке и умне способности.

в. У трећу врсту долазе радови који чине услугу, дају задовољство или уклањају неугодност и страдање за неко време, али не остављају никакво стално прибављено својство ни у каквом лицу ни у каквој ствари. Такав је н. пр. рад свирача, глумца, декламатора и т. д. Без сумње тиме се може произвести

нека корист осећању или умном расположењу или у опште пријатно осећање код гледалаца, које остаје и по свршетку дела, али и обратно место користи може се произвести дуготрајна штета. Овамо долази и рад војске и флоте. Они служе на то да сачувају земљу да је странци не покоре, или да се народ не излаже материјалним и моралним увредама. То је услуга, али та услуга не производи никакву материјалну промену предмета. Такве су и све *личне услуге* т. ј. радови домаћих слугу. У ову класу радова долази рад законодаваца, судија и свију државних агената, при отправљању њихових обичних послова, у колико они не утичу на поправку народног карактера. Њихова је услуга, што чувају мир и поредак у земљи. Може неки помислити да у ову класу спада и рад превозача и посредника у размени, с тога што њихов рад не даје предмету никакво ново својство. Али очевидно ти радови самим премештајем предмета дају му ново корисно својство, које је остварено у самом предмету. С тога ти радови долазе у прву врсту, а не у трећу.

3. ГЛАВНИ ЗНАЦИ ПО КОЈИМА СЕ РАЗЛИКУЈЕ ПРОИЗВОДНИ И НЕПРОИЗВОДНИ РАД.

У економији ми разматрамо услове од којих зависи намиривање материјалних потреба. *Према томе ми само оне радове узимамо као економски производне, који у крајњем резултату свом стварају или помажу да се створи материјални производ.*

Такви су радови сви они, које смо означили под а) у прошлом одељку. Радови из врсте под б) — долазе такође у производне, ма да не стварају непосредно материјалне предмете, јер они производе у човеку таква својства, која у крајњем резултату стварају материјалне производе и увећавају народно имућство. Али у исто време види се да су ти радови тек *релативно* производни т. ј. они могу бити и не бити производни, према томе, да ли и у колико они увећавају народно имућство. Вештина и вредноћа радника и знање мајстора само су по томе део имућства, што они заиста служе за производњу имућства. То исто важи и за рад васпитача, научењака и др. У колико је њихов рад заиста неопходан за произвођење материјалних добара, у толико су они производни.

Непроизводни рад зове се онај, који производи само непосредну насладу, а не увећава ни на који начин — ни посредно ни непосредно — средства за произвођење материјалних добара.

Ту долазе радови, које смо означили у трећој години (под в). Такав је на пр. рад вештака, који развија естетичка осећања у друштву. Ма како важан био тај рад за развитак естетичког осећања, ма он производио и неку сталну естетичну промену, код слушалаца и гледалаца — само ако се тиме не увећава количина материјалних добара, то је рад *непроизводан*. Спасење живота неком човеку само је онда производан рад, ако је

спасени производни радник, који производи више но што троши. Рад мисионара и проповедника може бити са свим производан, ако они осим религијозног учења предају и искуства цивилизованих земаља, као што су радили по некад мисионари на острвима Тијог океана. Обратно, што је више мисионара или проповедника које народ издржава, тим мање остаје срстава за трошење на друге предмете. У опште, што се више расхода чини на издржавање земљоделца или мануфактурних радника, који се баве производњом, тим ће народ имати више производа за издржавање других производних радника. У једнаким околностима, у првом случају умањава се, а у другом увећава се готовина материјалних добара.

4. СЛУЧАЈЕВИ КАД ЈЕ ПРОИЗВОДНИ РАД НЕКОРИСТАН И ШТЕТАН ЗА ДРУШТВО.

Ако се у некој производњи употреби већа количина рада, но што је нужно за ту производњу, у том случају сувишни рад, ма да је производан, не увећава народно имућство већ га умањава, јер одузима радну снагу од других производних послова. Такви су случајеви ако се невештине радника или неспособности управљача, производња не иде као што треба; ако земљоделац преже у плуг 4 вола или коња са 2 човека, а опит показује, да је довољно само два вола или коња са једним човеком. Ако се усвоји неки нов начин произвођења, па се покаже да није бољи, или је још гори но пређашњи, рад, што је потрошен док се то пронашло, и док се проналазак остварио, такође је пропао за народно имућство.

Народ може осиромашити од производног рада, ако произведено имућство, т. ј. увећана готовина добара, није народу потребна у то време кад је произведена. Таки су случајеви на пр. кад се произведена роба не продаје, јер је произведено више но што је права потреба; кад се граде магаци, пристаништа, стоваришта, лађе и т. д. где још нема трговине. Неке државе сев. америкаанске банкротирале су с тога, што су пре времена саградиле жељезнице и канале; још се не зна, да није и Енглеска то исто урадила несразмерним развитком шпекулације на жељезнице. Када огромне невоље народне или ограничена средства захтевају, да се потрошено брзо поврати, онда рад, који се потроши у нади да ће донети корист после дужег времена, осиромашава земљу на сву суму намирница, што их троше произвођачи за време рада (или да кажемо трговачким језиком: земља је осиромашила за сву суму радничке плате, што је издата тим радницима). Такви радови остављају земљу осиромашнијом но што је била пређе и осиромашнијом но што би била, да је рад уложен у така предузећа, где би се брзо накнадило оно што је потрошено. У опште овамо спадају сви случајеви, кад производан рад није учињен „у своје време“.

5. РАД ЗА ПРОИЗВОДНО И НЕПРОИЗВОДНО ТРОШЕЊЕ.

Називи *производни* и *непроизводни* односе се не само на производњу но и на потрошњу. Сви чланови друштва нису произвођачи, али су сви трошачи и троше или производно или непроизводно.

Производни трошачи управо су само *произвођачи*, т. ј. људи, који се баве производним радом. Трошење непроизводних људи непроизводно је за друштво. Према томе сав рад који производи намирнице за непроизвођаче није за друштво производан. На пр. кројач, који прави одело човеку који ништа не ради, ма да је производни радник у друштву, у ствари не увећава количину добара у друштву. После неког времена одело се подере, а онај који га је подерао није ништа произвео у замену за одело. Друштво дакле од кројачевог рада није постало ни мало имућније као ни од ложе у опери. Но и трошење производних радника може бити непроизводно. Оно што они троше на одржање или поправку свог здравља, своје снаге и способности за рад, или за васпитање своје деце, т. ј. за васпитање других радника, који ће их заменити — то је производно трошење. Но трошење на разна уживања или предмете раскоши мора се сматрати као непроизводно трошење. Свеједно је да ли овај сувишни трошак чине беспослени или радни људи с тога што се тим трошењем не увећава производња, нити се таки трошкови чине с обзиром на производњу. Но и ови не нужни трошкови по некад се морају узети као производни. На пр. извесна количина уживања, која у раднику одржава добро расположење, веселост и одушевљење у раду. Без оваких трошкова рад не би био тако успешан, као кад би радник трошио само оно што му је нужно.

У опште производним трошењем ваља назвати само оно, којим се одржава и увећава друштвена производна снага, која се налази у земљи, у материјалима, у оруђима за производњу и у људима, који састављају извесно друштво. Према оваком схватању производног трошења, лако је појмити, да има предмета, који већ по својим својствима не могу бити употребљени за производно трошење. На пр. сву годишњу потрошњу златали украса и адиђара и других сличних предмета, ваља сматрати као непроизводно трошење, јер сви ти предмети, по својој природи, не дају никакву помоћ производњи; не одржавају живот ни снагу човеку. Према томе и рад, који је потрошен на производњу тих предмета, не треба да се зове *производни* рад, у том смислу, као што економисте разуму реч „производни“, макар што тај рад производи материјална добра.

(Само један део производа друштвеног рада троши се производно; други део иде увек на непроизводно трошење произвођача и на сво трошење непроизводне класе. Ако узмемо да је половина свог годишњег производа употребљена на прву цел, онда је само половина радника у послу, од кога зависи непрекидно благостање друштвено. Друга половина из године у го-

дину, од колена до колена, производи ствари, које се троше и ишчезавају без икаква резултата. Сво трошење те друге половине за народну је привреду *потпуни губитак* — потпуно непроизводно трошење. Све што потроше ти људи — радници, што производе разне луксузне ствари и разне тричарије, господа беспосличари, ренташи и т. д. — ишчезло је без трага. Узмимо да су сви радници из те друге половине престали да раде и да је државна управа узела на се, да издржава сву ту беспослену половину целе године. Рад прве половине (производни рад) довољан је да произведе, као што је пређе производио, све нужне намирнице за себе и за ону другу половину, и да одржи исту готовину у материјалу и оруђима за рад. Истина, друштво би имало само неопходне предмете, а не би имало предмете за раскош, али би сви извори за производњу остали неповређени. Друге године друштво би могло да продужи свој рад као да није било оне године, кад једна половина није радила. Обратно, кад би узели да не ради она прва половина за годину дана, друштво не би могло да живи.)

(Из целог досадањег проматрања о овом предмету види се јасно, да има још важније разлике за друштво, но што је разлика између производног и непроизводног рада. То је разлика између рада, који је одређен на производно трошење и онога, који производи предмете за непроизводно трошење. *Први рад увеличава производну снагу друштвену; други је неувеличава, већ је умањава.*)

Појмови производни и непроизводни рад; производно и непроизводно трошење — релативни су. Производан рад може бити некористан за друштво у више случајева, које смо споменули у прошлом одељку. Но и производно трошење, ако није у своје време учињено, може бити некорисно. Под именом „корисно“ и „штетно“ разумемо корист целог друштва у смислу његовог материјалног благостања.

Ово разматрање износи нам на видик једно важно питање, може бити најважније у свој економској науци — *питање о корисном и штетном произвођењу и трошењу.*

Глава V.

КОРИСНО И ШТЕТНО ПРОИЗВОЂЕЊЕ И ТРОШЕЊЕ.

1. РАСПОРЕД РАДНЕ СНАГЕ У ДРУШТВУ ПРЕМА РАЗНИМ ПОТРЕБАМА ЧОВЕКОВИМ.

Да би потпуно разјаснили који су радови корисни, а који су штетни за друштво, морамо најпре да по дубље промотримо како се дели радна снага у друштву на разна занимања, према различитим људским потребама, које су меродавне за ту поделу. Да би ту поделу лакше разумели, ми ћемо узети један пример, као неку претпоставку (хипотезу). — Узећемо једно друштво од извесног броја радника, па да видимо шта ће бити са тим друштвом, кад се у њему радна снага дели на разне начине.

Рецимо да у нашем друштву има 4000 чланова, од којих су 1000 одрасли мушкарци, који својим радом издржавају друштво. Рецимо да томе друштву треба једно на друго 2 тавара жита на сваку душу за годину. Рецимо да сваки радник занимајући се земљорадњом годишње свега пола године или 150 дана произведе 20 тавара жита. Да се добије 8000 тавара жита за 4000 душа, треба пол-годишњи рад од 400 радника или годишњи рад од 200 радника. (Ми можемо у оваким рачунима правити оваку замену, јер предпоставља се да исти 400 радника производе осталих 150 дана друге производе, који вреде толико исто, колико и земљоделски производ од 150 дана рада). Рецимо да за друге предмете за јело, који су нужни за здраву разнолику храну, треба опет рад годишњи од 200 дана. Узмимо толико исто (200 рад.) за грађење и поправку обиталишта и набављање огрева; толико исто за набавку одела и других ситних домаћих потреба, које су неопходне. То је све рад који се троши непосредно за најнужније намирнице. Узмимо осим тога још неку количину рада, који се троши, посредно на потпомагање и одржавање непосредног рада. Рецимо да је за заштиту друштва нужно 50 радника и на друге врсте посредног рада (н. пр. прављење оруђа, пренос и т. д.) толико исто. То је све рад, који је употребљен да се произведу предмети неопходни за живот. Ако узмемо 300 радних дана на човека, можемо лако

израчунати колико радничких јединица треба овом друштву да произведе најнужније намирнице. Ево тог рачуна

Производња жита — — —	200 радника
” других предмета за јело	200 ”
” обиталишта и огрева	200 ”
” одела и др. домаћ. потр.	200 ”
Заштита друштвене производње	50 ”
Разни посредни радови	50 ”
Свега	900 ”

Дакле за све друге радове претиче само 100 јединица годишњег рада или 100 радника. 900 нужни су за најпрече потребе.

Да видимо други рачун. У место да почнемо одакле треба, т. ј. од жита и других првих потреба, у место да на друга занимања остављамо онолико времена — рада — људи — колико нам претиче, пошто су задовољене прве потребе, покушајмо да преокренемо рачун и да размишљамо најпре о томе: који су предмети пријатни; која су уживања узвишена — и одредимо рад најпре за њих.

Нама треба: 1. позориште — за њега треба рецимо рад 20 људи; 2. концерти — такође 20 људи; 3. украси од злата и других метала — 40 људи; 5. свилене аљине и завесе — 20 људи; 6. разни други украси — 20 људи. Свега дакле 120 људи. Но ово је све само за вид и слух, а још нема ништа за желудац. Нама требају fina господска јела; рецимо за њих бар 40 радника — то је за цело врло умерено; требају нам добра вина — још 40 радника. Дакле на уживања желудца 80 људи и на друге предмете раскоши 120 — то је свега 200 људи.

Остаје дакле за неопходне намирнице само 800 радника, а треба 900, ако хоћемо да се сви ти предмети произведу у довољној количини. Очеvidно многи чланови друштва трпеће оскудицу у овим неопходним предметима за живот, а с тим уједно долази много више узрока, да се развија крађа у друштву, да се руши поредак и вређа својина. Ради заштите друштва од ових нападаја, сад мора бити више чувара друштвеног поретка. Место пређашњих 50 радника, сад се мора одвојити на ту целу 100. Како ће сад изгледати непосредно произвођење најпречих намирница?

Кад одузмемо 200 радника, који пропадају на предмете раскоши, 100 на заштиту и 50 на посредно произвођење, остаје за произвођење најпречих намирница 650 радника, а треба 800.

Шта ће тада бити? Без леба се не може живети; умањавање производне хране пашће дакле поглавито на месо, зелен и др., а не на хлеб. Но може се и хлеба јести мало мање. Дакле, место пређашњих 200 радника, употребиће се за производњу жита 175; тата ће место 8000 товара бити само 7000.

На друге предмете за јело, на обиталиште, огрев, одело и остало, остаје место пређашњих 600 радника само 475. Меса и

других јела може се јести много мање, — та то су тек ћефови, доста је и сува хлеба. Дакле, место пређашњих 200 радника, за ове предмете можемо узети 125 радника. Тада на обиталиште и огрев остаје 175 радника а на одело такође 175. Очеvidно, многи ће чланови друштва трпети оскудицу и у храни, и у оделу, и у обиталишту; и у свима најпречим намирницама.

2. СИРОМАШТИНА У ДРУШТВУ ДОЛАЗИ ОД РЂАВОГ РАСПОРЕДА РАДНЕ СНАГЕ.

Од куда долази онај недостатак најнужнијих срстава за живљење? Да ли отуда што занимања, на која се троши рад од 200 радника, нису корисна сама по себи или нису „узвишена“? Била она „узвишена“ или проста — све једно је. Нека од њих н. пр. рад куvara или дућменције (мајстор што ради бронзу) нису по себи ништа узвишени. Но неке су радње међу њима врло часне и достојанствене. Између оних 200 радника има великих живописаца, одличних свирача, ђенијалних вештака сваке сорте. И то је све једно. Ма чиме се занимали ти[х] 200 људи, они се не занимају намиривањем најпречих намирница, а друштву баш недостају најпрече намирнице. Нужда друштвена не долази с тога, што њихове радње нису добре, као земљорадња или шивење ципела — не, већ само с тога што је тих људи 200, а друштво би могло да одвоји без своје штете само 100 људи.

Да ли заиста у неком друштву постоји таква несразмера међу бројем руку, које се занимају предметима раскоши, и бројем руку, које су нужне за производњу најпречих намирница — то треба да покаже *Статистика*. Т. ј. ваља просто израчунати све намирнице, које су потребне за једно друштво од 1, 2, 3 или 50 милијуна, израчунати количину рада т. ј. број радних руку у том друштву, који је нуждан да се сви ти предмети произведу, према даном техничком развитку производње, па онда израчунати колико се радника у том друштву одиста баве производњом најнужнијих намирница, а колико се њих занимају другим пословима. Тада би се видела годња сразмера или несразмера за свако поједино друштво.

Економија казује само у опште: ако у неком друштву постоји рад непроизводни и рад употребљен на производњу луксузних предмета, а то друштво нема најпрече намирнице, онда то друштво страда с тога што неразумно располаже својом радном снагом, не обзирајући се на своје потребе и своја средства.

Упоређујући два пређашња примера, видимо од куда долази та несугласност. У првом случају ми смо започели распоред радне снаге према најпречим — најнижим — човековим потребама; на више потребе остало је само оно, што претиче, по што се најниже потребе задовоље. У другом примеру, почели смо најпре да задовољимо „више“ потребе, а за „ниже“ шта остане.

3. РАСПОРЕЂУЈУЋИ РАДНУ СНАГУ У ДРУШТВУ НА ОСНОВУ НАЈПРЕЧИХ ПОТРЕБА ДОСТИЖЕ СЕ НАЈПРЕ И НАЈПОУЗДАНИЈЕ СВЕСТРАНИ ДРУШТВЕНИ РАЗВИТАК.

У данашње време наука о друштву још није потпуно развијена, с тога понеки још могу говорити, да је боље уживати слике Рафаилове, но имати здраву храну. Но целокупни правац данашње науке обара постојано те назоре. Данас се у опште мисли, да сиромаштина смеће човеку, те се не може да развије живот, који би одговарао човековом достојанству. Данашња наука тврди да „виша“ уживања човек тек онда може потпуно уживати, кад је намирио своје најпрече, материјалне потребе, да се на пример појезијом или астрономијом човек може занимати успешно и задовољно тек онда, ако је сигуран од материјалне оскудице. Из тога следује, да и онај, коме су милији интереси вештине, одлучне науке, живописа и резарства, филологије и археологије — и тај мора признати, да је боља подела рада, која се оснива на материјалним човековим потребама. Кад је друштво у материјалном благостању, и науке и вештине развијаће се с већим успехом, него ли ако материјалне потребе нису задовољене. Према овом мишљењу, ако 100 људи састављају једно друштво и сви имају потребне угодности, ма немали ни једног глумца, они ће имати више престава и бољих престава, но друго друштво, где има 20 глумаца, а 60 сиромаша, који су од сиромаштине затупљени. Само кад би људи стекли материјално благостање, лако би стекли позориште. Обратно, ако њему за љубав оставимо у друштву сиротињу и необразованост, позориште ће бити рђаво, јер ће тада сав друштвени живот добити жалостан правац. Масу могу презирати, али стање и развиће свију сталежа у друштву зависи од развића масе; њено необразовање показује се и на учевнима; њена низина — на високим личностима; њена страдања — на људима, који живе у изобиљу. Развитак чаука, вештина, морала, вазда иду упоредо са материјалним благостањем масе.

Да ли је ово гледиште „правично“, са гледишта данашњег „права“, то остављамо правницима, нек мисле како им је воља. По нашем схватању, *право је оно што је морално*, а морално је оно, што је *корисно за цело друштво т.ј. за све његове чланове*. Но расправа о правичности не спада у економију. Ми смо то овде само додирнули, за то, што се често пребацује оним научењацима, који веле да је корисније распоређивати радну снагу у друштву, према најпречим материјалним потребама, као да су њихове системе противне свему што је појетично, узвишено и лепо; као да они хоће да одбију главу Аполона Белведерског³¹ па да од њега направе лонац за кување купуса. То може веровати само онај, који не познаје те системе. Баш ти научењаци мисле, да је материјално благостање најсигурније средство, да се

развију сва највиша блага, која су човеку мила и пријатна. Изучавајући науку о човековом осећању и човековој свести, ми налазимо потврду овог мишљења.

4. ПРАВИ УЗРОК НЕПОПУЛАРНОСТИ „НЕПРОИЗВОДНИХ“ РАДОВА ЛЕЖИ У САМОМ ОДНОШАЈУ СТВАРИ, А НЕ У НАЗИВУ.

У осталом како било да било, тек о томе нема сумње кад се сувише руку одвоје од произвођења најпречих намирница па се употребе у другим радњама, онда мора у друштву наступити оскудица у најпречим намирницама. Маса народа не зна ту истину теоријски, али практично осећа на себи њене последице. У Енглеској је друштво мирно, с тога неки уображавају да су умесне оне хвале, што их добијају многи непроизводни радови због свог унутарњег достојанства, независно од тога, да ли је за друштво корисно, да одваја толики број руку на такве дивне радње, које на свршетку не дају ни пшенице ни сукна. Но у Француској није такав положај. Од свршетка прошлог века маса народа покреће се питајући: за што је она сиромашна и прети сваког тренутка превратом у нади, да ће преврат уништити сиромаштину.

Маса осећа, и њени преставници говоре јој, да друштву треба већа количина производа за најпрече потребе. Сав рад са њиховог гледишта дели се на два дела: један се део употребљује за произвођење најпречих намирница, или у опште предмета неопходних за живот; други део употребљује се на друге цели. Сав непроизводни рад спада у другу половину и чини највиднији, ако и не највећи део њен.

Под утицајем мишљења, које влада у економској науци, лако је било пренети назив „непроизводни“ рад на све радове, који нису употребљени на добијање најпречих намирница у друштву, ма да међу њима има неких, који баш по истој теорији не би могли да се назову непроизводни (н. пр. рад лекара, који лечи радника, васпитача, који га спрема за рад и т. д.), а други су по себи врло часни.

Француске економисте (јер поглавито преставници француске економске школе теже да скину са поменутих радова „погрдно“ име — „непроизводни“), неприметив прави узрок са кога је назив „непроизводни“ непопуларан и низак, уобрази су да ће спасти част својих милих занимања, ако докажу, да исте радове ваља називати производнима по смислу учевне терминологије — ма да ту није ништа запело за учевну терминологију. С тога се они напрежу да докажу да треба називати и оне радове производнима, којима Адам Смит није признавао то име. Та напрезања остала су без успеха, а и кад би била успешна, не би донела никакве користи, јер није главно назив,

већ то, што се подела радних руку у друштву не слаже са потребама друштва.

5. РАД КОРИСНИ И НЕКОРИСНИ.

Дакле, се гледишта најпречих потреба човекових, основ по коме се рад дели на производни и непроизводни, није тако важан. Та подела није удесна ни за практичне цели економских испитивања, ни за теорију, јер дели на разне врсте радове, који су по свом економском карактеру једнаки, а сједињава у једну врсту радове, који су по својој економској природи са свим различити. На прилику, рад живописца и камениоресца по тој системи називље се производни само с тога, што су слика и штатуа ствари материјалне; а рад глумца и музиканта — непроизводни, а ти радови и ти људи, по својим главним знацима, који су економски важни за друштво, спадају у једну врсту. Обратно, у једну врсту долазе са живописцем — копач и водоноша! Шта је слично — економски — између тих људи и између њихових радова?

За економску теорију, као год и за практичне економске цели, много је важнија подела рада на са свим другом основу. Сви радови, били они производни или непроизводни, т. ј. давали они у резултату неки материјални производ или не — имају ова два карактерна својства: *неки радови једном извршени остављају резултате, који могу да служе као извор нове производње; други опет једном извршени не остављају никакве резултате, који би могли служити као извор нове производње.* Једни радови служе дакле, да се народна производња и народно благостање непрестано продужава и увеличава, а други — не. По овим економским знацима први се зову *корисни*, а други *некорисни* или *штетни радови*.

Ова нова подела рада на корисни и некорисни не слаже се никако са пређашњом поделом на производни и непроизводни. Може неки рад производити материјални производ, па бити штетан за друштво (такви су сви радови, који производе луксузне производе), а може неки рад не производити материјални производ па опет бити користан (н. пр. рад научни[х] мислиоца).

Неке врсте рада корисне су сваки пут, у сваким околностима, н. пр. произвођење жита и у опште сваки рад, који је употребљен за добијање најпречих намирница; такође рад васпитања и образовања, јер се на сваки начин од ових радова народно благостање сваки пут увеличава.

Неке су врсте рада опет апсолутно штетне. Тако је н. пр. штетно свако занимање, које убија телесну, умну и моралну снагу у људима, јер се тиме умањава у људима моћ за произвођење; т. ј. умањава се један од чинилаца народног благостања. Такво је занимање н. пр. војна.

6. МОЖЕ ЛИ РАД БИТИ КОРИСТАН ЗА ДРУШТВО, КАД СЕ ВРШИ НА РАЧУН ДРУГОГ НАРОДА?

Неке економисте веле, да и некористан рад, т. ј. рад, који се не може употребити за увеличање производње, може увеличавати народно имућство, само кад се тај рад врши на рачун другог народа. Ми ћемо о овом говорити опширније кад дође реч на спољну трговину. Али овде морамо да кажемо неколико речи, да би са свим објаснили шта је то користан рад.

Ц. С. Мил наводи за доказ, да некористан рад може увеличати народно имућство: талијанске певачице, грчке најамне солдате, ригоре и т. д. Али очевидно данашња Италија са својим певачицама сиромашнија је но Енглеска из које оне вуку злато у Италију; Грчка се почела упропашћавати сваким даном од кад су њени солдати почели да иду у службу Персима, а њени ригори Римљанима. Да ли то нагомилано непроизводно народно имућство не доноси народу благослова, ма да се доноси из стране земље?

Да би могли лакше разумети ово питање, да узмемо опет један хипотетичан пример. Узмемо да је у неком старом грчком друштву било 1000 радника на 4000 становника; да је од тог броја 200 радника отишло у Персију неком Артаксерксу; да су 50 њи[х] погинули или умрли на страни, а 150 вратили се кући и да је сваки од њи[х] донео кући по товар злата; а међу тим 25 товара жита, што је сваки радник у том друштву зарађивао годишње, не вреди ни 1/10 од оке злата. Сваки од ових, што су се вратили, постао је богаташ, као неки земљоделац, који има 1000 јутара добре земље. Да вилимо какво је било стање производње у томе друштву док они витезови нису отишли на војну; какво је било за време њиховог одсуства; а какво после повратка.

До одласка њиховог било је 1000 радника на 4000 душа; сваки је радник производио 25 товара жита; на сваку душу долазило је $6\frac{1}{4}$ товара. Ако је за живљење сваке душе било нужно само 6 товара (ми у форми жита разумемо све нужне намирнице), онда је друштву претицао неки мали сувишак, који се морао примећивати.

Но 200 пробисвета одоше у Персију; у друштву остаде 3800 душа и само 800 радника. Сваки радник сад мора да ради $4\frac{3}{4}$ човека, а не 4 као пређе, т. ј. 4 радника морају сад да раде 19 људи, а не 16 као пређе. Рачунећи опет 25 товара жита на радника, друштво има $5\frac{1}{4}$ товара жита на човека, а не $6\frac{1}{4}$ као пређе. Друштво мора осетити јаку оскудицу.

Кад се врате пробисвети, наступа још горе стање. Они су људи богати; телесним радом они се не занимају. Њиховом богаству и положају не доликује, не само да раде земљу, но и да спремају собу, чисте аљине и т. д. Свакоме је нуждан слуга. Они не жале новаца и сваки радник радо баца земљорадњу да постане лакеј код неког од њих. С појавом 150 богаташа постаје 150 лакеја, а за земљорадњу остаје само 650 радника.

Они сад производе за 3950 душа (3800 пређашњих и 150 про-бисвета-богаташа) т. ј. сваки од њих мора да рани 6'05, и друштво има за сваког свог члана само 4'13 товара жита. Нужда је много већа но пређе. Имати место 6 товара на годину само 4, значи да сваки човек сваки *трећи дан* остане без леба; или да сваки *трећи човек* умре од глади. Боље би било да су сви 200 витезова погинули на војни. Тада би пропало 200 људи, а сад пропада 1300.

Овај закључак примењује се на сваки случај, кад народ добија ма какво имућство на рачун других народа. Имућство, које он добије на штету других народа служи на штету њему самом. Сваки економиста казује какав је штетан утицај имала огромна маса богаташа, што је из Америке дошла у Шпанију за време Филипа II. и његових наследника. Тек пошто је Шпанија изгубила своје владавине у Америци, па не може да живи на туђ рачун, но је принуђена да се занима корисним радом, она почиње да се опоравља од дугог пропадања, што јој га донесе америкаанско благо. Поједини човек или чета разбојника може да се обогати туђим радом, али цео народ може да одржи и увелича своје имућство само својим радом. Свака околност, која одвлачи народ од овог јединог извора његовог живота — упропаштава га.

Економска теорија А. Смита и сама врло добро то доказује, али не уме сваки пут да остане доследна свом сопственом начелу, већ се често вара површним, меркантилним упечатцима.³² Главна је њена погрешка, што се често зауставља на неважним појавама размене, а не уме да проникне до корених чињеница производње; да израчуна: *у каквом одношају стоји радни снага у друштву спрам количине најпречих намирница.*

7. РАДОВИ РЕЛАТИВНО КОРИСНИ И РЕЛАТИВНО ШТЕТНИ, КАО И ТРОШЕЊЕ РЕЛАТИВНО КОРИСНО И ШТЕТНО, ЗАВИСЕ ОД СТУПЊА ДРУШТВЕНОГ РАЗВИТКА.

Има много занимања, која могу бити корисна и штетна према томе какав је ступањ материјалног благостања друштво достигло и каквим средствима располаже. На прилику, шкодљив је рад који се употребљава за ткање fine чоје у друштву, које нема довољно простог сукна за одело масе простог народа. Очеvidно друштво не влада још таквим средствима, да би могло трошити више средстава — више рада — но што је нужно за израду простог сукна. Познато је да за израду простог сукна треба много мање рада, но за израду fine чоје. Тек кад се друштвена производна снага развије, кад се намире друштвене потребе простим сукном и још остане сувишак времена, тада друштво може употребити тај сувишак за израду fine чоје.

Као што се види из овог примера, ту нема никаквих сталних знакова по којима се може одредити да ли је неки рад

користан или штетан. Овде све зависи од одношаја између радне снаге и средстава за производњу. То је тако исто, као што се и неки расход за неко лице мери према његовим средствима. Што је умерено и поштено за човека врло богата, то је раскошно и непоштено за човека, који не располаже таким богатством. Богати капиталиста ради врло поштено, кад купи каруце и пар добрих коња, шта више било би врло глупо од њега, кад би ишао пешке или сваки час тражио кочијашка кола. Сваки час што га он уштеди брзим вожењем даје му добитак десет пута већи, но што је сума, коју је потрошио на куповину и издржавање коња и кола. Но било би врло глупо, да неко који једва има коју стотину талира прихода купи такве каруце и коње; он би се у својим каруцама наседео и гладан и жедан и оне би му одвезле врло брзо сво имање на доброш.

Тако је и за разна друштва. Треба се најпре запитати: да ли сви људи у том друштву једу пшеничан леб? Да ли сви имају за ручком меса, кад им је воља? Ако сви имају, онда друштво има право, да употреби своја средства, да набави зими „шпаргле“ и друге ђаконије. Да ли су сви станови у том друштву здрави и за живљење удесни? Ако јесу, онда друштво има право, да набавља политиране „паркете“ и меблове од кадифе. Но ако то не постоји: ако друштво није развило још своју производну снагу толико, да маса народа има све што јој је нужно за човечанско живљење, — онда је штетно и глупо да друштво намирује fine укусе и ђефове, да набавља: зими шпарглу, паркете, меблове од кадифе и т. д. Слаткиши се тек онда доносе на господски сто, кад је ручак свршен и сви гости већ сити. Ово врло практично правило, важи потпуно и за друштвену економију.

8. РАДОВИ, КОЈИ СЛУЖЕ ЗА НАМИРИВАЊЕ ПОТРЕБЕ РАСКОШИ УВЕК СУ ШТЕТНИ ЗА МАТЕРИЈАЛНО БЛАГОСТАЊЕ НАРОДА.

Ка овим предметима, који су односно корисни и штетни често се придају и предмети, који једино служе за намиривање раскоши. Шта више, међу економистима водио се дугачак спор: да ли је раскошно трошење шкодљиво, нешкодљиво или чак корисно?

Ми држимо да читаоцу не треба никаквих доказа, да је раскош штетна за материјално благостање друштва. Но читалац може видети из пређашњег проматрања, да зависи од времена и ступња друштвеног развитка, да ли нека ствар припада предметима раскоши или простим предметима за удобност, или баш најпречим намирницама. За дивљака је прека потреба, да има пространу равницу или луг, где би могао ловити, а за Енглезе је то предмет раскоши. За сељака је прека потреба, да има код куће пространу авлију, која њему једном припада, а за становнике велике, индустријалне вароши, то би био пред-

мет раскоши. Обратно, за западног Европљанина је преко нужно, да има неколико столица у кући, а за чергаша, Киргиза, то је предмет раскоши.

Из ово неколико примера лако је увидети, да не зависи од самог предмета, да ли ће он припадати овој или оној врсти предмета, но само од тога: колико се рада захтева у извесно време, на извесном месту, да се исти предмет произведе; или: колико користи треба жртвовати, да се исти предмет набави и сачува. У земљи, која је још насељена ловачким племенима, огромне шуме готово ником нису нужне и ни на што се не могу употребити осим за лов. Дивљак, коме за лов треба неколико десетина или стотина ланаца шуме, својим ловом не одузимље шуму, да је друштво или приватно лице не може употребити ни на што друго. А свако јутро шуме, које је у Енглеској заузето ловачким парком, одузимље велику количину земљишта, од земљоделског или ма ког другог рада, који је тамо далеко кориснији но лов. Владалац ловачког парка, жртвује толике корисне предмете, који би се могли произвести на том месту, ради лова. Земљиште, које је заузето парком, не доноси користи друштву, али је оно сачувало своју производну снагу. С тога, ма да оно не доноси користи, има велику продајну цену, која одговара величини користи коју би могло доносити исто земљиште, кад би се употребило за користан рад.

Велика продајна цена карактерни је знак свију предмета раскоши, но по том једном знаку још се не може решити, да ли извесан предмет баш припада предметима раскоши. Има ствари врло нужних, које су врло скупе. На прилику платина је неопходно нужна за неке техничне апарате, који се употребљавају у фабрикама; дијамант је нуждан за израду стакла т. ј. за израду таквог предмета који у нашем друштву долази у неопходне намирнице. Та количина платине и дијаманта, која је нужна за споменуте потребе, и која се за њи[x] употребљава, мора се рачунати у нашем друштву, као предмет неопходан за друштво, као и тестера, турпија, гвожђе, дрво и друга оруђа или материјали за производњу. Но осталу количину платине или дијаманта, која се употребљава на украсе, сваки сматра као предмете раскоши. За што? За цело не због велике цене тих предмета. Платина од које се прави хемичарски лончић има исту цену као и она од које се праве копче и брошеви. Не, цена ту није главни узрок, што се дијамант или платина сматрају као предмети за раскош, већ је то узрок, што се они у овом случају (за украсе) употребљавају на такве цели, које би са истим или још бољим резултатом могли извршити други предмети, који се добијају много мањом количином рада. На прилику брилијантска игла у коси не даје јој ни мало већу лепоту, но ма каква кита пољског цвећа. У томе су сагласни сви живописци и људи са развијеним укусом. Лепота украса, дакле није главно, но баш обратно: разлика у лепоти више се склања на страну пољског цвећа. Разлика је баш у скупоћи украса. т. ј. у томе што брилијантски украс сведочи, да владалац так-

вог украса превазилази богатством сва друга лица, која немају таквог украса, а украс пољског цвећа то не сведочи. Брилијантски украс дакле није нуждан да задовољи појам о украсу, да увелича лепоту човековог облика, већ само за то: *да задовољи осећање сујете. То је суштствено својство свију предмета за раскош.*

Предмети раскоши постоје дакле да задовоље осећање сујете. Наука о осећању ставља ово осећање у ону врсту осећања, која се морају сматрати као болести, које ничу у неразвијеном или поквареном друштву. Таква осећања не могу се никад наситити — задовољити — с тога се она у друштву морају лечити, а не смеђу се никако потпомагати или остављати равнодушно. Ако се обратимо историји наћићемо, да су све оне страшне и грозне појаве, што их неки историци називају *пропадање цивилизације од старости, од унутарње немоћи*, долазиле отуда, *што је осећање сујете господарило у друштву*, што се оно узимало као главни покретач производње и главно мерило за распоред радне снаге у друштву. Предмети раскоши достигли су ту огромне размере, и огромна већина народа није имала ни насушног леба; горњи сталежи изнурени су прекомерним раскошним уживањем, нижи опет изнурени прекомерним радом и патњом, а и једни и други постали су неспособни за рад — за цивилизацију. Тако су пропале старе цивилизације: у Вавилону, Персији, Грчкој, Риму, Арабији и т. д. Опширније доказе о томе, да раскош упропашћава сваку људску цивилизацију, треба тражити у историји. Економија, разматрајући раскош према материјалном благостању друштва, налази да је она за друштво штетна, јер она одбацује предмет, који потпуно одговара цели за коју је намењен и производи се малом количином рада, а замењује га ради задовољства таштине, предметом, који тако исто или још лошије одговара својој цели, али стаје много више рада. Сав тај сувишак рада, за друштво је трошење без икаква разлога или штета.

Читаоцима је сигурно већ доста јасно, шта је то предмет раскоши и по чему су такви предмети и радови, што се троше за њихову производњу штетни за друштво. Но ми ћемо на завршетку додати још један пример, који нам може потпуно објаснити појам раскоши. Од Петрограда до Москве може се доћи преко сијасет путова. Од свију је најкраћи и најудеснији — жељезница. Но пут жељезницом стаје само 15 до 25 рубаља. Ако би ко хтео да путује из Петрограда за Москву како је за друштво, а и за њега самог најкорисније, он ће путовати жељезницом и биће му врло мило што је тако јевтино. Но ако тај нема потребе да путује, већ оће само својим путовањем да покаже своје огромно богатство, онда ће он тражити друге путове. Он може доћи у Москву старим друмом на величанственим каруцама, али у ствари то ће бити за њега много неудесније. Но он може доћи још ефектније: купити једну јахту, опловити целу Европу, проћи кроз Дарданеле и пловити уз Дњепар, а за тим ставити јахту на точкове, као што је радио Олег пред

Цариградом, упрегнути 200 пари волова и тако доћи у Москву. Ако би то урадио, о њему би говорила цела Европа и сви глупаци у целој Европи дивиле се његовом богатству, јер човек средњег стања не би могао никад да изврши таку лудорију. Сваки је предмет раскоши у својој врсти мала или велика јахта за путовање од Петрограда до Москве путем, којим не могу ићи обични људи.

Глава VI.³³

ГЛАВНИНА³⁴ КАО ЧИНИЛАЦ У ПРОИЗВОДЊИ.

1. ДЕФИНИЦИЈА НАЗИВА: ГЛАВНИНА И КАПИТАЛ.

Говорећи о раду, видели смо да је за израду сваког предмета нужно много производа, који су пређе били израђени, као рана за издржавање радника, материјали, оруђа и т. д. Сваки рад издржава се производима прошлог рада. *Они производи прошлог рада, који служе као средство за нову производњу, зову се главнина.* И обратно: *главнина је један облик рада — то је рад остварен у облику материјалног производа.*

Ово је чист, научан, појам о главнини. Главнина је тако исто неопходна за производњу, као и непосредни рад, т. ј. непосредна примена човекове снаге у радњи. Главнина је дакле тако исто неопходан чинилац производње, као и сам рад.

Читаоци који су познати са економском књижевношћу лако ће приметити да смо ми узели назив *главнина*, место назива *капитал*, који се обично употребљава у овом смислу у страниј и нашој књижевности, ма да се том употребом уноси грдна збрка у науку. Да би избегли ову збрку, ми смо узели назив *главнина* и дали смо том називу одређен појам, а назив „капитал“ оставили смо за оне случајеве, где се он употребљава у савременом друштву, а не тражи се велика научна тачност. Да се не би догађала мешавина између ова два назива, ми ћемо изложити подробније разлику између њих.

Шта је главнина већ смо казали у почетку; а да би одредили шта је капитал, ми ћемо за тренутак обратити пажњу на друштво у коме се појављује тај појам и тај назив.

У првобитном друштву, где још постоји општинска задруга, са кастама одозго, нема никако места „капиталу“. Средства за производњу у том друштву или су својина општине или појединих каста; али ни општине ни касте нису капиталисте. Обичајем је утврђено у друштву који део производа припада произвођачима, а који део кастинским власницима или у опште онима, који владају средствима за производњу. Средства за производњу још нису капитал у томе друштву, ма да служе за одржање и продужење производње.

У класичком — грчком и римском — друштву власник робова у исто је време и власник средстава за производњу. Израђен производ припада госи, као год и онај, што га је произвео, који добија само издржавање, као и остала марва. Но власник робова није „капиталиста“, нити постоји појам „капитал“ у класичком друштву.

Тако исто није капиталиста средњовековни, феудални властелин коме раде и кулуче сељаци, који су привезани за земљу. Његова властелинска земља још није капитал, докле год је друштво у том стању.

Тек кад се јавља слободан радник који продаје своју радну снагу на пијаци и слободан трговац који ту робу купује, јављају се појмови капиталиста и капитала; а утврђују се ти појмови тек пошто се образују два одвојена сталежа: сталеж капиталиста, који купује радну снагу и сталеж најамних радника, који своју снагу продају.

Појам капитал означава управо сва она средства, с којима се купује радна снага. Но почем се радна снага, као и сви други производи у том друштву, купује поглавито новцем, то се новац узимље често као нешто истоветно са капиталом. На сваки начин новац је најважнији облик капитала; него то није једини облик капитала. Капитал је у опште сума вредности, којом може да се купи радна снага, па ма та сума вредности била у звечећем новцу, у државним облигацијама, у акцијама какве компаније или у каквом еспапу. Све једно. Али за главнину то није све једно, јер ни новац ни државне артије и т. д. не могу бити ни оруђе ни материјал у производњи — једном речи не могу да се употребе као средства за производњу.

У разговорном језику сви облици главнине зову се капитал у толико, у колико они могу да се прометну у новац или опште у колико могу да послуже за куповину радне снаге. Према томе богат поседник земље не зове се „капиталиста“; он тек може постати капиталиста, ако прода своју земљу и реализира њену вредност у облику новца. Тако исто кад је рад уложен у фабрике, машине, еспане и т. д. вели се „капитал је уложен“; он је „ослобођен“ тек онда кад се преобрати у новац т. ј. кад буде кадар да изнова купује на тргу радну снагу.

Појам и назив капитал, постају дакле тек у извесном друштву, које је подељено на капиталисте и некапиталисте, и разликује се са свим од појма главнине. У научном смислу — главнина је сума материјалних предмета, као што су: рана, материјали, оруђа, и т. д. који служе као средства за производњу. — капитал је сума вредности. — које могу бити материјалне и нематеријалне (н. пр. новац и записке дужника), могу служити као средства за даљу производњу, а могу бити са свим неупотребљиви за ту цел, (н. пр. сви предмети за раскош) — која служи за куповање радне снаге у друштву.

Као што се види, први је појам тачно одређен и ограничен; а други је врло опширан и неодређен. Где нам затреба, ми ћемо употребљавати и назив у његовом опширном значењу, али

ваља имати увек на уму да ми ова два назива — главнина и капитал са свим разликујемо и они се никад не смеду мешати.

Да би још јасније схватили, који се предмети разуму под именом главнине, ми ћемо по реду промотрити све главне врсте главнине.

2. СРЕСТВА ЗА ИЗДРЖАВАЊЕ РАДНИКА.

а. Рана која је раднику нужна за време производње. Тај део главнине нужан је свуда без изузетка, јер човеков организам не може постојати нигде без ране. Да се организам одржи у здравом стању у разним климатима потребна је различита рана и по количини и по каквоћи. Већи део ране, што је човек троши, не претвара се у тело, већ иде на одржање топлоте у телу. Што је топлија атмосфера, тим је организму мање ране потребно за накнађивање топлоте, која се губи у околном ваздуху. С тога су јужни (у опште топлији) предели, што се тиче ране, у много бољим условима за производњу но северни. Количина ране, која би била потребна за 1000 у Архангелску, ранила би далеко већи број људи на Балканском полуострву или у Мисиру. У исто време видимо, да се један део ране (који служи за одржање топлоте) може заменити другим предметима, који долазе у друге врсте главнине. Обично се разликују две врсте предмета, који имају такву улогу: обиталиште и одело.

б. Обиталиште као и рана служи поглавито за то, да одржи и сачува топлоту у организму, но осим тога има много других задатака. Као год што рана, осим топлоте, обнавља саставне делове тела, даје сласт кусу и т. д. тако и обиталиште, осим што чува телесну топлоту, чува тело од непријатног или штетног утицаја разних атмосферских појава и доставља много угодности за живот. Но главна је економска улога обиталишта чување топлоте. Обиталиште које је удешено за ту цел, обично има сва друга својства, која су нужна за друге захтеве. Шта више и влага стоји обично у свези са оскудицом топлоте.

На 8° топлоте човеку за цело треба више ране но на 14°. Из тога се види да ако су у масе становништва обиталишта ладна и влажна, становништво може трпети оскудицу у рани, не због велике пренасељености, већ просто с тога, што нема добрих станова, за шта би се сигурно нашло довољно места у најнасељенијем делу земног шара. Заменити рђава обиталишта добрима, значи у неку руку: увеличати производњу ране.

в. Одело. То се правило још јасније види, кад је реч о оделу. Набавити топло одело човеку, који се пређе мрзнуо у ритама, значи толико, колико урадити да човек буде ситији трошећи два товара ране годишње, но пре трошећи три и по товара. Ми ово напомињемо с тога, што неке економисте веле, да није тако лако увеличати количину ране, као што је лако увеличати количину одела и обиталишта, — о томе ћемо говорити доцније.

По свима податцима што их сад имамо, можемо закључити, да ни сада ни после 200, 300 година, још не би могло бити такве земље, која не би могла са добром земљорадњом ранити своје становништво, па ма с каквом се брзином оно умножавало. Но баш кад би се и десио такав случај (што се не може ни замислити) да у некој земљи долази оскудица отуда, што се не може да увелича количина ране, коју та земља производи, треба увек испитати да ли би се томе помогло, т. ј. да ли би било довољно ране за све становнике кад би се поправила народна обиталишта и одело.

Рана, обиталиште и одело, то су три главне врсте предмета, који су неопходни за човеков организам — извор човековог рада. Осим ове три врсте предмета нужне су још многе друге ствари да би се организам одржао непрестано у добром стању за успешан рад. Такви су предмети: посуђе, намештај кућни, разна хигијенска средства (од којих најбоља су управо употреба једног истог материјала — воде) и т. д. Но сви ти предмети заједно у економском смислу износе врло мали део главнине, кад се упореде са оне три врсте; т. ј. да се произведу сви ови предмети и да се удесе за употребу, нужна је незнатна количина рада, спрам оне, која је нужна за производњу ране, обиталишта и одела.

У многим пределима треба врло много рада, да се прибави још једна врста предмета, која је нужна човековом организму, а то је — *гориво*.

3. ГОРИВО.

Ми одвајамо ову врсту главнине од ране, обиталишта и одела с тога, што гориво има двојаку економску улогу и служи као прелаз од оног дела капитала, који се управо тиче радника, к оном делу, који се тиче производа. Осим грејања обиталишта и готовљења ране, гориво се употребљава још и у врло многим производњама као материјал, да се добије покретна снага или да се добије извесна температура, на којој достижу потребан развитак химијска једињења и други природни процеси, који врше промену у материјалима производње, као што је на пр. при бојењу или фабрицирању шећера и т. д.

У неким земљама гориво може бити велики део главнине само због ове друге техничне потребе, а за домаћу потребу нужно је тако мало горива, да је сувишна она количина, која се добија са свим без икаква рада. У јужним пределима није нужно грејати обиталишта, а за готовљење јела може се наћи довољно горива у трави, шипрагу и органским одпатцима од људске и животињске ране, ако у тим местима нема шуме. Код нас скоро у целој Европи није тако. Осим врло мало јужних предела, у течају извесног дела године морају се грејати обиталишта и расход рада за набавку горива доста је велики. Но и у северном делу Европе, свуда где је радиност развијена, иде

већа количина горива на индустријску производњу, но на кућевну потребу, а примена паре у свима гранама производње развија се са таквом брзином, да се не могу догледати границе, где ће престати потреба, да се овај чинилац производње увеличава. На срећу готовина торфа³⁵ и каменог угља у природи тако је огромна, да се не треоа бојати оскудице у гориву.*

4. МАТЕРИЈАЛИ ЗА ПРОИЗВОДЊУ.

За гориво видели смо да један део иде за домаћу потребу, с тога се оно не може назвати материјалом за производњу; но и сада у најразвијенијим земљама предмети за гориво троше се у производњи много више но непосредно за домаћу потребу. Вуна, памук, и т. д. могу се на нешто употребити и без икаквог прерађивања у свом природном облику; но то су маленкости. Далеко већи део природних производа, осим предмета за јело, у образованим земљама употребљава се као материјал за даље прерађивање. Сви други природни производи, који се у овоме разликују од ране човечије, разликују се још и тиме, што за њих нема такве тешкоће за увеличавање производње као што постоји, по мишљењу неких, при увеличавању средстава за рану. Ми ту разумемо релативно увеличавање т. ј. кад ми упоређујемо увеличавање материјала за прерађивину са умножавањем људства, и то кад ми узимамо умножавање ових производа без обзира на друге производе. Но разуме се, ако ми узмемо једно организовано друштво, као што треба узимати, онда ни увеличавање ових производа није никако „неограничено“, јер оно зависи у сваком тренутку од оне количине рада, коју друштво *може одвојити* на те радове, према другим својим потребама. Да ли заиста има таквих препрека при добијању ране, ми ћемо говорити доцније. Али сада можемо рећи, а да се не бојимо противречија, да за увеличавање других човекових намирница, н. пр. одела, нема природних препона, но се могу увеличавати до неодређених граница. Ако запитамо може ли

* До сада се ни приближно не зна, колико торфа већ има начињеног у природи, и колико природа може начинити сваке године без нашег рада. У свима земљама образованог света, ни приближно нису учињена сва потребна испитивања, колико се код њих налази каменог угља. Но ево неке цифре у двама земљама у Енглеској и Североамериканским држ. Енглески слојеви имају од прилике 190.000.000.000 тона каменог угља. Сада Енглеска копа на 70.000.000 на годину. Ма како се брзо увеличавало копање кам. угља, и ма како да се много трошило од њега на само добијање — опет читалац може видети, да би сами енглески кам. угаљни извори били довољни за парне машине и индустријске потребе целе Европе за много столећа. Но енглески слојеви са свим су ништавни спрам сев. американских који износе 20 пута више. За радознале да наведемо цифру те готовине: она износи само 4 билијона тона или од прилике 28½ билијона твара. Ове цифре узете су из „Edinburgh Review“, јануар 1860. год. стр. 88. и 89. А узете су јер ће нам можда требати доцније као фактични доказ против шупљих фаза, да број становника не стоји у повољнијој сразмери спрам средстава за живљење.

Европа производи два пута више ране, но сада? Врло многи (т. ј. они који нису проучили ствар, већ опетују свикнуту фразу) рећи ће — не може. Но ако запитамо: да ли би тешко било у Америци произвести два пута више памука, сваки ће рећи: не само два пут но и двадесет пута више она би могла произвести само кад би могла продати такву количину. То ће сваки рећи за сваки други материјал, који је иоле важан за човека. Само производња дијаманта, бисера и других предмета за раскош, који за производњу нису ни мало важни, не могу се по вољи увеличавати, али за друштвену економију то није никакав губитак. Баш обратно, била би добит, кад би се производња тих предмета умалила.

5. ОРУЂА, ЗГРАДЕ ЗА ЧУВАЊЕ ПРОИЗВОДА И СРЕСТВА ЗА ПРЕНАШАЊЕ ПРОИЗВОДА.

Досада смо расматрали оне врсте главнине, које издржавају рад или су предмет рада. У овој гомили промотрићемо све врсте главнине, које помажу, да се да производу онакав облик или положај, који ми желимо. Овамо долазе:

а. *Оруђа*. Ми смо већ казали шта су то оруђа говорећи о раду, а казали смо у чему се она разликује од материјала. Држимо да је тај појам тамо са свим јасно одређен, за то овде о оруђима не ћемо ништа више говорити. (Види главу III. 3.)

б. *Зграде за чување производа*. Овамо долазе и све зграде у којима се чувају оруђа, и оне у којима се врши производња, од најпростијег амбара до фабрике и бродоградилшта (верфа). (Види такође главу III. под 4.)

в. *Средства за пренос производа*. Овамо долазе сва средства за превоз и путови сваке врсте. Но међу путовима, који служе за саобраћај постоји та разлика, што су једни произведени радом, а друге природа даје готове. Разуме се, путове за саобраћај ваља сматрати као главнину у толико, у колико су они произведени радом или се одржавају радом. Друмови, железнице, канали и др. без сумње долазе у главнину; но море не ће нико назвати главнином ма да се по мору до скоро провозило више производа но по суву. Ако је река сама по себи пловна, ако нема плитких места и других препона, па није потребно трошити никакав рад, да постане пловна, она није главнина. Но ако је њу ваљало прокопати, утврдити обале или прочистити, она постаје главнина према раду, који се на то употреби. Чамци, лађе, кола, пароброди и т. д. свагда су главнина.

г. *Природне силе*, могу у неким случајевима такође бити главнина. Оне природне силе, које раде у производњи без помоћи нашег рада, нису главнина. Но ако су нужна нека оруђа, или неки рад да се развију извесне природне силе на извесном месту, радња тих сила на том месту саставља део главнине, који је уложен у предмет где се та сила појављује. Тако је на прилику главнина падање воде на воденични точак, по-

моћу бране, која заграђује реку. Неки би можда рекли да је ту главнина само брана, а не падање воде. О речима можемо се и не препирати само кад је и без тога појмљиво и утврђено у памети значење чињеница. Ова чињеница има ту особеност, што утицај њен на производњу не стоји ни у каквој сразмери са количином рада, који је употребљен, да се створи та главнина. Са свим једнаке бране могу давати врло различну количину покретне снаге, према количини потока и природном паду воде. Овом неједнакошћу дејства код све једнакости рада, који је употребљен да се те природне силе развију, — покретачке природне силе приближују се природној плодovitости земље, коју такође ваља сматрати као главнину у толико, у колико је она радом увеличана.

д. *Домаће животиње*. Осим покретних сила из неорганске природе, као што је ваздух, вода и пара, човеку помажу у радњи и домаће животиње. Оне спадају у главнину, јер је нуждан увек рад, да се оне припитоме и обуче. Осим животиња, које дају покретну снагу, има и других, које дају рану и материјале за производњу. Све њих, разуме се, ваља сматрати као главнину.

И тако сви делови главнине, који су ма колико важни за друштво, могу се поделити у ове врсте предмета: рана, обиталиште, одело, гориво, материјали за производњу, средства за пренос производа (путови и оруђа за превоз), природне силе и домаће животиње.

Ово дугачко набрајање предмета, који састављају главнину, може се неком учинити непотребно. Но када будемо говорили о одношају између броја становника и срестава за живљење, увидеће свако, да је овај преглед у појединостима врло корисан. Осим тога он је корисан и с тога, да се у памети читалаца утврди јасан појам о научном значењу главнине, и да се утврди разлика између „главнине“ и „капитала“.

Да би ову разлику још већма утврдили ми ћемо промотрити оне предмете, који не могу бити главнина.

6. КОЈИ ПРЕДМЕТИ НИСУ ГЛАВНИНА?

Главнина су они предмети, који су нужни за ново произвођење. Главнином дакле не могу постати они предмети, који по својој природи нису одређени за производњу; који су већ према својим својствима одређени да се непроизводно потроше. На пр. драго камење (осим онога незнатног дела, што се употребљава за неке послове); украси (осим онога незнатног дела, што га троше радници и што их весели и оживљава за рад); све зграде, које нису назначене за радничка обиталишта, нити за производњу; свирачки инструменти, живописи, управо сви предмети за раскош и уживање.

Но и најпрече намирнице, ма да су својом природом одређене да буду главнина, никако не долазе све у главнину. На

прилику онај део ране, што га троше радници и њихове породице — то је главнина; други део ране троше људи, који се не баве производним радом, или се ничим не занимају — тај део не долази у главнину. Једна иста кућа може бити у једно време обиталиште радника, и тада је главнина; у друго време може бити обиталиште непроизводних радника, и тада није главнина.

Предмети који могу бити главнина, постају главнина тек онда кад су назначени да се корисно потроше и кад се заиста тако употребе. Другаче — не.

7. ЈЕ ЛИ НОВАЦ ГЛАВНИНА?

Ми смо казали још у почетку ове главе, да новац није главнина. Но ми смо се решили, да овде опширније кажемо утицај новца на народну производњу, на распоред, увеличавање и умањавање главнине, те да се јасно види одношај новца према главнини. Ма да овом разматрању није овде место (већ у одељку „о новцу“ и „кредиту“), опет држимо да ће оно бити сваком од користи и за само разумевање главнине, о којој је управо овде реч.

Новци не могу бити учесници у производњи, осим као метал, т. ј. као *неновци*. У друштвеној економији новци су израз куповне силе и жеља купаца одређује чиме ће се занимати радничка снага, и на што ће се употребити производи, који се новцем купују. Узмимо за пример овакав случај.

Нека је у неком друштву 200 радника, од којих се 80 занимају штетним радом, а 120 корисним. Узмимо да сви они заједно добијају 20.000 рубаља т. ј. за рад сваког од њих употребљује се купна снага од 100 рубаља. Добијајући ове новце т. ј. ову купну снагу, они је троше за добијање најпречих намирница, које ми ради краткоће преобраћамо у пшеницу. Рецимо да се у том друштву налази 5.000 твара пшенице; тада је купна снага, која је нужна за твара пшенице, 4 рубаље. Рецимо сад да је у то друштво дошао неки странац и донео собом 20.000 рубаља готовог новца у намери да се занима земљорадњом. Доласком ових новца није се увеличала друштвена главнина ни једним зрнциетом пшенице, но да видимо каква је разлика наступила у распореду купне снаге.

Пређе кад је купна снага износила 20.000 рубаља, 80 људи од 200 занимало се штетним радом т. ј. од 20.000 рубаља на то се употребљавало 8.000, што је тада износило 40% целокупне снаге, а за корисно произвођење остајало је само 60%. Сада се пређашњој купној сили додаје још 20.000 рубаља и целокупна сума износи 40.000 рубаља, но сав вишак по вољи власника, употребљава се за корисну производњу. За штетну производњу иде као и пре 8.000 рубаља, но у 40.000 то је сада само 20%, а не 40%, као пређе; а то значи да купна снага може да одвуче сада

само 40 радника за штетну производњу, а не 80 као пређе. У новчаном рачуну ствар ће овако изгледати: рад од 200 радника сад се купује са 40.000 рубаља, дакле рад сваког радника за 200 рубаља. За 8.000 руб. може се купити само 40 радника, остали [х] 160 радника најмиће се у корисној производњи за 32.000 рубаља. За прву годину постоји само 5.000 твара пшенице и радници имају 40.000 да плате исту количину ране т. ј. пшеница ће се продавати твара 8 руб. До сада радници још нису ништа добили (цене су се само повисиле) и готовина друштвена није се увеличала. Но у течају године радници су се занимали производњом пшенице и то 160 радника, а не 120 као пређе. Ако су пређе 120 радника производили 5.000 твара пшенице, 160 произвешће 6.000.*

Дакле сад долази на сваког радника по 30 твара пшенице, а пређе је долазило само 25 твара. Видимо дакле да се пшеница — или сви предмети, који служе за даљу производњу и које ми разумемо под именом „пшеница“ — тј. оно што се у науци зове главнина, *умножила*. Дакле, годину дана доцније, пошто је дошао странац са његових 20.000 рубаља, готовина народна заиста се увеличала, т. ј. рад у тој земљи боље издржаван, и производња се усавршила — у земљорадњи су учињене поправке, земља се боље ђубри, уведени су бољи плугови и други алати, боља стока за рад — једном речи благостање целе земље увеличало се.

Чиме је учињена ова промена к бољитку, ово увеличање главнине, које вуче за собом непрестано умножавање производа? Да ли баш тиме, што су донесени новци? Не, за цело. Промена није учињена тим што се увеличала купна снага, но што је увеличана *радна снага* за корисну производњу, у исто време што се у истом смислу и главнина распоредила. Очеvidно, то би се исто десило да се ма којим узроком н. пр. простим договором изменила сразмера радника у корисној и штетној производњи. Измена у подели радне снаге, на разне гране производње, то је суштина предмета. Долазак новца само је утицао да се та добра промена изврши, но овај долазак могао је тако исто утицати и на хрђаву промену радне снаге.

Да би увидели, како исти новац може произвести и хрђаву промену да учинимо претпоставку, да је странац донео својих 20.000 рубаља да сагради зверинак — производњу, која је штетна за друштво, а не да се занима земљорадњом. Шта ћемо тада имати?

* Ми узимљемо само 6.000, а не 6666, као што би требало по рачуну сразмере. Ово с тога што имамо у виду начела Малтуса и Рикарда који казују да количина земљоделских производа не расте тако брзо, као количина радних руку, које су обрађене на земљорадњу. Кад будемо излагали теорију Малтуса и Рикарда, видићемо да се уплив тога начела изглађује, а по некад пресиљује другим утицајима, који су скотчани са умножавањем становништва и ако су 120 радника произвели 5.000 твара то 160 радника произвешће не 6000 и не 6666, већ 7 и 8000 твара. Но сада још немамо права да узимљемо такве последице, кад још нисмо изложили основе.

На занимање земљорадника обрађено је пређе 12.000 рубаља. Они само и остају на ту цел, а нови 20.000 руб. додају се онима 8.000 руб. који су пређе одвлачили рад на штетну производњу. Дакле од 40.000 руб. 28.000 руб. т. ј. 70% (место пређашњих 4%) за куповање рада на штетну производњу; на корисну производњу остаје само 30%. Кад је 40.000 купна снага за 200 радника, радник се најмљује за 200 рубаља; дакле за 12.000 руб. може се најмити само 60 радника за земљорадњу. Ако су пређе 120 рад. производили 5.000 товара пшенице, то сад 60 радника произвешће само 3.000.* Сад на радника долази само 15 товара пшенице, место пређашњих 25 товара. Са доласком странца и његових 20.000 руб. главнина се друштвена умањила и друштво је осиромашило.

Видели смо да умножавање новца може осиромашити неку земљу т. ј. умањити њену главнину. Лако је доказати, да се умањавањем новца може у извесном случају увеличати главнина. На прилику, рецимо, да су људи, који се баве штетном производњом и располажу са 8.000 руб., изгубили, ма којим начином, више од половине своје имућности, рецимо сви[х] 5.000 руб. а остало им само 3.000. У том случају друштво место пређашњих 20.000 руб. има само 15.000 рубаља. Том сумом купује се рад 200 радника, т. ј. сваки радник добија 75 руб. место пређашњих 100. Но од губитка новца није се умањила производња пшенице што је произведена пређашњом жетвом (сав губитак пао је на непотребне предмете) и за 15.000 руб. купи ће произвођачи исти[х] 5.000 товара. Друштво није ништа изгубило, што су они људи, који су се бавили некорисним радом, изгубили 5.000 руб.; него ће друштво скоро имати добитак од тог губитка. За 3.000 руб., рачунајући сваком раднику 75 р., може се најмити за штетни рад само 40 људи, место пређашњих 80, а за осталих 12.000, који иду на користан рад, може се најмити 160 р. место пређашњих 120 радника. Ако су 120 рад. производили пређе 5.000 тов. пшенице, 160 производиће 6.000; идуће године друштво ће имати 30 тов. пшенице место 25.

Из овога примера види се да се губитком 5.000 руб., што су се трошили на некористан рад, увеличала готовина друштвена толико исто, као кад је дошло у друштво 20.000 за произвођење корисних предмета.

Главно је дакле: како се мења сразмера међу куповном снагом људи, којима је нуждан користан рад и људи, којима је нужан штетан рад. Или још тачније: како се мења сразмера главнине, која је обрађена на корисну производњу и оне, која је обрађена на штетну производњу. Већа или мања сума новаца, са свим је нешто узгредно.

* Ми велимо 3.000 товара, и не 2.500, опет држећи се теорије Палтуса и Рикарда.

Глава VII.³⁶

ПОСТАНАК И УВЕЛИЧАВАЊЕ ГЛАВНИНЕ.

1. ГЛАВНИНА ПОСТАЈЕ НЕПРЕКИДНИМ КОРИСНИМ РАДОМ.

Друштво — скуп радних снага — кадро је да произведе за неко време (н. пр. једну годину дана) више, но што има потребе да потроши за одржање своје снаге. Ова друштвена моћ, којом оно може увек да произведе неки сувишак над својим потребама, први је и неопходан услов, да у друштву постане главнина, и да се ова главнина нагомилала.

Ако, на прилику, неком друштву од 100 душа треба за годину 400 тов. жита, а оно рецимо може да произведе 500 товара, онда то друштво има годишњи сувишак од 100 товара пшенице. Идуће године исто друштво има ће опет 400 тов. за израну, а 100 тов. може дати у размену за друге производе; или ако друштво зна своју производну снагу и своје потребе, оно може идуће године употребити само 80 радника за добијање ране, а других 20 може употребити за удобравање земље, усавршавање алата и т. д. — у опште на увеличавање своје производне снаге. Кад се друштвена производна снага увеличала идуће године, друштво ће са још мање радника (рецимо 70) моћи да произведе својих 400 тов. жита за израну, а остали део радника — 30 — опет ће моћи да употреби за неку другу корисну производњу.

Ако друштво сувишак своје радне снаге непрекидно употребљава на производњу оних предмета, који служе за одржање и развитак производње, и ако те предмете заиста троши на ту цел, производна снага друштвена непрестано ће се увећавати, увећавање се непрекидно сувишак производа и тај ће се *нагомилавати* у облику удобреног земљишта, алата, путова, канала, машина, зграда и т. д. Овим путем постаје и увеличава се главнина.

У малом размеру ми можемо проматрати да тим начином постаје главнина у свакој земљорадничкој породици, која својим радом производи све своје намирнице и увек још производи неки сувишак, који јој служи да своју производњу увелича и усаврши. Цео народ у великом размеру чини то исто, што једна породица у маломе. Један део радника у друштву производи све намирнице за сво друштво, и тиме даје могућност осталима да

производе сувишак, који служи за развитак производње, за угодност и уживања.

Непрекидно корисно произвођење једини је извор главнине.

2. ПРАКТИЧНЕ ПОСЛЕДИЦЕ ОВОГА ПРАВИЛА.

Ако читаоци јасно разуму шта је то главнина и начин како она постаје, лако ће разумети многа практична питања, која су важна за данашњи живот друштвени, а о којима постоји читав зборка у економској науци.

Прво је важно питање већ од чести решено у оном одељку где смо разматрали питање: је ли новац капитал? То је питање: *може ли се тражњом производа увеличати народна производња?*

Ми смо видели да за производњу треба имати рад и главнину т. ј. срества за произвођење. Сад, ако је сва радна снага у народу заузета у разним пословима, а тако исто и сва главнина — на који начин може гола тражња увеличати народну производњу т. ј. створити радну снагу и главнину? Ни на који начин. Тражња може само учинити да се главнина (срества за издржање радника, материјали и т. д.) пренесу из једне производње у другу; да се увелича једна грана производње мора се умањити друга — то је све. Хоће ли таква промена бити корисна за друштво; хоће ли се тиме увеличати народно имућство — то зависи од тога: каква је промена учињена — да ли је увеличана корисна производња на рачун штетне или обратан. Но ми смо то питање већ проматрали на свршетку прошле главе и читалац већ зна да се изменом тражње, ма да се тражња еспапа апсолутно увеличала, може нанети штета друштву, као год и хасна.

Друго је практично питање: *је ли нужно некорисно трошење за увеличавање главнине и производње?*

Огромној већини читалаца ово је сигурно тако јасна и очевидна ствар, да о њој не би било вредно ни говорити. Куд може некорисно трошење увеличавати производњу?! При свем том има доста простих и изображених људи, па међу њима и чувених економиста (као што су били Малтус, Чомерс, Сисмонди) који тврдо верују, да је друштву нужно раскошно трошење богаташа. Јер да није њиховог трошења сиротиња не би могла наћи рада.

То изгледа од прилике овако: радници што праве каруце или производе свилу или господске слуге и ћирице не би могле да живе, кад не би било господе, која се вози на каруцама, дере свилу и „даје се послуживати“ од слугу и ћирица. Но довољно је само за један тренут загледати дубље у саму језгру производње, па се одмах види, како је то мишљење бесмислено.³⁷

Шта добија онај што прави каруце? Цена се додуше исплаћује новцем, али за новце мајстор што прави каруце добија у размену: стан, одело, храну и све друго што му је нужно за живот. У ствари дакле он даје свој производ у размену за сијасет

других производа, које су други радници произвели. Да ли је онај господин произвео оно одело, ону храну и т. д. што их добија произвођач каруца? Није. Он је само посредник између једних произвођача и других. По неком „праву“, силом законите власти, или силом обичаја, он добија у своју власт један део производа народног рада. Овлашћење на тај део даје му се у виду новца. Један део ове своје власти (т. ј. новца) он уступа ономе што прави каруце. Али очевидно за народну привреду сасвим је једнако, да није ни било оног посредништва, већ да су произвођачи ономе што прави каруце дали непосредно храну, одело и т. д. А тако исто за народно благостање свеједно је да ли ће се на тим каруцама возити какав господин, или онај који их је направио или ма који други. Ако су само каруце намењене за уживање, за раскош, оне не служе за даљу производњу. Сва главнина што је потрошена док су те каруце произведене и сав рад — *потрошено је непроизводно*. И кад би каруце биле спалене одмах чим су произведене, за друштво не би био никакав губитак.

Треће практично питање стоји у свези са овим другим. *Зависи ли увеличање главнине и производње од количине трошача и њихове тражње и може ли оскудица тражње ставити преграду увеличавању производње?*

За произвођење је нужно имати: радничке руке, срества за издржавање, оруђа, материјале — у опште оно што смо ми назвали *главнина*. Кад то све има, онда очевидно опширност производње зависи само од произвођачке снаге и оних срества што их они имају за своје издржавање. Произвођачи могу сами трошити своје производе за своје уживање; могу их обрађати у главнину, а никако није потребан неки особити сталеж трошача, који ће се старати да не буде „сувише производа“ — да стриже овце да вуна не пропадне.

Да узмемо, вели Џ. С. Мил, да је сваки данашњи нерадни господин или капиталиста дошао до тога уверења, да он не треба да троши више него добар радник, и да према таквом гласу своје савести сви богаташи умање своје не производне расходе, а сав сувишак својих прихода почну да обрађају у главнину. Или претпоставимо да ова умереност капиталиста не долази од њихове воље, но се налаже законом или обичајем. Шта ће тада бити са увеличаном готовином, кад се непроизводни трошкови умање? Шта ће бити са новим производима, што их радници сами производе? Ако се нови производи корисног рада обрате у главнину, радници могу производити као и пре; но место предмета за раскошно живљење пређашњих богаташа, они сад могу производити предмете за своју сопствену угодност. Своју производњу могу увеличавати дотле, док сваки појединце радник у друштву не буде у стању да живи као што су пређе живели само богаташи и још боље. Ако се још замисли, да се њихов број умножава рађањем, онда ће се још лакше појмити како ће се сви раднички производи потрошити, па баш да сви непроизводни трошачи „лишчезну са лица земље“. „Недостатак трошача,

вели Мил, не може никад ограничити имућство, но једино недостатак произвођача.“

Изгледа често непојмљиво, како су могли паметни људи да дођу на такву апсурдну мисао, да непроизводно трошење може да служи за увеличавање народног имућства и благостања. Но проматрајући данашње, тако звано капиталистично газдинство, ми лако налазимо извор те заблуде. У капиталистичном газдинству дешавају се у индустрији често кризе од сувишне производње, т. ј. јављају се производи сувишни, које нико не ће да купи. Ове кризе чине те предузимачи, власници „сувишних“ производа, пропадају, а радници, који су те производе својом снагом произвели, остају без занимања. Ова условна, или релативна, сувишна производња, сигурно је дала повод, те су и такви људи, као што је познати заштитник радничке класе Сисмонди, узели да бране непроизводно трошење.

Но овако стање може да наступи само онде где произвођач не влада ни средствима за производњу, ни израђеним производима и где предузимач, капиталист, не производи за своју потребу, но за профит. У том стању врло се лако може десити да прави произвођачи немају ни кошуље на себи, а огромна количина платна лежи у магацинима непродата. То се у Европи дешава непрестано, управо то је закон капиталистичне производње, али то није природни закон производње. Природни закон вели, да је производња ограничена једино произвођачком снагом радника, и да је лудо говорити о сувишној производњи кад маса народа нема најнужније намирнице. У таквом стању народа, ко одиста жели да увелича народно благостање, тај не ће тражити нити да умањи производњу, нити да пронађе такве нове трошаче (или „нову пијацу“) за продају производа, но ће се најпре постарати: да произвођач буде сам власник главнине и да своју радну снагу употребљава на оно што му је најпрече, а не на оно што ће по „шпекулацијама“ неког ситог и одевеног капиталисте овоме донети највећи добит.

Привидна сувишна производња долази само од рђаве поделе имућства, а у истини не може никад ни један народ произвести сувише. Према томе нису нужни народу никакви некорисни трошачи и свако некорисно трошење управо је упропашћавање народних имућства.

3. ГЛАВНИНА СЕ УВЕЛИЧАВА УВЕЛИЧАВАЊЕМ РАДНЕ СНАГЕ И ТЕХНИЧНИМ УСАВРШАВАЊЕМ ПРОИЗВОДЊЕ.

Производња једног народа не може се увеличати док се не увелича главнина, а главнина не може се увеличати док се не увелича производна снага народна.

Производна снага може се увеличати на два начина: или ако се сама техника, т. ј. начин произвођења, усаврши, или ако се увелича и усаврши радна снага која у народу постоји.

Усавршавање технике спада у природне науке и њихову примену, зато не долази у наше разматрање. Радна снага може се увеличати на два начина: или простим пренашањем радних руку из некорисних послова у корисне — то је апсолутно увеличавање радне снаге; или отварајући вољу оним радницима који се већ баве корисним радом, да више и боље раде но пре — то је релативно увеличавање радне снаге.

Број корисних радника увеличава се апсолутно: *укидањем стајаће војске, чиновника, богаташа који живе од својих прихода а ништа не раде; увођењем женског и дечијег рада онде где се тај рад може да примени; укидањем свију сталеза, привилегија и установа, које чине, да поједини могу да живе непроизводећи ништа; тако исто укидањем свију занимања, која производе предмете за раскош, пре но што народ може да подмири своје најпрече потребе.*

Енергија и воља за рад зависи од ступња радниковог образовања и од друштвених установа, а поглавито од дела производа који припада произвођачу.

Слободан човек ради боље но роб; независан произвођач ради боље но надничар — то су истине о којима данас готово нико не сумња. Кад су се француски сељаци ослободили од спахија на свршетку прошлог века, количина земљоделских производа грдно се увеличала, при свем том што су беснили страшни ратови у земљи и ван земље. Једино већа енергија слободних људи и самосталних произвођача накнадила је онај грдни губитак у људима и средствима за производњу што га је гутала војна. У опште свака друштвена реформа која поправља стање произвођача у резултату доноси увеличавање произвођачке снаге његове. Обратно, сви догађаји који умањавају енергију радникову, умањавају и радну снагу народа, а с тиме и његово имућство.

4. УМАЊАВАЊЕ СЛОБОДНОГ ВРЕМЕНА НА СИТНЕ ДОМАЋЕ ПОСЛОВЕ УВЕК УМАЊАВА РАДНУ СНАГУ НАРОДНУ.

Радна снага сваког произвођача, а с тим и радна снага целог народа, увеличава се, ако је радник у стању да употреби на ситне домаће послове оно време што му претиче од његовог главног занимања.

У сваком народу, где влада још простоћа куса и обичаја, а при том је радник свој госа, има врло много најпречих намирница, које се производе код куће. На пр. ткање материје за одело и кућни намештај, шивење, плетење чарапа, рад у башти за добијање зелени, варива и др. Овамо долазе још многи радови који се односе на чистоћу одела, обиталишта, постеље и др.; на оправку кућевног посуђа и других домаћих ствари и сви послови који су нужни за одржање здравља. То су све узгредни домаћи послови који се врше покрај другог главног рада, од кога зависи главни део издржавања произвођачког. Да би радник могао врши-

ти ове ситне домаће послове, који су му тако потребни, нужно је да му претиче довољно слободног времена од његовог главног занимања. Чим почне раднику да се крати ово слободно време и да се оно узимље за главни рад, одмах ишчезавају или се скраћују сви домаћи послови — они послови од којих зависи радничково здравље, снага, бодрост и вредноћа у раду. У маси радника опажа се да се њихово благостање умањава; с тим се уједно умањава друштвена радна снага и друштвено благостање.

Ово се најјасније види у оним земљама где су одношаји између капиталиста и радника дошли до тога да и жена и деца радникова, као и он сам, морају да раде у фабрици дотле, докле се са свим не изнуре, те тако им не претиче ни мало времена на домаће послове који су неопходни и за здравље и за увеличање угодности за живљење. Радничка плата, или надница што је они добијају за рад у фабрици, не може никад да накнади онај губитак што им га доноси оскудица слободног времена за домаће послове.

Сличне појаве опажају се и у оним земљама где још није наступило такво стање и такав одношај између радника и капиталиста. У патријархалном друштву где породице земљорадника, занатлија и трговаца раде покрај својих главних радова домаће послове и израђују разне домаће производе, долази често случај, да, на прилику, фабрични производи почињу да замењују домаће и ови почињу да ишчезавају. Ово долази или што се укусу и обичају народа почео да мења (често да *квари* и *изопачава*), или што је народ принуђен да ради више оне послове који му дају производе за продају, за новац, јер су дације притисле, па се новац тражи. Чим наступи ово стање, одмах се опажа код народа материјално опадање.

Браниоци фабричног произвођења бране ово утамањивање домаћих производа тиме што веле: народ сад добија друге продукте — боље, јевтиније; остаје му више времена за образовање, одмор и т. д. Да ли ће народ добити равну накнаду у фабричним (странским) производима пошто је угушена или ишчезла његова домаћа производња — то је врло сумњиво. Треба увек имати на уму да је радник те предмете производио у време које му је претицало од других послова — није га рад коштао ништа. Тако исто сумњиво је врло да ће радник употребити оно „слободно“ време, што га је пређе употребљавао на домаћу производњу, на своје образовање. Сав тај добит је несигуран, а губитак је већ ту: он нема оне угодности за живот које је пређе набављао својим радом. Народ престаје да производи домаће производе и трпи оскудицу у најпречим намирницама — то је чињеница. Да ли се тај губитак чиме накнађава и да ли ће се накнадити — то тек треба доказати.

Ми овде не ћемо ништа да говоримо против фабричне производње. У опште ми држимо, да је производња у великом размену далеко кориснија но мала домаћа производња, с том оградом да крупну производњу *ваља најпре удесити* да с њом не долазе оне рђаве последице које смо споменули мало пре и много

друге што их има данашња фабрична индустрија. Овде смо хтели само да докажемо, да је за народно благостање неопходно да се у народу развија простоћа укуса и обичаја, те да се потрошња његова управља према производној снази, а не према странским модама; даље: да се народ навикне да скупо цени своје *слободно* време које му претиче од главног занимања, а нарочито да се економском организацијом друштвеном, овај део времена, што претиче од главног занимања, никад не умањава, но да се што већма шири.

5. НИШТАВИЛО СВИЈУ ДРЖАВНИХ МЕРА, КОЈЕ ХОЋЕ ДА УВЕЛИЧАЈУ ПРОИЗВОДЊУ НЕ УВЕЛИЧАВАЈУЋИ РАДНУ СНАГУ И ГЛАВНИНУ.

Мислимо да је свакоме читаоцу који је пажљиво проучио наше досадање излагање са свим јасно да се народна производња не може никако увеличати док се не увелича радна снага и главнина.

Из тога следује са свим јасан закључак — врло важан за практику: у земљама где има радне снаге, а производња је опет мала, као што су то све мало цивилизоване земље, има само један пут, да се увелича производња, а то је: да се државна и друштвена организација тако удесе да ниједна честица народног производа не пропада узалуд; да се обрати пажња на образовање радника; да се уштеђени пређе непроизводни издатци обрате у главнину т. ј. за набавку оруђа, материјала и тд.

Све државне мајсторије, као што су: берзе, нове пијаци, ђумручке тарифе, разни монополи и привилегије — са свим су ништавне. Никаква нова производња не може се отпочети, а да се у њу не унесе један део главнине, која се налази у народу. Ако ова једва достиже да се издржава становништво што постоји и да се одрже она занимања која већ постоје, онда се не може главнина нагомилати у једном предузећу док се не одузме од многих мањих. Државне мере, што их примењују у данашње време, обично на то и иду да се овај процес изврши. Било да се монополом производње и великом ђумручином на стране производе принуде купци да плаћају скупље домаћим предузимачима; било да се забраном извоза сировина или великим ђумруком на њих побије цена сировинама; било на послетку да се општим државним приходима (т. ј. порезом покупљеном од свију произвођача) потпомажу поједини предузимачи.

Оваке појаве примећавају се свуда где патријархално газдинство нецивилизованог земљоделског народа прелази у капиталистично индустријално. Прикупљање имања у рукама појединаца иде у почетку обично заједно са опадањем народног богатства, јер поједини богаташи на свом имању, у први мах, нису кадри да произведу толико, колико су пређе производили мали произвођачи на својим добрима (види наше сељаке и сеоске капиталисте, који купују сељачку земљу), као год што фабрична

производња није кадра да замени и накнади народу његове домаће производе и домаће угодности. Тек доцније, пошто се са свим организира капиталистична, фабрична производња, прикупљена главнина постаје производнија но што је била пређе у рукама појединих произвођача. То је стање за које веле економисте из школе А. Смита да се народно имућство увеличало. Али очевидно, ту се увеличало имање само једне класе у народу — имање капиталиста. За већину народа тада тек наступа изчезавање имања и образовање бескућништва.

Глава VIII.

ШТЕДЊА И НАГРАДА ЗА УМЕРЕНОСТ³⁸

1. У ПРОИЗВОДЊИ ШТЕДЊА ЈЕ — ПРОИЗВОДНО ТРОШЕЊЕ.

Да се неки нов предмет произведе морају се неки пређашњи предмети потрошити, на пр. радникова рана, оруђа, материјали, и т. д. *Произвођење управо није ништа друго, но производно трошење*; то су управо два назива за исту појаву.

Према томе са свим је погрешно мишљење, да је и штедња неки учесник у производњи, ако се под именом „штедња“ разуме само збирање и нагомилавање производа. За производњу се иште да народ непрестано ради, а то ће рећи, да *непрекидно троши*. Без сумње, човек, који хоће до године да засеје њиву мора ове године сачувати семе за посев; али ако он хоће да до године сачува свој посев и да добије сувишак, он мора своју уштеду потрошити, т. ј. уложити је у земљу и још додати јој нову количину свог рада, те да у новој жетви добије и своју првашњу главнину и награду за свој рад. Кад би ово жито остало непотрошено 2—3 године, оно би можда пропало због саме „штедње“. Штедња је само прелазна тачка од једног процеса производње к другом, а у самој ствари производно трошење, то је најбоља штедња. Ово је врло лепо разложио Мил у својој економији:

„Кад говоре о старом богатству неке земље, о богатству што је остало од предака — слични изрази побуђују нас да мислимо, као да је имућство, што нам је остало од предака, произведено давно, у оно време кад је први пут прибављено; као да је у овој години произведен само онај део главнине, за који се део главнина увеличала. У самој ствари то није истина. Већи део оних предмета, што данас састављају имућство Енглеске, *произведени су радом човечијим у течају последњих 12 месеци*. Врло је мали онај део овог огромног богатства, што је постајао пре 10—12 година: од данашње наше главнине тешко да је што постојало осим кућа на пољским добрима, фабричних зграда и нешто мало лађа и машина; па и од ових кућа, лађа и машина тешко да би која трајала и 10 година, да се за то време не троши непрестано нов рад на њихову оправку. Земља је само остала од пређашњих времена, али она није ни произведена, а све што је произведено

ишчезава и то — ишчезава врло брзо. Готово све врсте главнине по својој природи нису способне да се дуго сачувају. Уестминстерско абатство³⁹ са малим оправкама одржало се неколико векова; неке грчке статуе постоје више од 2000 година; пирамиде два или три пута више. Но све су то предмети за непроизводно трошење. Осим мостова и канала готово нема зграде за индустрију, која би могла трајати дуго. Индустријалне зграде кваре се у опште брзо, а и нема рачуна строити их за вечна времена. Готовина се одржава из колена у колена не тим што се чува, но тим што се непрестано из нова производи; сви саставни делови њени руше се употребом, и у опште руше се одмах чим су произведени; но људи који троше главнину занимају се међу тим произвођењем нове главнине, која је још већа но пређашња. Растење главнине слично је растењу становништва. Сваки који се роди умире; но сваке године рађа се више но што умире и становништво расте непрестано, ма да ниједне личности из садањег становништва није било на свету пре кратког времена.“

У опште сви они, који приписују штедњи неку важну улогу у производњи имућства мешају вазда *приватну привреду* са друштвеном производњом. Разуме се, онај, који је спљискао своју њиву, воденицу, фабрику, или ма шта друго, на ракију, шампањере, разне ђаконије и друга уживања — тај је уништио своју главнину, али своју. За народну производњу та главнина није пропала, само ако је дошла у произвођачке руке. За народну производњу штетно је већ то, што су произведени они предмети за раскош, и у опште штета је што живе и троше људи који не производе — штетно је у опште некорисно трошење, што смо још пређе доказали.

Некорисно трошење је шири појам но произвођење; ту се већ разуме и расипање; као год што производно трошење обухвата штедњу. Штедња, у смислу простог нагомилавања капитала, и не постоји код цивилизованих народа; и кад би постојала таква штедња, она се не би разликовала од расипања.

2. „НАГРАДА ЗА УЗДРЖЉИВОСТ ОД УЖИВАЊА.“

Ово што смо казали о штедњи и производном трошењу тако је све јасно и очевидно да управо не би требало да се доказује. Но економисте који ту тему нарочито истичу имају у виду нешто друго, а не науку. Они хоће да докажу да је штедња важан учесник у производњи, а штедњу они стављају у особиту заслугу капиталистима; а тим опет хоће да оправдају што ови из целокупне народне производње узимљу за се лавски део као награду за своје уздржавање од личног уживања. Као да је то штедња, што они нису своје фабрике, машине и жељезнице — појели и попили!

Неки предмети већ по својим својствима не могу се потрошити ни на каква уживања. Највише што један власник може учинити с њима то је, да их да у размену за предмете за ужи-

вање, па да ове уништи. Он то не чини из врло простог узрока: он хоће да сваке године ужива „награду за своју уздржљивост“, па макар и помање, него ли да сврши од једаред. Заслуге ту нема баш никакве.

Ако се проматра историјско образовање главнине и стање произвођачке класе, види се заиста да је права радничка класа — људи који су стварали главнину, живели вазда у највећој оскудици. Тако су били робови у старо доба; себри, меропси и отроци у време наших „славних Немањића“,⁴⁰ а у данашње време — надничари у европским фабрикама. Сваки зна да њихово сиромаштина није долазила од „штедње“ и тврдичења, но од грабљења власника. Али ако би се у опште могло рећи да је штедња чинилац у производњи, онда би се морало признати да само ове произвођачке класе штеде т. ј. својим уздржавањем од уживања и својом патњом стварају главнину, а ни у ком случају не може се рећи да штеди власник робова или спахија или савремени капиталиста, који сами ништа руком не приваћају. Баш ако би се давала награда за штедњу и умереност, та награда не би требало никако да припадне нерадницима.

Питање о награди спада у одељак: о подели имућства, но како економисте непрестано трпају то питање у одељак о производњи и ми ћемо о њему да говоримо. Но наша је намера управо та: да докажемо да то питање овде нема места.

3. УМЕРЕНОСТ, КАО ПРЕДМЕТ, КОЈИ НЕ ПОСТАЈЕ РАДОМ, НЕ МОЖЕ СЕ МЕРИТИ МАТЕРИЈАЛНИМ ПРОИЗВОДИМА РАДА.

Рад је једини чинилац производње, који лежи у самом човековом организму. Према томе са човечанског гледишта сав производ за свој постанак обавезан је раду: дакле он сав мора припадати оном организму, чијим је радом произведен. Ако ли је производ постао радом више организама, а не једног, онда он припада свима, у сразмери спрам количине рада, коју је сваки од њих потрошио док је исти предмет произведен.

Но економисте, сви без разлике, осим рада као стварног чиниоца у производњи, узимљу још једно својство човека, као основ и мерило награде, а то је — *умереност*. Они не одређују човеку награду за то што је нешто произвео; већ за то што је послужио радника за време рада са средствима за производњу и живљење — дакле не за рад у произвођењу; не за рад око заштите производа — за то се даје особита плата — не, већ једино за то, што је „одгодио своје лично уживање.“ Зар је то рад? Ама то је појава сасвим друге врсте — појава умерености, и она се не може никако упоређивати и мерити са радом. Производ је — плод рада. Како ћете ви измерити који део производа треба да се да као плата за нешто, што се не може да мери радом?

Узмимо да је плуг произведен једном десетином рада који је нуждан, да се произведе 50 товара жита. Ту сама суштина предмета одређује део производа, који треба да се да као награда за израду плуга — то је 1/10 од 50 товара пшенице, дакле 5 товара пшенице. (У друштву мењају се један плуг и 5 товара пшенице као ствари *равне вредности* између себе и са другим предметима, н. пр. новцем, који су произведени истом количином рада). Но колико припада човеку, не за то што је он нешто урадио т. ј. извесну количину рада, већ за то што је „добродетелан“, или што је паметан, или умерен, или речит, или висока стаса, или што има „fino понашање“? То су све дивна својства, али са свим различита од појма рада, и немају с њим никакве заједничке мере. Према томе не може им се ни одредити као награда никакав део рада.

Свака врста радње има своју награду, има свој резултат који јој служи као награда; н. пр. за поштење награда је пријатно осећање савести; за речитост — пажња и плескање слушалаца; за „fino понашање“ — уважавање светских људи и т. д. Једна награда не доликује другој радњи, те не би имало смисла говорити да за поштење човека треба уважавати као беседника, или давати му неки део производа.

Тако и умереност и уздржљивост од уживања и штедња има свој особити резултат, којим управо треба да се ограничи награда за то својство или за ту чињеницу. Рецимо да човек има теглу слатког од 5 фуната, да није појео данас свих 5 фуната, већ само 1/2 фунте — шта му је награда за ту умереност? Прво то што није покварио желудац; друго то што се има чим осладити и сутра и прекосутра и т. д. То исто важи и за човека који има н. пр. 3 товара жита, па их није потрошио све за 1 дан, већ једе леб сваког дана по оку — шта му је за то награда? Прво и прво: како би он појео за један дан 3 товара жита? За један дан он би их могао стрпати само у реку, а не у свој желудац. Кад би их бацио у реку, урадио би глупо, и прва му је награда за то — свест да није урадио глупо и да му се не смеју добри људи; друго, кад једе оку леба дневно трајаће му целе године, а да није „одгодио лично уживање“ већ да је потрошио леб за један дан, другог дана морао би гладовати.

4. НАГРАДА ЗА УМЕРЕНОСТ У ДРУШТВУ МОЖЕ ПОСТОЈАТИ САМО КАО НЕПРАВИЛНОСТ.

Ми смо показали како треба да се даје — према делу награда, ако се узимље правилан одношај у друштву. Но у друштву, као што је данашње, дешава се много којешта: у Француској Монтијон је одредио новчане награде за честитост и поштење! У Турској клањају се дервишима, као великим витезима врлине, за то, што умеју да се врте на једном месту као чигра; међу тим правична награда за то била би — позвати их да буду играчи у балету. У Персији сматрали су за најпоштенијег чо-

века оног, који је могао највише да попије, а да се не опије. Међу тим правична награда за то била би да га прогласе за дрвену пијаницу. Наука не може узети такве неправилне појаве које не одговарају природи предмета као нешто редовно и непроменљиво; не може узимати такве чињенице у разматрање иначе, но само да испита како оне утичу на разуман поредак ствари; наука их не може спомињати а да не промотри да ли су оне добре или рђаве; да ли их треба помагати и развијати ако су добре, или обратно, слабити их и искоренити, ако су рђаве. Човек има два ока — ту је бадава премишљати да ли је то добро или не; то је правилни саставни део човековог организма, последица закона природе која производи организм. Но на прилику у Египту има много слепих људи. О том факту мало је тек рећи да он постоји; ваља казати да ли је то добро или не и да ли се он може развити или уклонити. То је појава ненормална; не производи се истим законима, који производе човеков организм, већ случајним спољним околностима, које утичу на те законе.

Видели смо у чему се састоји правилна награда за одгађање личног уживања или умереност. Прво, у уверењу да је такво поступање паметно; друго, и то је главно, у томе што уштеда једне ствари коју човек не може потрошити данас, даје му могућност да је потроши сутра кад му је та потрошња нужна. Ако се осим ове правилне награде захтева још нека друга која не истиче из саме природе ствари, већ се хоће *да се само штедњом увелича производ, а не само да се сачува* — то наука мора промотрити: из каквих спољних околности, које припадају самом предмету, истиче то захтевање. Да ли су те околности повољне за друштвено благостање, и ако су повољне каквим средствима могу да се одрже и ојачају, а ако нису, каквим средствима да се ослабе и искорене. О томе ћемо говорити кад буде реч о добиту и интересу.

Глава IX.⁴¹

СТААНИ И ТЕКУЋИ КАПИТАЛ.

1. КАД УВЕЛИЧАВАЊЕ ГЛАВНИНЕ МОЖЕ ДА БУДЕ ШТЕТНО ЗА ПРОИЗВОЂАЧЕ?

У данашњем политичном друштву постоји закон (о коме ћемо ми говорити опширно у другом делу) да се главнина прикупља у руке мањине и да се друштво све оштрије дели на класу капиталиста и најамничара. У овом друштву дешавају се неке појаве, које су дале повода неким економистама да мисле, да увеличавање главнине може у неким случајевима бити штетно за произвођаче. То се односи поглавито на развијање машина и замењивање радничке снаге машином.

Било је време заиста кад су радници и њихови пријатељи устајали против машина и захтевали непосредно мешање законодавне и политичне власти да се стане на пут увођењу машина које својим савршенством умањавају потребу радникове снаге. Неке економисте викале су против ових захтева као против „варварске тежње“ да се стане на пут цивилизацији; други су опет из човекољубља допуштали да се државна власт у том случају може умешати у „приватне одношаје“, у корист радника. Ми не ћемо да се пуштамо у ту препирку, која се водила на са свим погрешном темељу, а често богме и са свим непоштено, — само ћемо на овом месту да размотримо то питање теоријски.

Сви предмети, који долазе у главнину могу се поделити у две главне гомиле: једни се троше за издржавање радника, а други за произвођење предмета. Овај први део ишчезава одмах; овај други превраћа се у други предмет и тек ће се доцније потрошити или за издржавање радника или за другу потребу.

Произвођачи у току једне године издржавају се главнином, што је приправљена од прошлих година. Сваке године произвођачи морају произвести толико исто намирница колико су потрошили прошле године, те да би могли живети и производити идуће године. Ако они произведу ове године мање неопходних намирница н. пр. жита, а за то направе више машина, зграда, пређе, платна, — у опште спреме више материјала и оруђа за рад, онда је очевидно један део утрошене главнине замењен или прешао у такав облик у ком облику не може се употребити не-

Џон Стјуарт Мил (1806—1873) писац Принципа политичке економије... (Principles of Political Economy... 1848) најпознатији следбеник и вулгаризатор Рикардових схватања, чије концепције оштро критикују Чернишевски и Светозар Марковић, а такође и Маркс у Капиталу.

посредно као намирница. Произвођачи идуће године неће имати довољно средстава за живљење, ма да су се целе године занимали корисним радом, и ма да се главнина веома увећала.

Ово је једини *идеални* случај, где увећање вуче материјалну оскудицу, а не благостање произвођача. Ми велимо „идеални“ случај, јер очевидно, то се може десити само у једном затвореном друштву, које има слаб или никакав промет са страним светом, а таквог друштва заиста нема међу цивилизованим народима. Народ може намирити своје потребе *разменом* са другим народима; или ако његови производи нису удесни за размену — *кредитом*. Међу тим са увеличаном главнином народни је рад постао производнији но пређе — земља је одобрена, машине усавршене, путеви и канали направљени и т. д.; — народ идуће године врло лако може да произведе све намирнице које му требају за идућу годину и да врати свој дуг. Изузимље се случај, кад је кредит неразвишено потрошен; кад је народ узајмљену главнину уложио у таква предузећа, која ће му тек доцније доносити корист. То је случај, који смо ми расматрали говорећи о производном и непроизводном трошењу: кад је неки производни издатак учињен, *не у своје време*.

Да ли је заиста могућа таква неразборитост, и да ли се она кад год дешавала — ми о томе не ћемо да разбирамо. Само тврди-мо да осим овог *јединог случаја који тешко да се икада може десити у цивилизованом друштву, наука не признаје да увећивање главнине може да штоди произвођачу*.

2. РЉАВ УТИЦАЈ МАШИНА НА СТАЊЕ РАДНИЧКЕ КЛАСЕ НЕ ДОЛАЗИ ОД СУВИШНОГ РАЗВИТКА ГЛАВНИНЕ НО ОД ДРУШТВЕНИХ ОДНОШАЈА.

Но у данашњем друштву, које је подељено на капиталисте и раднике, она подела главнине, коју смо споменули у прошлом одељку, има особити значај. Средства за издржавање радника сва су у рукама предузимача — капиталисте и дају се раднику у форми новца. Фонд радничке плате, који се даје радницима, то је један део капитала предузимачевог. Тај део капитала у капиталистичном газдинству зове се *текући или обртни капитал*. Очевидно овамо спадају сви производи које капиталиста производи у намери да их преобрати у новац, а не само они предмети, који се, по својој каквоћи, могу употребити као намирнице. Други део капитала који се не преобраћа у радничку плату но се нагомилава у облику машине, зграда и т. д., зове се *стални капитал*. У овом сталном капиталу, један део његов — машине — играју особиту важну улогу за радничко благостање.

У свима земљама, где је данас развијена капиталистична производња, догађа се непрестано, да развитак сталне главнине, т. ј. управо развитак машина, замењује радникову снагу и тиме раднику одузима начина да свој леб заради. Чим капиталиста уложи један део текућег капитала у машине, дође у

такво стање, да може толико исто, или још више робе производити са мање руку, одмах гомила радника постаје непотребна у тој грани производње. За другу грану производње они нису спремни баш и кад би било главнине. При свем том они су способни за неке најниже радове у фабричној производњи и својом конкуренцијом још већма побијају цену рада. То траје дотле, док капитал не рашири опет неку другу грану производње. И то се опетује непрестано: непрестано један део обртног капитала превраћа се у стални, и непрестано један део радника остаје без рада и без средстава за живљење и пропада од гладне смрти и патње. У истини може бити „текући капитал“ т. ј. капитал, који би се могао употребити као радничка плата, није никад ни био апсолутно смањен т. ј. није никад силазио ниже оне цифре, која је нужна за издржавање произвођача. Шта више може бити, да исто друштво, код кога се јављају залишне руке због „оскудице капитала“, даје у исто време на зајам другим народима стотинама милијуна свог капитала, који је одузет од обртног капитала у самој земљи, јер је тамо непотребан.

Треба увек имати на уму, да „капитал“ у капиталистичном друштву преставља особити облик главнине, и да новац, који по смислу наше теорије и није главнина, управо је главни и најсавршенији облик капитала. Индустријална Енглеска никад не производи толико ране, колико је потребно за сво њено становништво. Али она производи огромну количину других предмета: памучних и вунених материја, гвожђа и т. д. и ове предмете продаје по целом свету. Новац, што га капиталисте добију сваке године продајом својих еспапа, то је извор одакле се црпе издржавање радничкој класи у виду радничке плате. Но од капиталисте зависи, који ће део те суме заиста употребити на радничку плату. Они могу један део новца уложити у државне облигације неке стране државе, или у нека страна акционарска предузећа, или на усавршавање машина, или ма на који начин, који би им давао добит, а да не морају занимати исти број радних руку.

Овако заиста и бива у свима земљама, где је капиталистично газдинство развијено. Радници својим радом дају могућност капиталисти, да своје машине усаврши и у награду за своју вредноћу и способност — остају без леба. За то радници у први мах, кад се поче да развија машинска производња и да замењује ручни рад, устајаше увек против нових увођења машина. Лукаве економисте често се претвараху, као да не разумеју право зло против кога устају радници, па нападаху на раднике, као на дивљаке, који оће да задрже усавршење производње и „ослобођавање“ човека од трудног рада. Али сиромашни радници осећаше добро својом кожом, да се они усавршењем машина ослобођавају не само од терета већ и од леба и живота. Економисте не хтедоше да увиде оно што су радници увиђали, већ шта више доказиваху, да је увођење машина корисно по саме раднике, јер се тиме ујевтињавају сви производи, које и

радницима иде у корист, као потрошачима. „Али каква је утеха, вели један образован радник, за једног сиромашка што ће други неко куповати јевтиније оне производе, које је он пређе производио и од које је производње живео, кад су сад његове способности постале сувишне и он *услед усавршене производње остаје без леба.*“

Ц. С. М.⁴² увиђа такође да развитак машина у једној грани производње може привремено да остави радника без леба, с тога у том случају допушта утицај законодавне власти у корист радничке класе: „Ако би улагање капитала у машине или корисне зграде, вели Мил, расло кад год тако брзо, да би веома умањило масу производа, којима се издржава рад, то би законодавна власт била обавезана, да стане на пут таком наглom растењу. А како усавршавања, која у опште не умањавају масу занимања за раднике, готово свагда одузимају занимање једној класи, то законодавна власт мора сматрати као своју најзаконитију бригу, да се постара, о интересима људи, који се приносе на жртву у корист својих суграђана.“

Но радници данашњег времена не задовољавају се ни с овом полутанском мером. Они не ће да се налазе у таквом стању, *да они својим радом стварају капитал, па да им се после њихова зарада дели као милостиња.* Оваким појавама није узрок усавршавање машина, но сама организација друштвена, где је поједини капиталиста власник над оруђама за производњу и над радничком платом. С тога у данашње време радници не устају више против машина, *већ против саме друштвене организације, у којој усавршавање машина [има] тако штетан утицај за произвођача.*

Ми смо се задржали на овом предмету мало подуже, да објаснимо управо око чега се води данас борба између радника и капиталиста, и шта значе управо раднички нападаји на „капитал“ и машине, што извесни писци престављају као варварску тежњу, да се све „спали“ и „поруши“ што саставља капитал. Што се тиче саме науке, ми смо видели да је апсурдно, да може увеличавање главнине само по себи, произвести оскудицу у средствима за живљење.

3. ГЛАВНЕ ТЕОРЕМЕ О ГЛАВНИНИ, КОЈЕ СМО ДО САДА ИЗЛОЖИЛИ.

Све што смо до сада казали о постанку и увеличању главнине, може се свести у неколико основних правила или теорема:

Рад је једини извор производње и једини извор из кога постаје главнина. Према томе главнина се може нагомилавати само непрекидним произвођењем.

Како је трошење нераздвојно скопчано са произвођењем, то се за нагомилавање главнине може рећи, да се главнина увеличава непрекидним производним трошењем.

Штедња је само једна прелазна тачка од једног произвођења другом, а није никакав чинилац у производњи.

Штедња приватног човека корисна је за њега самог, као што је расипање приватног човека штетно за њега самог. За народ је штетно произвођење предмета, који не могу да служе као средство за даљу производњу; а тако исто штетно је у опште некорисно трошење.

Производња се увеличава само увеличавањем главнине, а не тражњом производа. С тога непроизводно трошење не може никад бити корисно народу у том смислу, као да оно „даје занимање раду.“

Граница, докле се може увеличавати производња зависи само од радне снаге и састава за производњу, а оскудица непроизводних трошача не може спречити развитак производње.

Оне појаве, које се у неким данашњим друштвима показују као „сувишна производња“, нису никако сувишна производња, већ крајна оскудица произвођача, који нису у стању да купе оно, што су сами произвели.

Производња народна увеличава се само увећавањем радне снаге, а радна снага увећава се: укидањем некорисних занимања; умножавањем радних руку у корисним радовима; ширењем општег и специјалног образовања међу радницима; увећавањем воље и енерџије радникове, поправком његовог стања и укидањем свију оних установа, које смеђу да се радник не користи потпуно својом зарадом.

Све државне мере, које не иду непосредно на увеличавање радне снаге и главнине, а које да увеличају народну производњу — ништавне су, и иду у корист само појединим класама или личностима.

Умножавање сталне главнине на рачун текуће, може бити штетно само у том случају, ако се заиста не производи довољна количина намиришца. У другим случајевима, као што је н. пр. умножавање машина у данашњем капиталистичном друштву, оскудица произвођача никако не долази од сувишног развитка сталне главнине, но од рђаве друштвене организације.

Глава X.⁴³

УСЛОВИ ЗА УСПЕШНУ ПРОИЗВОДЊУ.

1. ПРИРОДНА ПРЕИМУЋСТВА ЗЕМЉИШТА И КЛИМЕ.

Између свију узрока, који утичу на успешност производње, највећма падају у очи природна преимућства земљишта и климе.

На врло ограниченем простору већ се примећувају грдне разлике у плодовитости земљишта, н. пр. кошеви ужички и чачански и долина моравска. На већем простору још се већма опажа грдна разлика у плодовитости земљишта, н. пр. плодне долине Нила, Ганга или Мисисипи[ја], кад се упореде са пешчанам арапским и африканским пустињама.

Разлика климе чини такође грдне разлике — почев од ладног севера, где расте само чкаљ и маховина, па до тропијских земаља, где расте најплеменитије растиње. Уплив климе утиче не само на производност земљишта и богату разноликост производа, већ и на одржање производа.

Преимућство једног земљишта над другим долази не само од природне плодовитости и угодне климе. Неки су предели богати неким материјалима, који су врло важни за човеково благостање. Тако у Енглеској угаљ и гвожђе, који се налазе близу један до другог наклађују са сувишком њено прилично сиромашно земљиште и неугодну климу. Други опет имају изобиља покретне водене снаге и тиме страшно добијају у радној снази; неки опет имају воде за пловидбу и тиме уштеђују рад за прављење путова.

Ове природне преваге земљишта једног народа над другим утицале су веома на постанак, развитак и распрострањавање цивилизације на земном шару. Оне су такође узрок тако званој *географској подели рада*. Ова је подела врло карактеристична не само на великим просторима, где се та подела оснива на температури, правцу ветрова и токова морских, количини светлости у течају године итд, него и на малом простору где та подела зависи више од месних прилика. Тако се н. пр. производи памук, шећерна трска, кафа и друге тропијске биљке само под извесним степенима географске ширине, а у Европи је њихова култура већином немогућа. Тако исто природа земљи-

шта често чини, да на ограниченем простору једне државе (н. пр. Енглеске) једне су области земљорадничке, друге се занимају поглавито производњом гвожђа, угља или каквом другом индустријом.

Сви ови природни услови морају се узети за један народ онакви какви су, ако народ или једно друштво живи на ограниченем простору земље. У главним тачкама производња се мора удешавати или боље прилагођавати с природом. Али са развитком човековог знања, човекова се свест шири над природом и он може у многеме да поправља и допуњава оне мане и недостатке земљишта, што му га даје природа; да шири климатичне границе и уништава природне препоне које су пређе постојале. До душе овим путем мора се на једном месту трошити више рада, да се произведе неки продукт, но на другом, где су природни услови за њ повољнији. Али код културних народа управо је немогуће производити увек сваки производ само онде, где су природни услови најповољнији за њ. Густина становништва и нагомилавање потреба иду упоредо; и ако би се производња делила географски према томе, где су за коју врсту производа сви услови најповољнији, то би се морала употребити често огромна средства за пренос производа, а то би потрло ону уштеду рада, која се добија при произвођењу. Осим тога, при такој подели занимања човекове способности се развијају једнострано у свакој области, јер су све способности ограничене на извесан број занимања.

У опште, са развитком културе развија се разноврсност занимања у сваком друштву, а с тиме и разноврсност способности и знања, и то се мора увек сматрати као културни напредак. Свако друштво тежи да што више разноврсних намирница производи само, а да набавља са стране оно само, што управо природни услови не допуштају *никако* да се на месту производи, или би требало огромних жртава, које није вредно подносити. При том треба још приметити, да са улагањем главнине у земљу, сама се каквоћа земљишта мења; она добија разна корисна својства, која од природе није имала, а за следећа колена могу се иста својства сматрати као и природна својства земљишта. Тиме се још већма олакшава разноврсност занимања и руши географска подела рада.

2. УТИЦАЈ ПРИРОДЕ НА КАРАКТЕР ПРОИЗВОЂАЧА И УСПЕШНОСТ ПРОИЗВОДЊЕ.

Међу природне услове, од којих зависи успешност производње, долази и утицај природе на карактер самих произвођача. Шта више, Мил вели, да овај узрок упливише много више на успешност производње, но и сама природна својства земљишта и климе.

Без сумње, умна и телесна енергија, предузимљивост и дурашност у раду у опште карактерише народе, што живе у

благостању. Али многи научењаци држе да су ова својства карактера нешто стално и непроменљиво, управо неизбежна на извесном земљишту са извесном климом, или срасла са извесном расом људи, па чак и са извесном народношћу.

По досадањем искуству наука тврди, до душе, да карактер појединог човека, па дакле и карактер народа зависи: од природе организма, који је у клици наслеђен од родитеља, од ране, климе, васпитања, друштвеног живљења и т. д. Али наука не каже у каквој сразмери утиче сваки од ових узрока на образовање карактера — на вредноћу и дурашност у раду. Користећи се овом неодређеношћу економисте (и други научењаци) често повлађују насиљу и грабежу, казујући онако од ока, да читави народи нису способни за рад и цивилизацију — овде због климе, тамо због расе, и т. д. — ма да се види јасно, да је карактер тих народа образован под утицајем највећег насиља и грабежа, дакле под утицајем других услова, који нима-ло не зависе ни од спољне природе, ни од природе човековог организма.

У данашње време постала је обична фраза у Европи, да „ладни север“ и „жарки југ“ убијају енерџију и вољу за рад: да је само „умерена“ клима угодна за човеков развитак. Али нико управо не помишља шта је то жарка или ладна клима, а шта опет умерена. За Енглеze, Немце и Француze, Италија је већ „југ“ и њена клима „убија енерџију“. Грчки и Римски писци налазили су са свим обратно, да Грчка и Италија имају умерену климу, а тамо „на северу“, за Дунавом и за Алпима, клима је тако сурова, да цивилизовани живот не може да се развије у њој. Земљоделски радови у многим земљама н. пр. у Русији бивају у време такве врућине, каква не бива никад у Неапољу или Малој Азији, а опет немарност за рад у овим земљама приписује се врућини, која у Русији не смеће највећем раду. Температура најтоплијег дана у Источној Индији долази од 25° до 30° по Целзијусу, а руски сељаци раде на 35° и више. Из тога се може закључити, да ако се јужноевропски и азијатски радник разликују у вредноћи, онда треба тражити узрок у чему другом, а не у врућини. Тако исто не стоји, да јужњак има мало потреба, па за то нема побуде да ради. Истина, тропски су предели издашнији и мање треба рада за добијање ране, али да би човек могао угодно живети, треба му осим ране још много предмета. Тако данашњи археолози објашњавају, да су вавилонски дворови имали за то онако страховито дебеле зидове, да држе ладовину у становима: такође њима су били потребни огромни канали за поливање поља, цистерне и бунари за пијаћу воду — једном речи они су имали увек толико посла да се никад не пролење.

Историјски се зна, да су баш у тим пределима, где ми данас видимо лење, апатичне народе, поникле прве људске цивилизације (Вавилон, Египат, Јудеја и др.) и да је тамо цветао некад бујан, радин живот. И баш та њихова цивилизација и њихово богатство (производ неуморног рада) мамили су дивље

орде средње Азије, да их покоравају и уништавају производе њиховог рада дотле, док заиста нису пали у лењост и немар. Њихову вредноћу сломила је дивљачка сила, а не жарка клима.*

3. УТИЦАЈ РАСЕ НА УСПЕШНОСТ ПРОИЗВОДЊЕ.

За пример неспособности расе обично узимљу азијатске народе, код којих се цивилизација укочила. Али само кад се проучи историја тих народа, одмах се види, да је ту било далеко јачих уплива но што је била клима и други „природни“ утицаји. Да узмемо за пример Индију и Малу Азију. Од X. века на овамо Индију је сналазила три пут така иста напаст, као што је у Европи била позната под именом: *сеоба народа* или *завојевање римске империје од варвара*. Њу су најпре поплавили Ганзевиди, за тим орде Бабера, а на послетку номадске орде Надир-Шаха из Персије.⁴⁴ То исто било је и у Малој Азији: најпре Бедујини, за тим Селџуци, за тим Османлије, после Тамерлан, а после опет Османлије.⁴⁵

Тек што су једни завојевачи нешто ослабили, цивилизовали се, тек што су се у неколико стопили са покореним земљоделцима, и тек што је почело да се уређује нешто налик на оно стање, које је било у Европи у IX. и X. веку, а оно се јављају нове орде и на ново се опетује иста историја, што је у Европи била у IV. и V. веку. Преставте себи да се у западној Европи десило у X веку оно исто, што се с њом десило у IV. и V. веку, па да се с њом то исто десило у XV. веку (као што се то заиста десило с народима на Балканском полуострву)? Колики је био економски и законодавни развитак Европе од V. до X. века? Сво то време прошло је само у томе, што су се дивљи дошљаци стапали са староседеоцима. Преставимо себи да се тај процес стапања вршио три пут у течају 1400 година, а не један пут, и да се сваки пут, при свршетку сваког стапања јављале нове ордије, те се исти процес морао вршити из нова. Како би тада изгледали староседеоци? Неколико пута они излазе из дивљаштва с великим напором, и сваки пут спољашња сила руши их у пређашње варварско ропство.

* *Прим.* Ми смо се задржали, да побијемо овај мними природни узрок, који боја поглавито умањава производност рада у жаркој клими, нарочито с тога, што у те узроке верују не само обичне економисте Њифтинске школе, но и знаменити ауторитети научни. Тако чувени Бокло вели, да је у Индији и другим јужно азијатским земљама ропство постало из природних узрока: земља је издашна, *па је рад јевтин*; топла клима и издашност земље чине те људи немају енерџије за самосталан рад и привреду, те с тога је радник пао у ропство. На који начин? То до душе Бокло не објашњава, али из свог његовог говора о овом предмету види се да он на постанак ропства у тропским земљама гледа кроз наочаре Њифтинске економије. Кад то не би било, он би видео оно што је истина и што историја сведочи: *најпре је постало ропство насилним завлађивањем над људима*, а за тим је ропство створило лењост и апатију. А разуме се најамни рад мора бити јевтин свуда где постоји ропство.

Какав је ту уплив расе? То је управо уплив пустара средње Азије, које леже у суседству, па непрестано избацују потоке варварске лаве на све земљоделске народе у околини. Особности тамошње расе ту ништа не значе, као што немају никаква значаја особности земљишта, што лежи у подножју Везува. То земљиште са свима његовим геолошким својствима непрестано залива груба маса, која уништава сваку плодovitост њену; пролазе векови; маса лаве под разним утицајима природним постаје угодна за растињски живот и тек што се покрила једним слојем културне земље долази опет поток ватрене лаве, која спали све што је израсло и опет све покрива каменитим покровом. Међу тим на двадесет сахата у околини лавини потоци нису могли да допру; људи су се на тим местима користили дужим роком, те су подигли бедеме и ровове, кроз које не може да пробије лава, и кад би доцније дошла до њих. У таквом одношају стоје данашњи цивилизовани народи спрам спомених народа, које је варварска лава плавила много чешће.

Ми овим не ћемо да кажемо да разлика расе нема уплива на цивилизацију, само хоћемо да се оградимо од крајности. Некада је владало у Америци уверење, да је негарска раса неспособна за цивилизацију, а од кад се почеше учити црна и бела деца у школама заједно, управо се између њих не примећува никаква разлика. Данас се за црвенокоже Американце вели, да су неспособни за цивилизацију, а кад су Шпанци уништили њихову цивилизацију у Мексици и Перу, они су у многим одношајима били цивилизованији но њихови освајачи. Природне и друштвене науке још нису толико развијене, да би се могло одредити колико утиче на развитак цивилизације спољна природа и организам људи, а колико друштвене околности. Но у опште треба узети као правило, да је утицај друштвених околности неизмерно већи, но утицај спољне природе код иоле цивилизованих народа, за то на њих не треба обраћати пажњу при економским испитивањима.

4. УТИЦАЈ МОРАЛА НА УСПЕШНОСТ ПРОИЗВОДЊЕ.

Нико не сумња, да је у сваком народу производња у толико успешнија у колико је народ *моралнији*. Али се врло често и у практичном животу и у науци морал разуме врло ограничено, па и изопачено. Обично се сматра да је сваки онај моралан, који врши све оне дужности и поштује све оне одношаје, који су прописани позитивним земаљским законима. Полазећи с тога гледишта, економисте држе, да су главне користи, које морал доноси друштву, што у народу има мање парница и суђења у опште, дакле мање дангубе; и што ће мање бити судија, полицаја и других чувара државног поретка — дакле мање непроизводних радника и непроизводних трошкова. Истина је, да је за народно благостање штетно, што неки људи живе не радећи ништа, но краду, варају и отимљу од других, а други

опет морају ове да вребају и да чувају остале. Тако исто истина је, да је за народно благостање веома корисно поштење у грађанским одношајима: у задружном раду, узајамним услугама и обвезама, у размени кредита и т. д. Не само што се тиме уштеђују парнице, но се тиме уштеђује сваки сувишан трошак на контролисање, осигуравање и т. д. чиме је претрпано сувремено „правно“ друштво. Али је врло површно схватање, да се моралност и неморалност људи односи само на крађу, превару, убиства и друге радње, које су означене у позитивним законима. Појам моралности је много дубљи но што га обично схватају сувремене јуристике и економисте, и његов је значај за народно благостање много већи.

Лична је потреба основна побуда, што покреће човека да ради и производи. То се обично зове — *егоизам*. Али сам појам — *потреба* врло је различан код разних људи и народа, који се налазе на различном ступњу развитка. Тако се зна у опште за дивљаке, да они пре осећају потребу да се иските и нашарају, но да имају добро одело или угодан стан. Мил вели, да су дивљаци на Јамајци и Демерари сачували своју вредноћу и вољу за рад једино из потребе *кичељивости* — хоће да се један пред другим нагиздају. Да богме, рад из оваке потребе производи само предмете за раскош и пре или после морају се осетити штетне последице оваког рада. Већина људи код народа образованих ради из потребе, да одржи себе и своју породицу и да заузме онакав положај у друштву, који се тамо сматра као *угледан*. Но код истих народа има још једна потреба, а то је потреба — *бити богат*; т. ј. сваки жели да има више материјалних блага но други људи, не с тога што би он у ствари имао веће материјалне потребе, већ просто из *сујете* — из жеље за неком уображеном величином.

Ова основна, *страшно неморална црта*, опажа се у карактеру сувремене европске буржуазије. До душе ова побуда потпаљивала је Европљане на рад, као год и споменуте црнце у Индији, и створила је чудеса данашње индустрије. Али на извесном ступњу — на коме се она већ налази у неким земљама — она уништава и сам народ. Најбољи је доказ томе сувремена Ирландија. Ту се маса народа непрестано исељава из земље због крајње сиромаштине, а капиталисте енглеске непрестано гомилају богатство, исцеђено из те сиромаштине. Та жеђ европске буржуазије за богатством, да производи само оно, и на онакав начин, како ће имати највећу добит, а не обзире се ни на потребе масе народа, ни на његово скапавање од самог прекомерног и неугодног рада. За то буржуазија производи огромну масу предмета за раскош, док маса народа остаје без одела, без станова, без хране, — у опште без најпречих намирница. Управо не може се израчунати какве огромне штетне последице доноси народном благостању развитак ове неморалне тежње. Колико би неизмерно био производнији рад народа, кад би сва она главнина и оне радне руке, што данас производе предмете за раскош, ишли на поправку станова, одела, хране и других

радничких потреба, и на његово образовање? Али они од којих зависи распоред главнине у друштву, т. ј. капиталисте, „природна ствар“, не предузимљу ни најмању поправку у стању радника, ако им то не обећава *већу чисту добит*.

Морална је радња она, која је корисна за цело друштво. А моралан је човек онај, који се у свакој својој радњи управља по том начелу. Према томе у економским одношајима: *сваки је обвезан да ради оно, што је за друштво корисно* (у смислу производње), а не само оно што њему доноси хасну или добит. Без оваке узајамности рада и услуга не може бити никад народног благостања. С тога гледишта *неморалан* је сваки некористан (за друштво) рад, као и свако корисовање туђим радом — дакле свака радња за „добит“,* јер се таква радња увек оснива на пљачки туђег рада. Тако исто ваља жигосати као неморално свако уживање, које није заслужено радом корисним за цело друштво.

Ето, то је прави појам моралности. У данашње време сразмерно има врло мало људи, који разуму истински морал, али се опет број тих људи увећава непрестано и ми можемо унапред казати, да ће сигурно истински морал одржати победу над лажним, и да ће се са победом правог морала преобразити савремена производња на велику корист масе народа.

5. ОСТАЛИ УСЛОВИ ОД КОЈИХ ЗАВИСИ УСПЕШНОСТ ПРОИЗВОДЊЕ.

Од свију других узрока који утичу на развитак производње најважнији је без сумње *образовање радника*. Умни развитак радника, његова разборитост и досетљивост у сваком послу страшно много утичу на успешност посла, а тако исто: ручна вештина и уопште телесна гipкост. Сва ова својства могу се веома развити умним и телесним васпитањем и вежбањем у раду. образовање радника зависи, разуме се, од склопа друштвеног. Овај узрок дакле доводи се под други општији узрок, а то је друштвено устројство, од кога зависи и образовање радника и сва друга блага, као: *лична сигурност*, слобода, награда за рад и т. д.

Ми смо већ говорили, да ниски ступањ цивилизације многих народа у Азији и Европи поглавито објашњавамо тиме, што су ти народи били изложени непрестано паљењу, пљачкању и гњављењу, или постојаном насиљу у облику кастинских и депотских установа. У целој људској историји опажа се тај факт, да материјално благостање зависи највећма од друштвеног устројства — од личне сигурности, слободе и правде што је у друштву остварена. У опште се може узети, да се код свију народа слобода и правда поглавито осигуравала развитком правих моралних појмова и осећања, који су се изражавали у на-

* Реч „добит“ (profit) ми узимљемо у оном смислу, у ком је узимље буржуазија и њена наука политична економија.

родним обичајима и јавном мњењу; државни закони и власти имали су узгредну, а често врло штетну, улогу. Где се хоће законима и властима да осигура личност, њен рад и напредак, ту обично — *претегне дара меру*. Не само те установе за осигурање постају претешке за народ, већ обично долази заштита закона за појединца тако скупо, да он воле често да отрпи насиље и неправду но да тражи заштиту закона. За саму Енглеску, која се сматра као најзаконитија земља у Европи, Мил вели, да је личност тамо осигурана много већма јавним мњењем но законом.

Сви ови услови за успешност производње, што смо их промотрили у овој глави, и ако су врло важни, нису непосредни чиниоци у производњи. Они утичу на производњу тек *посредно*, утичући на личност произвођача. Ми ћемо сад прећи на оне услове, који се тичу *непосредно* самог рада и производње. Ти се услови сви садрже у оном знаменитом појаву у друштву, који се зове: *подела рада и удружење*.

Глава XI.⁴⁶

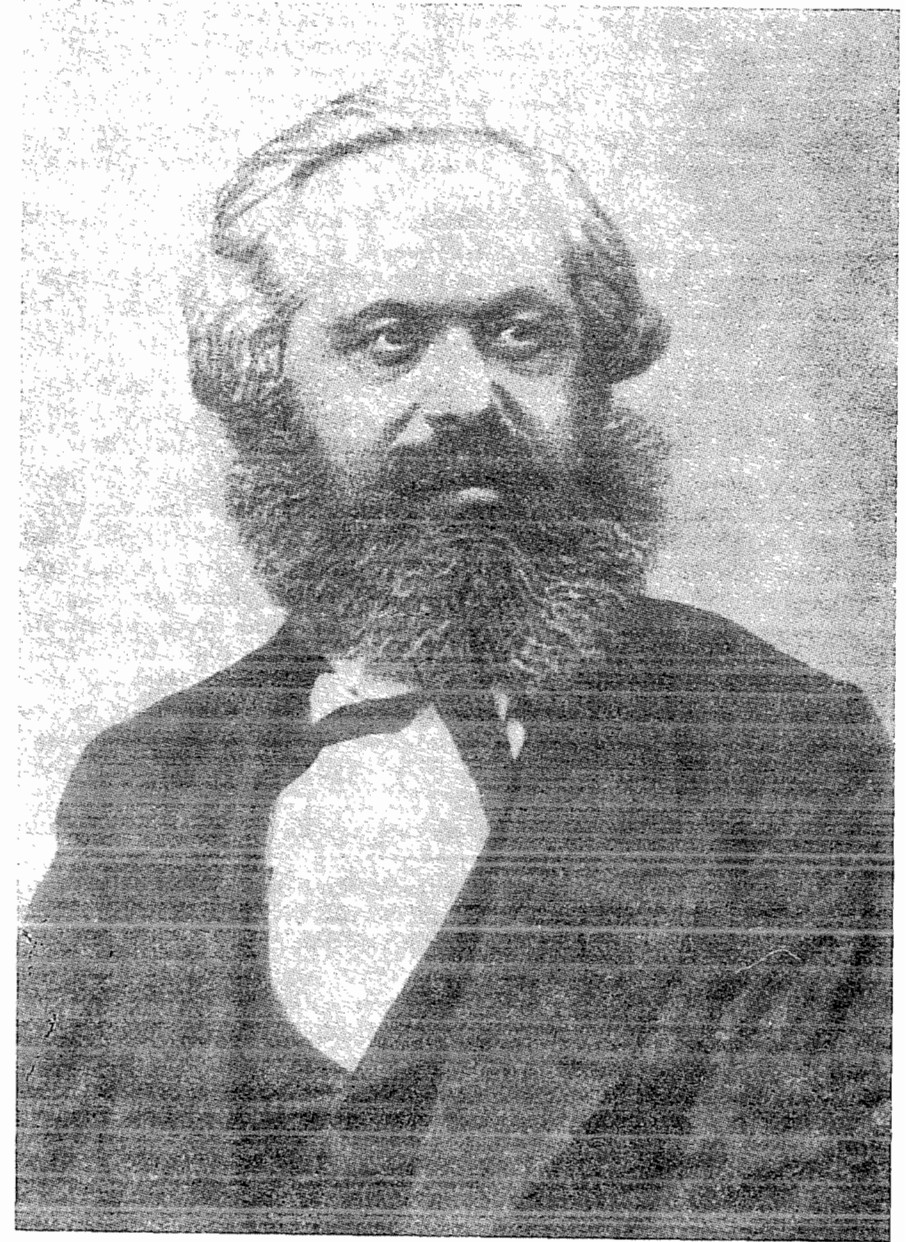
ПОДЕЛА РАДА И УДРУЖЕЊЕ.

1. ПОДЕЛА РАДА У ДРУШТВУ.

На први поглед може се опазити подела у друштву на разне гране, као: земљорадња, индустрија, трговина и т. д. Свака од ових грана или родова дели се на видове, ови опет деле се на подвидове и т. д. На тај начин видимо у друштву разноврсна занимања којима се баве различити људи, сваки у свом занату. Један производи жито, други леб, трећи одело, четврти кола и т. д. а сви скупа производе све намирнице које су потребне једном друштву.

Било би врло дуго, кад би излагали историјски развитак ове *друштвене поделе* рада. У кратко можемо казати, да она постаје природно још у патријархалној породици, где свака породица намирнује све своје потребе; ту се дели рад по разлици пола и година. Са развитком породице и племена, мешањем и сукобима између њих развијају се разни одношаји међу њима: јављају се господари и робови, власници и поданици и т. д. Подела се рада дели сада и према друштвеном положају. Различита племена, општине или друштва живе у разним географским и климатичним условима и према томе код њих се развијају разне врсте производње, према разним природним изворима (ми смо већ говорили о овој географској подели рада у прошлој глави), које свако друштво има на свом расположењу. Различитост рада и производа ствара размену производа између чланова једног друштва, а тако исто између разних друштава. Размена не само утврђује поделу рада, но је још већма разграђава. Чланови породица, племена, општина, и др. који су пређе производили неки предмет као чланови задруге, којој су припадали, издељују се и одвајају као самостални произвођачи; из пастирског и земљоделског сталежа одваја се сталеж занатлијски и трговачки, подиже се разлика између сели и вароши, која још већма утврђује поделу рада — једном речи друштво се распада на гомилу самосталних произвођача, од којих сваки производи један или врло мали број производа, а разменом тек сваки произвођач добија све своје намирнице.

Док је у патријархалном друштву свака породица производила скоро све намирнице, поједини радник морао је да буде и

Карл Маркс (1818—1883)

земљорадник, и колар, и ковач, и зидар, и дрводеља. Разуме се да је све ове послове он радио врло грубо и у опште породица је била врло оскудна у свима намирницама.

Развитком поделе рада развија се искуство појединих произвођача у својим струкама, рад постаје производнији т. ј. иста количина радника производи већу количину намирница у друштву; производ постаје савршенији; усавршавају се алати и увећава знање у друштву. Подела рада зависи од густине становништва и од лакоће, брзине и сигурности саобраћаја, што у неку руку замењује густину становништва. С друге стране подела рада, увеличавајући народно имућство, потпомаже и да се бољи саобраћај што пре развије и да се становништво умножи.

Подела рада у друштву управо је први услов, да се производност рада увелича (јер ма каква била способност и вредноћа радника, никада поједини радник не може да се усаврши у свима, безбројним, врстама рада). Други је неопходан услов, који је с првим нераздвојно скопчан — *удружење*.

2. КООПЕРАЦИЈА ИЛИ ПРОСТО УДРУЖЕЊЕ.

Просто је удружење кад се више људи скупе, да нешто заједнички ураде по заједничком плану. „Корист простог удружења, вели Уекфилд, казује пословица: два пса заједно улове више зечева но четири оделито.“ У многим случајевима примећује се, да два човека заједнички ураде више него ли четири који раде оделито, а неки се послови баш не би могли никако ни извршити без удруженог рада. За све ово има безбројно примера у свакидањем животу, н. пр. да се подигне неки велики терет, да се потсече и обори дрво у корену, да се посече шума, да се убрзо покоси или пожње велика количина сена и жита док траје лепо време, да се у брзо осуши велика баруштина, да се повуче лађа пајванима, да се повезе веслима; при копању руда и извлачењу из рудника, кад се диже грађевина, при грађењу путова и жељезница и т. д.

Користи што их даје просто удружење долазе са више страна. Пре свега удружењем ствара се *нова снага* — снага масе радника — која пређе није постојала и која се са свим разликује од снаге појединих радника исте множине. „Снага кавалерије при јурици или пешадије при одбрани, вели К. Маркс, са свим се разликује од снаге појединих кавалериста или пешака у оделитој борби.“ Неки радови не би могли никако ни да се изврше без масе радне снаге, т. ј. без радничког удружења, н. пр. да се подигне велики терет. Ма колико радника било, који би радили оделито, њихова радна снага одвојена не може никако заменити удружену снагу. Осим тога, удружење узвишује снагу сваког појединца, јер се радом у друштву изазивље извесна утакмица и одушевљење, што веома увеличава радну снагу човекову, тако да н. пр. десет људи за један дан

(12 часова), радећи заједно ма какав посао, могу да ураде више но 1 човек за 10 дана или десет људи кад раде оделито. Неки радови, као што су поглавито радови земљоделски: косидба, жетва, копање кукуруза, брање винограда и т. д. захтевају да се у извесно време ураде, иначе род може пропасти са свим или ће се производ страшно покварити. У таквом случају удружење је корисно с тога што се без њега исти посао не би могао свршити (*наша моба*). Удружењем се у многим пословима добија у времену, што је у ствари све једно, као и добитак у снази. Н. пр. кад више радника при зидању каквог здања имају да пренесу циглу с једног места на друго, па се уреди и добацују циглу један другом из руке у руку. Овим путем исти број радника пренесе више цигала но што би пренели кад би сваки носио с једног краја до другог. Тако се исто добија у времену при зидању здања, прављењу мостова и путова, — у опште у свима пословима где је по самој природи предмета потребно да се рад започне у исто време, а са више страна. Овај добитак у времену истиче једино из комбинације радних снага. Поједини радник не би могао никада да за раван број радних часова уради толико. Радни дан од 120 часова, рачунећи да 10 радника удружено раде, вреди далеко више но радни дан једног радника, рачунећи 10 дана по 12 часова дневно.

Осим ових добитака у снази и времену, удружењем добија се и уштеда материјала или у опште уштеда срестава за производњу. Најпростији је случај у коме се види очигледно уштеда у трошковима, кад се више занатлија исте струке скупе да раде у једној радионици. Једна радионица за 20 радника, очевидно, стаје много мање но 20 радионица за 20 радника. Уједно са јевтиноћом зграде умањавају се и други неопходни трошкови: огрев, осветљење и т. д. У радовима који се врше са разним алатима (н. пр. грађевинарски послови) поједини радник морао би поступно да ради све послове и кад би он радио с једним алатом остали би алати лежали некорисно. У кооперацији сви се радови врше одједаред и сви су алати увек у послу.

Мислимо да није нужно даље да набрајамо користи простог удружења. Оне су већином опште познате. Али кооперација је тек први и најнесавршенији ступањ удружења. Она постоји већином само дотле док је сама подела рада у друштву још врло неразвијена. Успех или производност рада ту зависи поглавито од личних својстава радника. То се најбоље види у занатлијској производњи, где се кооперација појављује у најсавршенијем облику. Ваљаност производа и брзина израде зависи од вештине и вредноће мајстора; а вештину је доста тешко прибавити, јер у занатлијској производњи сваки мајстор има да ради више послова са разним алатима док изради цео производ који из његових руку излази готов за употребу. Но са развитком кооперативне радње почиње *рад да се дели у самој радионици*. Са поделом рада у самој радионици поједини радници не раде све послове који су нужни за израду целог производа, већ сваки ради само неки део, а тек укупни, удешен рад више рад-

ника ствара цео производ. На основу кооперације подиже се нова подела рада која карактерише *мануфактурни* период производње.

3. МАНУФАКТУРНА ПОДЕЛА РАДА.

Мануфактура се развија из занатлијске производње на два главна начина: или се више заната стапају у један, губе своју самосталност и постају саставни делови једне мануфактуре; или се један занат, који се пређе радио као једноставна радња, разбија на више поступних радова који сви скупа састављају једно цело. За први случај можемо навести производњу каруца (види К. Марх, *Das Kapital* стр. 245).⁴⁷ У занатлијској производњи радило је више независних занатлија да направе каруце. Ту је долазио колар, ковач, сарач, кројач, молер, стаклар и др., један је правио дрвени скелет, други гвоздени, трећи је опшивао кожом, четврти постављао изнутра свилом, чојом или другим чим, пети је малао, шести политирао, седми ударао стакла и т. д. Разуме се све ове занатлије радиле су осим кола многе друге послове. У мануфактури скупљају се ови разни занати у једну радионицу и сваки ради један део кола. Од свога заната они више ништа не раде. Мало по мало ти занати губе свој самостални карактер и постају само почесне радње у производњи каруца. Пређашње занатлије сада постају мануфактурни радници, од којих сваки врши само једну оделиту операцију на каруцама. Удружени рад свију ових оделитих радника производи цео производ — каруце. Као пример за други начин постајања мануфактуре можемо навести производњу игла. У занатлијској производњи један мајстор ради целу иглу; дакле ради више послова док иглу направи. Кад се више таквих иглара скупе у једну радионицу, онда се првобитан сложен рад дели на више саставних делова и сада може бити једна игла пролази кроз двадесет руку док не буде готова. Ако је пређе један радник радио 20 разних послова док направи једну иглу, овде сваки ради само једну двадесетину целокупне радње.

У оба ова случаја свакојако развија се подела рада у самој радионици, која се веома разликује од поделе рада у друштву. У друштвеној подели сваки поједини произвођач производи цео производ који излази готов из радионице и служи као намирница или као материјал за даљу производњу. У подели рада у радионици сваки произвођач ради неки део од целог производа; сва радња распада се на неколико најпростијих операција и сваки радник усавршава се у једној једитој простој операцији коју он врши. На овај начин ствара се са свим нова радна снага која се веома разликује не само од снаге појединих произвођача но и од снаге простог удружења. Сложена и удешена радна снага у мануфактури увећава страшно производност рада. За пример производности мануфактурно организованог рада наводе и сада пример А. Смита о производњи

чијода. „Цела радња, вели А. Смит, око производње чијода дели се на 18 оделитих операција. Један човек вуче жицу, други је исправља, трећи реже, четврти заоштри, пети спљосне оно место где долази главица; да направе главицу нужна су 2—3 посла оделита, набити главицу такође је особити посао; обелити чијоду такође је особити посао, па чак и придевање чијоде на артију особити је посао... Ја сам видео малу фабрику где је радило 10 људи, те су тако неки морали да раде по 2—3 посла. Премда су они били врло сиромашни и њихови алати доста рђави, они су опет могли, кад су радили приљезно, да направе дневно до 12 фуната чијода. У фунти се рачуна преко 4000 чијода средње величине. Дакле ови 10 људи могли су да направе преко 48.000 чијода на дан — т. ј. може се рећи да сваки од њих, вршећи десети део посла, ради 4.800 чијода дневно. А кад би сваки од њих радио засебно, то за цело ни један не би направио ни 20 дневно, а може бити ни једну не би начинио.“

Осим ове добити од увеличавања радне снаге, мануфактурна подела рада даје и друге користи. Деобом рада на најпростије операције даје се могућност да се сваки поједини радник усаврши у појединој радњи до највећег савршенства. Овим путем усавршава се *укупни, сложени радник* т. ј. удружена радна снага која производи цео производ. Но поделом рада усавршава се не само поједини радник у свом раду, но се усавршавају и алати за производњу. За сваку поједину операцију развија се и удешава особити алат; даље, кад је свака поједина радња постала простија, лакше се примећувају све незгоде и све користи од најмање измене алата; на тај начин алати се страшно брзо развијају и усавршавају. За пример наводи К. Маркс како у Бирмингхаму има око 500 разних чекића, од којих није сваки за неки особити посао, но много њих употребљавају се у истом послу за разне поједине операције. (Овај развитак и усавршавање алата и цепање производње на поједине просте делове управо је основ машинским конструкцијама и машинској производњи.)

Даље, у мануфактури се јавља најпре правилна организација радне снаге. Док оделите занатлије раде н. пр. каруце, њихов је рад неуређен; не зна се који се рад за колико времена може да изврши, ни каква радна снага треба да се употреби за један, а каква за други рад. Кад се сви ови радници скупе у једну радионицу и сваки предузме свој део посла на каруцама, одмах може тачно да се израчуна време за које може н. пр. да се направи дрвени скелет, и са колико руку; за које време могу да се израде сви гвоздени делови и т. д. Број радника од сваког заната ту може да се одреди *математички тачно*. Докле год је производња каруца на истом ступњу савршенства, овај математички одношај између различитих радника остаје *сталан*. Сваки радник, према самој организацији рада, принуђен је да употреби управо толико времена на израду извесног предмета, колико је *неопходно* према техничком

савршенству производње. Такође за сваку оделиту радњу употребљава се радна снага која је удеснија: негде треба велика јачина, негде окретност, негде гипкост прстију и т. д. Свака способност употребљава се баш онде где треба да се употреби. На тај начин постаје у мануфактури један живи механизам, где су сви делови равне доброте и равног савршенства, који раде сви уједаред по једном такту као мртва машина.

Какве штете доноси мануфактурна подела рада појединим радницима — ми ћемо доцније промотрити, овде смо хтели да проматрамо само савршенство сложеног мануфактурног радника. Са друштвеног гледишта т. ј. кад се разматра увеличање укупне друштвене производње, добити што их даје мануфактурна организација рада, огромне су. Оне долазе од чести од простог удружења, т. ј. од кооперативног рада у опште, од чести од особитих својстава мануфактурне поделе рада. Главне добити од мануфактурне поделе у главном су: увеличање радне снаге кооперацијом и поделом рада; тачан бројни одношај радника међу собом и разумна употреба сваке радне снаге; организована радња и ограничење сваке радње на оно време које је за производњу неопходно; уштеда времена при прелазу једног радника од једног заната к другом; савршенство радника, савршенство алата и могућност да се примене машине. Добити од саме кооперативне производње ове су: уштеда свију ненужних трошкова у средствима за производњу; уштеда времена у преношењу производа из једних руку у друге (н. пр. каруце у занатлијској производњи морају да се преносе од једног занатлије другоме; у мануфактури тај губитак времена отпада); уштеда на алатима, што сваки радник не мора да има све алате који су нужни за производ и т. д.

Но са гледишта велике машинске индустрије мануфактурна производња изгледа још веома несавршена. Поглавито несавршенство долази отуда што се мануфактура једнако оснива на савршенству човека; — на личној способности радника. Производња је у толико савршенија и бржа у колико је радник савршенији. А за савршенство радника у једној струци треба доста времена и ако је поделом рада сваки рад упрошћен. Тек машинском производњом ослобођава се рад од телесне вештине радника и оснива се једино на савршенству машинског механизма — на математичном прорачуну.

4. АЛАТ И МАШИНА.⁴⁸

Математичар и механичар сматрају сваки алат као просту машину, а сваку машину као сложени алат. Они не налазе никакву разлику између простих алата, као што су: полука, коса, равнина, клин, витао и т. д. и ма какве машине, и они управо називљу оне алате: *просте машине*. Заиста свака је машина у основу склопљена из оних простих машина и са гледишта механичара најудесније је да изучава законе механичке на једној

машини кад је разматра као склоп „простих машина.“ Али са економског гледишта такво је разматрање непотребно. Нама треба да знамо какву улогу имају алат и машина у производњи; како стоје према производности рада, а како према човеком благостању. За ту целъ треба да нађемо другу разлику између алата и машина, а не само простоћу и сложеност. „Неки су хтели, вели К. Маркс, да поставе разлику између алата и машине у томе што је код алата човек покретна снага а код машине нека природна снага која није човекова, као животиња, вода, ветар и т. д. Но тада би плуг у коме су упрегнути волови био — *машина*, а обратно Claussen's Circular Loom који се покреће руком једног једитог раника и прави 96.000 петљи у једном минути, био би *алат*. Да, исти „loom“ био би алат кад се покреће руком, а машина кад се покреће паром. Употреба животињске снаге јесте један од најстаријих проналазака човеких и предходио је производњи машина у занатлијској производњи. Кад је John Wyatt 1735 год. објавио своју машину за предење и с њом индустријску револуцију, није споменуо ни с једном речи да магарац покреће ту машину уместо човека, а заиста је и та част пала у део магараца. Његов је програм гласио: *једна машина, којом се преде без прстију*. Прести без прстију, т. ј. заменити човекову руку машином, то је сушаствена разлика између машине и алата.“

Свака развијена машинерија састављена је управо из три главна дела: машина креталица, машина преносилица и машина радилица. Креталица дејствује као покретна снага целог механизма. Она производи сама своју покретачку снагу, као парна машина, калорична машина, електро-магнетична машина и т. д. Или она прима покрет од неке природне снаге ван ње, као коло воденично — од падаће воде, крила ветрењаче — од ветра и т. д. Преносилица сложена је из разних точкова, ваљака, кајиша, ланаца и т. д.; она управља покретом; мења где је нужно правац кретања (н. пр. преобраћа праволинејно кретање у кружно или клатење и т. д.), дели и преноси покрет на све алате машинерије. Радилица — то су управо справе које раде све оне послове које је пређе човек радио: ткају, преду, плету, кују, стружу и т. д. Овај део машине, алати машински, то је тачка одакле се започела револуција индустријска у 18. столећу. Исти је део још и данас полазна тачка кад год се занатлијска или мануфактурна производња преобраћа у машинску индустрију.*

Ево овим делом разликује се поглавито алат од машине. Алат је справа која служи као помоћ човековој руци. Машина је справа која замењује човекову руку. У почетку је цела машина више или мање измењена механична направа старог ручног алата; такав је н. пр. био у почетку механички разбој; или

* Ко оће да проучи историјски развитак машине, као и развитак мануфактурне и индустријске производње, нека проучи „Das Kapital“ од К. Маркса. Ми смо се користили овим делом за целу главу „о подели рада и удружењу“, јер је рад Маркса много тачнији и научнији но рад Ш. С. Мила, кога се држао Чернишевски.

су направи машине намештени као радни органи наши стари познаници, као: вретено — код машине за предење, игле — код машине за плетење, тестера — код машине за стругање и т. д. Машина ради као човек, па ма каква била њена покретна снага; шта више карактер машине ни мало се не мења ако њој човек даје потребну снагу. На пр. шиваћа машина покреће се ногом, али њен рад не зависи нимало од човека, већ од њене конструкције; место човека може се удесити да пара покреће машину и човеку ништа не остаје но да само поправља и надзирава радњу машине. „Чим човек, вели К. Маркс, почне да ради као покретна снага алата, место да с алатом ради на предмету, онда је са свим узгредна ствар оће ли покретачка снага машине бити човекови мишићи, ветар, вода, пара и т. д. При свем том нужна је, разуме се, често велика измена да се дотера машина која је пређе била направљена да је човек покреће. У данашње време све машине које још имају да прокрче себи пут, као шиваћа машина, машина за мешање леба и т. д. праве се одмах и за покретачку човекову снагу и за чисту механичку покретачку снагу, само ако већ у напред нису одређене за таку радњу да је конструкција у малом размеру искључена“.

Ми сад знамо суштствену разлику између алата и машине. Она се не налази ни у већој ни у мањој простоћи направе, нити у покретачкој снази. Разлика је у томе што је *алат помоћно средство човеку за рад, а машини је, обратно, човек помоћно средство за рад*. Машина која ствара преврат у индустријској производњи, замењује радника који ради једним алатом, механизмом који ради од једаред масом истоветних или сличних алата и кога покреће једна једита покретачка снага, па ма каква она била. Но ово је тек прост елеменат машинске производње.

Кад се рашири обим машинске производње и више машина радилица почну да дејствују у маси, разуме се, потребна је снажна покретачка снага. Снага човекова је слаба, није равномерна и непрекидна; снага животиња такође. Снага ветра је непостојана и не може се контролисати. Снага воде чини доста добру услугу и она је дуго време превлађивала у Енглеској, главном месту рођења велике индустрије. Али са увеличањем броја радних машина, увеличава се маса машина што преносе снагу, и снага воде не достиже за велику индустрију. Особито што се вода као покретач не налази свуда, већ то зависи од месних околности. Тек кад је Уат изнашао тако звану двогубу парну машину, нађен је покретач који своју покретну снагу сам производи из угља и воде, који стоји са свим под контролом човеком, који је са свим покретан и креће се својом снагом; који се може применити свугде, а није везан само за нека места.

Сад тек кад је пронађен покретач који не зависи од човекове снаге и кад је човеков алат преобраћен у радну машину, јавља се машина у свој својој економској снази. Нарочито, кад развитак машинске производње доспе до тога да машина сама производи машину. Савршенство машине не зависи више од човекове вештине, већ једино од тачности математичног прорачуна

и примене механичких закона. Машина замењује или тачније — врши рад стотине милијуна радника. Но да би још боље разумели економску снагу машине, морамо још подробније промотрити механизам машине и њену радњу.

5. КООПЕРАЦИЈА СЛИЧНИХ МАШИНА И МАШИНСКИХ СИСТЕМА.

У простој кооперацији видели смо просто удружење радних снага, кад се више радника скупе у једну радионицу или иначе, да заједнички израде неки посао. У мануфактури осим овог простог удружења налазимо још један облик удружења који се оснива на подели рада: више радника раде различне послове, а сви скупа израђују једну целину. Радничка задруга у том случају изгледа као један живи механизам склопљен од више живих делова. Ако само један од тих делова фали, механизам не може да ради. У манифактури је овај једноставни механизам основни елеменат производње. Али у мануфактури могу радити више оваких механизма т. ј. више радничких гомила у једној радионици. Ту се понавља опет проста кооперација, али не кооперација простих, појединих радника; већ кооперација *сложених, комбинованих* радника — кооперација радних дружина. Као пример оваке кооперације можемо навести по К. Марксу производњу стаклених флаша. Производња стаклених флаша састоји се управо из три главна дела, који се са свим разликују. Прво, припрема стаклене смеше, мешање креча, песка и т. д. и топљење ове смеше у једну стаклену масу. У овом првом делу занимају се различити радници, а тако исто у последњем делу где се ваде флаше из пећи за сушење, сортирају се, пакују и т. д. Између ова два дела у средини налази се управо прављење стакала или израда стаклене материје. На сваком отвору једне стаклене пећи налазе се пет радника. Ови пет радника раде пет послова и тако састављају једно радно тело, које може да ради као једна целина. Ако не достаје само један члан овог петочланог тела, оно није у стању да ради. Али иста стаклена пећ има у Енглеској 4—6 отвора, и пред сваким таквим отвором стоји једна таква радничка дружина од пет чланова. Склоп сваке од ових дружина оснива се на подели рада, а свега између неколико равнородних дружина оснива се на простој кооперацији. Овим простим удружењем више дружина око једне пећи добија се уштеда у средствима за производњу — једна стаклена пећ место више. Једна таква стаклена пећ са својих 4 — 6 дружина саставља једну целину, а у једној мануфактури има више таквих пећи, заједно са направама и радницима за почетне и завршне послове у производњи. Напослетку, као год што мануфактура постаје из комбинације различитих заната, тако се исто може развити комбинација различитих мануфактура. Веће енглеске радионице фабрицирају н. пр. саме своје судове за топење стакла, јер од добротe ових судова зависи успех или неуспех саме

производње стакла. Мануфактура једног средства за производњу овде је скопчана са мануфактуром самог производа. Обратно, мануфактура једног производа може бити скопчана са мануфактуром другог производа, коме онај први служи као сиров материјал и т. д.

Све ове разне облике кооперације, који се показују у мануфактури, остварује доцније машинска индустрија само у много бољем и савршенијем облику. Пре свега, машина скупља разне послове које је пређе радио један занатлија са својим алатима или више занатлија са различитим алатима — било као самостални радници, било као чланови једне мануфактуре. На пр. у данашњој мануфактури куверата један је радник превијао папир, други је лепио гуми, трећи је ударао печатом значку и т. д. и код сваке оделите радње куверт је морао да прелази из руке у руку. Једна једита машина за куверте врши сад све те операције једним ударцем и прави 3000 и више куверата у једном часу. На индустријској изложби у Лондону 1862. године била је изложена једна американска машина за фишеке, која реже артију, лепи и савија и прави 300 фишека за један минут. Ону поделу рада, што је мануфактура начинила да добије већу производну снагу, машина је опет уништила и створила је опет јединство, али у другом облику: она није комбиновала и здружила радну снагу, но је преобразила алат и тим је достигла да у једаред врши све оне оделите послове. То је први корак машине на путу кооперације рада.

Ако се више радних машина наместе у једној радионици, ми добијамо просту кооперацију машина, која је са свим слична простој кооперацији радника, само што радника замењује машина. Тако постаје ткачка фабрика кад се више механичких разбоја наместе један до другог, или фабрика за шивење кад се више шиваћих машина наместе у једној радионици. Али у овој машинској кооперацији постоји још техничко јединство, почем овде много сличних машина добијају покрет од једног општег покретача, као што тера крв у све делове тела сваким ударцем. Тако исто преносачки је механизам један исти, а само се поједине гране одвајају на поједине машине. Све радне машине постају делови једног сложеног покретног механизма, као што су разни алати органи једне радне машине.

Кооперација машинских система јавља се тек онда кад предмет који се прерађује пролази кроз више процеса који један за другим иду као колумови једног ланца, а раде се различитим радним машинама које једна другу допуњују. Овде се појављује најпре онај облик кооперације који се налази у мануфактури услед поделе рада. Тамо више радника састављају једну целину, и ако само један радник фали из склопљене дружине — посао стаје; овде више машина састављају једну целину, од које свака машина ради особити део целокупног производа, и ако ма који део системе фали или је неисправан, посао се прекида. У вуненој мануфактури особити алати различитих радника, као дрн-

дара, чешљача, пређача и т. д. преобраћају се сад у алате оделитих радних машина, а сваки је алат особити орган за особиту радњу у системи производње. Свака оделита машина даје следећој машини сирови материјал, а почем оне све раде у исто време, то се производ налази у свако доба на свима ступњима производње. Таке су на пр. фабрике где се прави артија од крпа. Све процесе, почев од чешљања крпа, па до потпуне израде артије, ради непрекидно један систем различитих машина. На бечкој изложби 1873. године⁴⁹ била је изложена као куријозум (јер још није удешена за опширну практику) машинска система из Ческе, која сирову вуну чешља и спрема за предиво: преде, боји, тка, из ткане материје кроји одело, шије и израђује готове аљине.

Више оваких машинских система у једној фабрици праве такође просто удружење машинских система, као што на пр. у мануфактури више радних комбинованих дружина праве просту задругу у производњи стакла. Као што је тамо био сталан утврђен број између радника који раде различите послове, тако је и овде утврђен стални одношај између разних машина које састављају једну систему, и то у броју, обиму и брзини. Неопходно радно време за израду сваког производа утврђено је још у мануфактури поделом рада. У машинској производњи брзина рада одређена је самом конструкцијом машине. Од тачности прорачуна и конструкција зависи потпуно правилност и савршенство рада. Сложена радна машина, сада цела система радних машина и њихових група, у толико је савршенија у колико је њена радња непрекиднија — трајашнија т. ј. у колико се сиров материјал мање прекида у прерађевини од прве операције до последње, дакле у колико више сама машина преноси производ из једне радње у другу.

Кооперација радних машина и кооперација машинских система, која прима покрет од једног централног покретача и преноси га помоћу преносачких машина, саставља управо једну грдну целину која заузима целу фабричну зграду, као утроба у телу.

6. МАШИНСКА — ФАБРИЧНА — ПОДЕЛА РАДА.

Кад се оруђе за рад преобрази из алата у машину, онда се јавља са свим друга подела рада и друго удружење у друштву. Ми смо у последњем одељку изложили да је кооперација машина и машинских система у једној фабрици основа целе производње. Разуме се, у свакој фабрици осим машина нужна је извесна количина радника. Та количина одређена је већ самим стројем машина, а тако је исто утврђен одношај између свију радника, који се баве различитим радовима у фабрици. И овде се јавља подела рада и удружење, али ни једно ни друго не оснива се на разноврсним личним способностима радника, као у мануфактури, но је неопходна последица самог техничког

устројства фабрике. Радник је овде као неки придатак машини или њен саставни део; разуме се у таком стању радња је његова са свим *неслободна, автоматична*. Даље, значајна је црта у машинској производњи што се са упрошћавањем рада све мање тражи умних и телесних способности, но се све своди на трошење просте механичке снаге. Рад се дели међу радницима, дакле, поглавито на основу: пола, година, пораста, — у опште на основу физичких својстава радника.

Још у мануфактури било је места да се запитамо: како утиче велика подела рада на организам радника? Још је умесније то питање пошто смо видели машинску поделу рада и положај радника код машине. О том питању економисте од заната, који су данас признати као ауторитети, још ни до сада нису на чисто, или се бар чине, да нису на чисто. Но на основу данашњих природних наука ми на то питање можемо одговорити са свим тачно. Али најпре имамо да разјаснимо неке предходне појмове.

У фабричној производњи ваља разликовати појаве које долазе од техничког устројства оруђа за рад и од саме производње, од оних појава које долазе од економских одношаја произвођача према власнику срестава за рад — капиталисти. На пр. побијање наднице и услед тога оскудица срестава за живљење радника; неправилно и нездраво устројство фабрика; прекомерно продужавање радног дана и т. д., — то су све *очевидно* злоупотребе које у данашњој фабричној системи долазе од економског положаја радника у индустријском друштву. А на пр. подела рада око машина, брзина рада појединих машина, сталност занимања радниковог с једним послом услед усавршавања и изумевања нових машина и начина произвођења и т. д. све то долази услед развика технике. Оне прве појаве, које истичу из економских одношаја произвођача, све долазе у једно опште питање — *питање о својини и подели производа*, и ми ћемо те појаве проматрати у III. делу ове књиге, кад будемо говорили о својини. Овде ми говоримо само о фабричној производњи; ту ћемо проматрати само оне појаве које долазе од устројства и положаја радне снаге у производњи. До душе и овде се може рећи да су извесне појаве, на пр. привезаност радника за једно занимање, брзина машина, која је врло често опасна за тело и живот радника и т. д. неопходне последице садањег економског устројства. Али овај приговор не квари ни мало разлику коју смо ми видели између једних појава и других. Нама је главно да видимо како утиче извесна појава, на пр. подела рада и стално занимање радника, на производност рада и на стање радника, и баш то нам мора бити основ да тражимо друго економско устројство, ако нађемо да штетне последице данашње усавршене производње долазе од рђавог економског устројства.

Пошто смо утврдили наше гледиште, можемо ставити просто и јасно питање, које је главно у целој овој распри, а то је: *како утиче подела рада на организам радника?*

7. УТИЦАЈ ПОДЕЛЕ РАДА НА ОРГАНИЗАМ РАДНИКА.

Човеков је организам састављена система из врло разних делова. Добро стање свију ових делова зависи од централних органа дисања и варења. Желудац и плућа са свима деловима који с њима врше исте функције не учествују у спољашњем раду, но они израђују саставне делове који одржавају снагу у свима деловима организма који непосредно раде у производњи. Снага је желуца увек у сразмери према свом развиту организму; она расте кад тело очврсне, а пада кад тело ослаби. То исто важи и за плућа: кад организам ослаби, она немају снаге да удишу и сједине с крвљу толико кисеоника колико је нужно да се крв оксидише. Даље, физијолођија казује да сваки мишић мора радити извесно време са извесним напором ако оћемо да цео организам буде здрав. Кад мишићи сувише раде — слабе, тако исто, као и кад не раде. Чим мишићи ослабе одмах постаје болесан онај део тела коме мишићи припадају.

С тога је нужно да мишићи свију делова организма раде у извесној мери да би се тело одржало у здравом стању. Они су радови здрави у којима учествују сви мишићи у телу. Такви су скоро сви радови кад је економски развика још врло мален: подела рада ту је још мала и с тога сваки радник ради неколико послова у којима се напрежу редом сви делови у телу. Узмимо за пример једног стругара који још не зна за стружнице на води. Тај стругар мучи се сам док наоштри своју тестеру. Он сам прави нагараче („јарчеве“) на које меће греде при стругању, сам намеће греде из којих струже даске, а за тим сам слаже даске да се суше. Колико пута долази тело у различит положај, и колико разноврсних кретања морају да издрже његови различити мишићи у свима овим пословима! Да промотримо само главни део његовог рада — стругање. Ту он вуче тестеру рукама и код сваког потеза клати се целим телом; цела ртењача налази му се у послу. Уз свако ово кретање он мора да упре добро ногама, те тако имају доста посла и ножни мишићи; осим тога мора сваки час то да савија колена, то да их исправља. Управо сав његов организам налази се у послу и услед рада, природна ствар, мора сав организам да очврсне. Кад се развија сва снага тела, развија се и желудац, развијају се и плућа и сви унутарњи делови тела; ако другим деловима сада треба више крви (што је у здравом и снажном телу неопходно), ови унутарњи органи имају сад више снаге да прераде већу количину ране. Разуме се, ми говоримо о таквим случајевима где су сви услови за рад удешени као што захтевају хигијенски услови.

Но ова разноврсност рада у једном послу траје управо докле док је начин радње врло несавршен, као што је то првобитно стругање дасака, што смо га ми навели у прошлом примеру. Што се више радња усавршава, тим више рад радников постаје једностран. Да узмемо за пример исто стругање дасака. Кад се тестера креће водом или паром, а не човековом руком; кад греде под тестеру подмећу особите справе, а не човекова

плећа — тада нису потребни стругари који раде свим телом, но радници који пазе на рад машине и поправљају њен рад лаким кретањем, где не треба да суделују ни грбина ни ноге. Дакле сав је рад ових радника укочен и цело тело, осим руку, готово ништа не ради. Физијолошке последице оваког рада очевидне су: организам не достиже ону снагу у свом развиту коју је достигао кад је производња била далеко несавршенија. Но у производњи, као што је стругарство, бар није нужно да се тело држи у таквом положају који је нездрав. Већином развијена подела рада скопчана је и с овим другим условом који је тако шкодљив за организам. Скоро у свима фабрикама скоро сви радници остају по ваздан у једном истом положају: они седе, леже, стоје погнуто или искривљено и раде само са 2—3 мишића. Цело тело остаје при том укочено и од незгодног положаја спречава се ранење. Са великом поделом рада више од половине радника пада у мртвило, од кога слабе и унутарњи делови тела; желудац се квари, плућа остају неразвијена, а отуда је неизбежна последица: општа слабост организма због оскудице ране, малокрвност и склоност грудним болестима (туберкулозност).

Други мањи део радника, код велике поделе рада, добија послове у којима треба силна делатност мишића, али само у неким деловима тела; или морају да се напрежу већма но што може да поднесе обична снага човекова. Једни морају седећи да окрећу точкове; други морају да их окрећу у здравијем положају на пр. стојећи на ногама, али зато опет раде два пут више но што може да издржи човеково тело у том стању. Ту се између ранења и развита разних делова тела руши сразмерица која је нужна за здравље, и цео организам слаби.

Једном речи: велика подела рада, где радник остаје вазда код једне исте честице радње, руши организам радника.

Ми смо с овим закључком дошли на једну противност у друштвеној економији. Видимо да је подела рада штетна за радников организам. С друге опет стране знамо да је за благостање човеково нужно да се увелича производња, а ова се не може увеличати без поделе рада. Дакле имамо два закона који раде у супротном правцу: оно што је неопходно за друштвено благостање доноси погибију већини радника у друштву, а то ће рећи: доноси погибију самом друштву.

Ова противност изгледа огромна и нерешљива. Бар тако се чини свима економистама из школе А. Смита и они су скоро једногласно решили да маса радника мора вечито трпети да би се могло увеличати „народно богатство.“ Док се производња оснивала поглавито на вештини радника, као што је то у мануфактури, то се могло економистама још и опростити. Можда они нису заиста умели да пронађу начин како да сложе производност рада и разноврсност занимања. Али од кад је пронађена машина, опажа се јасно код економиста да није само незнање узрок што они не умеју да реше ту противност, но има ту још доброг дела и — *несавесности*. Још велики грчки научењак Аристотело изрекао је, да робови не би били нужни да раде, кад

би мртви кипови могли да раде. Данашња машина управо је остварила оно што је Аристотело замишљао као немогуће. Грчки појета Антипатер поздравио је својом песмом прву воденицу за млевење брашна, јер, вели, сад не морају робови и робиње да врше тај мучан посао. „Јазичници“ вели К. Маркс, они нису знали да је баш машина најсигурније средство да се човеку натовари најтежи посао. Да би то разумели, њима су не достајали прави хришћански органи — Библија и *Политична економија*.

Но у самој ствари решење оне противности између производности рада, т. ј. поделе рада и човековог здравља, долази само собом са развитаком и применом машине.

8. РЕШЕЊЕ ПРОТИВНОСТИ ИЗМЕЂУ ПОДЕЛЕ РАДА И ЧОВЕКОВОГ ЗДРАВЉА.

Подела је рада нужна да се производња увелича. То је истина. Али, да ли из тога следује да један радник мора да ради један исти делић од целог посла по цео дан, кроз цео свој живот? То још никако не следује из начела поделе рада. Баш обратно: што је већа подела рада, тим је лакше поједином човеку да ради једно за другим много различитих послова. Не може човек бити у исто време и добар кројач и добар шустер, с тога што је у тим занатима подела рада још слаба, и сваки радник по нужди мора да ради у сваком овом занату много различитих послова, па је тешко изучити све те послове. Но да узмемо пример који нам даје Адам Смит (још из мануфактурне производње игала). Један радник извлачи жицу, други је исправља, трећи реже и т. д. Зар не видите да се свака од ових операција може научити за врло кратко време? Не може се казати на сигурно да ће и најспособнији човек научити обућарски занат за по године, но сваки може научити да вуче жицу за пет минута, јер је ту сва мудрост да држиш обема рукама клешта и да вучеш к себи. Или ваљада треба више памети да сечеш жицу? Та ножнице су тако направљене да се парчад једнаке дужине сама мере, треба само једном руком држати жицу, а другом дизати и спуштати покретну половину ножница. То је такав посао да се о њему не може ни говорити да ли се може радити добро или рђаво, вешто или невешто. Нема човека који би био у стању да то не ради као што треба, а камо ли који не би био у стању да ради као што треба. Појам „искуство“ не може се однети на ове послове, као што се не може однети на вештину: донети кашику до уста. Шта више у оваким пословима не може бити ни речи о учењу — нема шта да се учи, јер је све сувише просто. Ми смо овде узели за пример мануфактурну израду игала. Но ако узмемо пример из индустрије игала, који смо пређе наводили, где једна девојчица управља са 4 машине и производи 600.000 комада за 11 часова, ствар је још јаснија. Какав је то рад? и колико ту треба време[на] да се човек изучи радњи? Машина је тако удешена да сама ради са свим правилно

и ма који човек са обичним људским способностима са улице може за неколико минута научити цео посао — пазити на рад машине, јер то је све. Тако је у опште код огромне већине послова у мануфактури и фабричној индустрији где је подела рада до крајности развијена.

Од овога правила чине у неколико изузетак неке гране *мануфактуре* где се од радника захтева нека изванредна способност, дакле где је потребно дуго учење и непрекидно вежбање у раду. То је случај особито у оним мануфактурама у којима се подела рада страшно развила поглавито да задовољи фини, разнолики укус публике. Тако се производња *сатова* дели на 100 и више разних радова које раде са свим различити радници. Како су делови сата већином врло фини, ту се иште врло дуга спрема и вежбање. Али у данашње време већ се израђују сатови машином, где раднику дакле није нужна особита вештина. До душе фабрична производња часова не може да задовољи разнолики укус публике, али је израда њена сасвим добра и *потпуно задовољава човекову потребу*. А где је питање између куса публике и здравља произвођача, економија је дужна да изрече своју пресуду: нек пропадне кус, а нек се одржи здравље! Такав је случај и у производњи свиле, и у опште у предметима за украсе и раскош где се угађа господском кусу или боље господским ђудима данашњег друштва.

Ми смо навели мимогредно ове примере, но сад да се вратимо на наш предмет. Ми смо ставили као опште правило, да се поделом рада сваки рад тако упрошћава да га сваки може усвојити за најкраће време скоро без икаква учења. Шта из тога следује? Закључак је тако прост да се без премишљања може погодити: кад већ постоји велика подела рада, онда нема никакве препреке да радник прелази од једног посла к другом; да мења послове тако како би цело његово тело учествовало у раду; да различитим положајем и разноврсним радом одржава своје здравље. Ако човек сече жицу у течају много година, он мора изгубити здравље. Но нека он сече жицу једне недеље, друге нек је извлачи, треће нека ради неки са свим други посао и тако редом, после 2—3 месеца не ће му шкодити да се опет врати да реже жицу и да иде истим редом при мењању радова, или можда неким другим. Има стотинама радова које може вршити један човек, а да не губи време и материјал за учење.

За разноврсност рада подела рада није никако сметња, него баш она води томе, да се сви људи баве разним пословима, да се човек избави монотоније једног те једног рада, као што захтева хигијена.

Са свим је друго питање: да ли је економски stroj данашњих фабрика противан захтевима хигијене? Ми не велимо ништа о материјалном строју и техничкој страни производње, но само о економским односајима у којима се данас производи. Врло је могуће да фабрикант није у стању да допусти таку несталност у радњи својих радника; врло је могуће да је њему нужно да сваки радник ради само један посао, и да само под

тим условом фабрикант може да одржи правилан обрт и да сачува поредак у својој фабрици. То је ствар коју ми до сада нисмо дирали. Ми говоримо само о законима производње, а не о томе какав је stroj данашњих фабрика. Ми, шта више, још и не знамо шта је то „*фабрикант*.“ До сада ми знамо да је само начело рада по себи сугласно са физијолошким потребама човековог организма, а из тога можемо да изведемо овакав закључак: ако у ствари нађемо неки облик производње који је противан хигијенским условима за здравље, онда управо тај облик шкоди човековом здрављу, а не начело: *подела рада* — неуспешна, једностранна примена тога начела, а не његова суштина.

Производња у *извесном економском строју* скопчана је нераздвајно са неким условима који су противни науци о здрављу. У том случају подела рада, која може бити извор здрављу, постаје извор различитих болести. Осим тога можемо указати још на један узрок који шкоди здрављу у извесним друштвима. Када су одело за све чланове породице шиле жене из исте породице — жене за мужеве, кћери за очеве и свака за себе — тај рад није шкодио здрављу, јер свака која се занимала швом, бави се у исто време разним пословима, те је тако имала различите радове, што је нужно за здравље. Али кад се у друштву уведе нека подела рада, постају оделити радови кројача и шваље — појављују се људи, који само то и раде: шију па шију. То су нездравни радови. Но треба помислити у колико је ту подела рада развијена? Код њих нема готово никаквих машина, нема, шта више, ни најпростијих алата осим игле и напрстка. Сви радници раде једно исто осим кројача. То је проста удруженост, а поделе рада у радионици нема никако. Ту нема никакве усавршене радње. У кројачкој радионици за моде данас праве се аљине таком истом техником као и у Омирово време. Но кад се уведу машине и усаврши начин производње, кад се уведе нека подела рада у шивењу, које садржи цео низ нераздвајних операција, одма ће се јавити разноврсност послова. А из тога следује: ако је нека производња по себи нездрава ту је узрок баш оскудица у подели рада, а не подела рада, и ту ради поправке посла ваља увести и оснажити поделу рада.

Него и ту је корен нездравих одношаја онамо, где смо га пређе указали. Ако је на пр. кројачки занат нездрав и не допушта већу поделу рада од чега би могао постати здрав, то зар не може кројач да се одмара од свог посла, да допуњује његову једностраност са другим пословима за које није нужна никаква спрема? За што он не би могао да шије аљине само два дана у недељи, а у остале дане да копа земљу, врше жито, и т. д. То по себи није немогуће, али је немогуће у извесном економском строју друштва. Све се своди на један главни узрок: *економски stroj друштва*.

Тиме се поглавито објашњава што је у земљорадњи остала до данас врло мала подела рада. То се не може никако објаснити тим, што земљоделски радови долазе један за другим. Осим неколико недеља у години, земљоделац би свагда нашао времена,

да се чим другим занима. А опет за оно неколико недеља, кад је земљоделац затрпан послом за земљоделско газдинство, било би веома корисно да има два пут више руку но што их обично има. С тога сељак, који се управо бави земљорадњом, могао би да проводи доста времена у фабричним радовима, а фабрични радници могли би јако помагати у земљорадњи за онај кратки период док трају велики послови, као косидба и жетва. Без приговора, овај прилив и одлив радних сила од земљорадње другим радовима и од других радова земљорадњи врло је корисан за увеличање производње. Али у данашњем економском строју то постоји само у оним земљама, где још нема ни првих клица индустријалних усавршавања, као у Русији, код јужних Словена, у назадним областима Француске и Италије и др. Где је индустријална радиност јако развијена, ту су се установила непокретна занимања која не допуштају да један исти радник прелази од фабричне радиности к земљорадњи и обратно. У данашњем економском склопу фабрикант мора да одржи правилан коловрат у радњи целе године; он мора да има лети толико радника колико и зими, иначе ће га оборити фабриканти који једнако раде целе године.

9. МОЖЕ ЛИ СЕ СЛОЖИТИ ПРОМЕНА ЗАНИМАЊА СА ПОДЕЛОМ РАДА, А ДА СЕ ОДРЖЕ СВЕ КОРИСТИ ОД ПОДЕЛЕ РАДА?

Узроци који дају превагу производњи са великом поделом рада над производњом где то не постоји, ни мало не смећу једном истом раднику да прелази од једне прости операције усавршене производње к другој, а без дугог објашњавања види се, да се при том не губи ни једна корист што долази од велике поделе рада. При свем том ми ћемо овде промотрити све оне мнине користи које долазе кад се радник бави једним истим послом.

а). *Увеличава се вештина радника и брзина у раду.* Тако је. Но човек је кадар да изучи неколико врло заплетених послова, до највећег савршенства, до највеће вештине и брзине, колико је само кадар његов организам. Њутн је говорио течно латински. Лист је добро играо — може ли паметан човек рећи: „да Њутн није трошио део свог времена на учење латинског језика, достигао би већи успех у математици.“ Хвала богу он је и тако достигао у њој доста велики успех. Или: „да Лист није дангубио играјући, он би боље свирао на клавиру.“ Он је и тако свирао доста добро. Да се Лист ничим није бавио осим клавиром, а Њутн ничим осим математиком, у њих би на сву прилику са свим узалуд пропало оно време и оне способности што су нашле себи занимања у изучавању игре и латинског језика. Ми смо узели за пример математику и клавиру, латински језик и играње — све таква занимања, у којима човек може провести свој

век да достигне савршенство. Па опет видимо да и у таквим занимањима човек достиже такво савршенство, за које је кадар, ма да се бави са више њих, а не с једним. Према томе зар није глупо говорити, да радник не може бити вешт у једној радњи ако се не бави само с њом, но још с неколико? Зар је лакше да један човек изучи тачно латински и у исто време да постане велики математичар, но на пр. да научи да сече жицу и да копа ашовом? Здрава памет казује нам, да свашта има своје границе. Било би врло неудесно да се човек разбаца на врло многе радове (Мезофант хтео је да се горди тиме, што је писао на шест језика, па је писао рђаво на сви[х] шест, но неколико језика може да изучи сваки који захте); но тако је исто штетно да човек сувише сузи круг својих занимања (човек који не зна никакав стран језик не може разумевати као што ваља ни свој рођени, а готово никада не ће писати на њему као што треба). Разноликост у занимању развија разборитост, а са разборитошћу сваки посао иде боље но без ње.

б). *При учењу троши се нека количина материјала и времена.* Ми смо већ говорили пређе да је нужно 15 минута да човек изучи ма какву оделиту операцију у производњи, где је јако развије[на] подела рада, а материја се ту троши за две паре. Но треба знати о чему је реч. Не велимо до кројач буде у исто време и обућар, већ о томе да фабрични радник, који ради ма какав прост механички рад, не проводи свој век код тог једног посла. Ако се од разноврсности занимања продужи живот радника ма један дан, или ма један дан у години буде мање болести, економска је добит неизмерно већа, но сав губитак времена и материјала што је потрошено док је изучио неколико послова.

в). *Учење иде брже ако се ученик не одвлачи од учења једног посла другим учењем.* Тако је — но опет ваља додати: свачему има граница. Штетно је често одвраћати пажњу од предмета који се учи, но још је штетније кад моћ пажње отупи од монотоности. Да нису нас образоване људе, учили у исто време разним наукама и вештинама, но да су нас учили на пр. једне године само математици, друге само граматички и т. д. ми би знали још мање све оно чему су нас овако, како му драго, научили. А кад би ма кога од нас сво време кључали само једном граматиком, тај би несрећник остао за цело тикван.

г). *При прелазу од једног посла к другом губи се време.* Ако је човек два минута радио листом, после два минута секиром, а после два минута опет брадвом или чим другим — разуме се он ће страха издагубити. Но баш у томе и лежи корист од поделе рада, што он уклања ту непрестану промену радње и алата. Човек не може да ради више од неколико часова а да се прилично не одмори; сигурно није противно економији рада ако се радник два пут преко дана поткрепи јелом. Какав ће бити губитак у времену и одушевљењу за рад ако он ради до подне један посао а после подне други? Променити две три прости

радње — то ће баш бити добро за успешност рада, а чешћа се промена и не тражи.

д). *Кад се човек ограничи на једну радњу, пре може да пронађе какву поправку у њој.* Ово је само у неколико истина. У данашње време проналасци и усавршавање производње зависе поглавито од развитка техничких наука и сви важнији проналасци и усавршавања припадају људима који владају опширним научним образовањем, као што су инжинири, механичари, хемичари и др. Радник који само механички ради у радионици, једва ако примети какву ситницу око оних делова машине — радилице који се њега тичу најближе. У опште, проналасци што их проналазе „људи који се баве увек једним послом“ са свим су незнатни и историја индустријског развитка својим чињеницама никако не оправдава тврђење економиста. Аркрајт, који је изнашао механички разбој, био је *берберин*, Уат, који је изнашао парну машину и применио је на производњу предива и ткања, био је сајџија, Фултон, који је пронашао машину за пароброд, био је јувелир и т. д. У опште, сви су знаменити *изналасци у производњи дошли од људи, који нису били затупљени једним те једним послом.* То је са свим природно: за изуземање и усавршавање производње иште се разборита смишљеност, самосталност мишљења. То је неопходно за ма како малу поправку. А за крупније ствари, разуме се, иште се научно образовање.

е). *При подели рада корисније се посао дели према снази сваког радника.* Са свим је истинито. Али то не стоји ни мало у опреци са мењањем рада. Јак човек нека увек тражи промене у таким пословима које не може да ради дечак, и обратно. Тако и треба да буде.

ж). *Поделом рада извлачи се највећа корист из оруђа: она не леже на празно.* И то је са свим истинито, али не стоји ни мало у опреци са нашим захтевима. До ручка Петар извлачи кљештима жицу у фабрици чијода, а Павле реже маказама; после подне Павле узимље кљеште, а Петар маказе. Кљеште и маказе у послу су цео дан.

Ми смо видели дакле да сама подела рада тежи к томе да један радник буде у стању да врши више различитих послова. Она упрошћава поједине операције толико да готово изчезавају сви трошкови и друге незгоде при прелазу од једног занимања к другом које постоје док подела рада није још довољно развијена. Чување радничког здравља, што долази услед поделе рада, даје огромну добит производњи. Друга је добит тако исто важна, а то је што разноликост занимања развија разборитост радника; умна снага његова развија се а не трпи као кад ради један исти посао. Може ли се упоредити у материјалу за умни развитак, богатству радничког искуства, досетљивости, смишљености и свима другим радничким својствима један радник који је бивао и на пољским радовима и на ткачким фабрикама и на грађевинама и на занатима — са таквим радником који је свој

век провео код једног точка (разбоја, чекића или ма ког алата) у једној фабрици? А ми смо већ видели, а доцније ћемо још видети, да никакав чинилац не утиче тако да рад буде производан као умни развитак радника. Клима, земљиште, главнина, сама физична снага — све је то ништавно спрам умног развитка радника. Из овог развитка *све пониче, све се одржава и усавршава.* Према томе, оно устројство ваља сматрати као највећу препреку производњи које смеће умном развиту радника. Доцније ми ћемо промотрити какво је друштвено устројство корисно а какво је штетно за развитак овог најважнијег чиниоца у производњи.

10. РАЗВИТАК МАШИНСКЕ ПРОИЗВОДЊЕ.

На првом ступњу производње ми видимо да сваки човек ради разноврсне послове. Рад је његов несавршен; производња му је мала и потребе су му врло рђаво намирене. Са развитаком поделе рада у друштву и у радионици ми видимо да се производност рада увеличава; друштво као целина производи много више но пре; оно је у стању да намири много више разноврсних потреба но пређе. Али у исто време способност човекова се ограничава и умањава и на последку долази до тога да жив човек постаје мртва справа привезана за једну машину или боље углављена у један машински систем, као једна чивија у точку. *Савршенство друштва иде упоредо са несавршенством његових чланова.* Тек машина даје могућност да се разноврсност рада развије у друштву у сличном облику, као што се јавља у првобитном друштву т. ј. да се сваки произвођач бави са више различитих послова. Ми смо већ показали ту могућност мало пре, али проматрајући појаве у сувременој машинској производњи, та могућност показује се као прека потреба.

Заиста, данашња машина ствара не само нову снагу и, као што се вели, *заменењује стотине радних руку*, но она још *истискује* из производње стотинама хиљада и милијунима радника. Кад је уведен механичан разбој у Енглеској, вели К. Маркс, 800.000 ткача који су радили тај посао занатлијски, постали су непотребни и за неколико година изумрли су управо најјаднијом, гладном смрћу. Данас се такве појаве јављају сваки час свуда где се развија машинска производња, час у већем, час у мањем размеру. *Изнађе се нека машина која завата ону грану производње која се пређе радила занатлијски; разуме се, она може бити усвојена само у том случају ако са мање рада може да производи исту количину производа но што су пређе производиле занатлије ручним радом.* Гомила занатлија постаје непотребна. Или, усаврши се нека машина на пр. за ткање или предење; у фабрици, где је пређе требало сто људи, сад не треба, можда, више но 60 или 50; половина радника постаје дакле непотребна. До душе са развитаком машине може се увеличати потрошња неког предмета, нарочито с тога што производ *појев-*

тини кад се са мање рада производи, али то не бива увек и не бива одмах. За то време гомила радника остаје без посла. Али није само опасност за оне раднике у чијој је производњи учињен нов проналазак да остану без посла, но је то опасност много опширнија. Истурени радници из једне гране производње траже занимања у свима другим, и како у фабричној производњи има сијасет тако званих „ниских“ радова т. ј. радова где управо не требају никакве човечанске способности осим животињског бесмисленог рада, они се сви ћушкају тамо и с оним јадницима који су и онако најгоре награђени, воде утакмицу око плате — борбу за живот.

С друге стране кад се производња у једној грани индустрије увеличава, неопходно јавља се потреба да се увелича производња и у другим гранама индустрије које су с њом у свези. На пр. развитак ткачке индустрије вуче за собом неопходно развитак пређачке индустрије; развитак индустрије вунених материја у опште учинио је да се производња вуне у Енглеској грдно рашири на рачун земљорадничке производње, а развитак машинске производње и употреба парне снаге изазвали су развитак производње каменог угља и металске производње. Разуме се, сваки развитак производње у једној грани индустрије вуче за собом прелаз радника из једног занимања у друго. И тако иде непрестано у сувременој машинској производњи. Усавршавање машина и други технички проналасци чине непрестано преврате, час у једној час у другој грани производње. Једна индустрија избацује гомиле радника као непотребне; друга их опет тражи и опет везује у један ланац, да их мало после опет истури.

Ова несталност занимања и потреба да се радници непрестано премештају из једне струке у другу, према развоју технике, принудила је сувремено фабрично друштво (као што је н. пр. енглеско) да тражи начина како ће радник бити способан за различите послове, како ниједна грана индустрије не би патила с тога, што нема довољно *спремних* радника. Та је потреба створила тако звано *професионално* образовање т. ј. подижу се школе за радничку омладину, где се радник спрема да има општа техничка знања и да уме да ради са разним алатима у исто време.

Ова појава у земљама где је данас машинска производња највећма развијена показује најбоље, да је *разноврсност у занимању* са свим сагласна са највећом поделом рада. Што то није уведено до сада са свим — узрок је опште неуређено стање данашњег друштва, где радник није сам свој госа, па не може да удешава рад и образовање онако како је за њега најкорисније. Требало је тек да класа капиталиста-фабриканата увиди аснуд тога, да се радник бави разноврсним послом, па тек да се то почне остваривати.

Развитак машинске производње напоследку завата не само поделу рада у радионици, *но и саму поделу рада у друштву*. Ми смо сад баш казали, како машина чини преврате, час у једној

грани производње, час у другој; она тера земљоделце, а поставља на место њих пастире; умањава ткаче, пређаче, шиваче и друге, а увећава раднике у угљарским и гвожђарским радионицама и фабрикама или обратно. Подела рада у самом друштву постаје са свим нестална. Број радника, који је нужен за производњу разноврсних материјала, оруђа за рад, за пренос и т. д. мења се непрестано и то мења се много брже но што пролазе поједина људска колена. Машина, која производи математичан stroj и ред у радионици, *прави читаву анархију у друштву*. Ова неуредност чини грдно штету у друштвеној економији: с једне стране производи се често огромна количина неког производа, који је *непотребан*, јер није у сразмери са целокупном производњом, те тако огроман рад пропада узалуд; с друге стране сваки час множина радника остаје без посла, те тако се расипа друштвена производна снага.

Кад се друштво проматра са овог гледишта, показује се јасно огромна потреба, *да се подела рада у целом друштву организира на темељу машинске производње*. У исто време види се, да машинска производња даје основу за такву опширну организацију.

Глава XII.⁵⁰

ОРГАНИЗАЦИЈА РАДА У ДРУШТВУ.

1. РАЗВИТАК ПРВОБИТНЕ, НЕСВЕСНЕ ОРГАНИЗАЦИЈЕ РАДА.

Економисте владајуће школе хтели би да покажу поделу рада у друштву као неку „природну“ организацију друштвену. Шта више Џ. С. Мил називље то по Уекфилду *сложено удружење*, за разлику од кооперације или у опште удружења у радионици. У истини то није никако удружење, већ је то хаотична неуредица, где сваки производи имајући у виду само своје интересе, а не брине се за остале. Најповршније посматрање историје показује нам, да развитак поделе рада у друштву и увеличање богатства, што је долазило као последица поделе рада, није никад ишло упоредо са развитаком народног благостања. А то би морало бити, кад би подела рада у друштву била основана на неком начелу удружења.

Код Грка и Римљана робови и домаћа чељад вршили су све послове и госа је међу њима вршио поделу рада. У таквом економском стању свака је породица производила најпре све свакидање потребе: ако је неко имао сувише радних руку, он их је употребљавао за неке особите послове, а поглавито да произведе предмете за своју угодност, а ређе за продају другима. С тога занатлијски сталеж није могао да се развије код старих народа. Он је вазда био састављен из отпуштених робова и досељеника. Занати и подела рада у класичном друштву били су поглавито управљени на то да производе предмете за раскош и угодност имућне класе. Осим тога код старих народа издржавани су многе занатлије и вештаци, као што су били зидари, тесачи, вајари, живописци, музиканти и т. д., који су служили за развитак јавних грађевина, слика, статуа, који су се приказивали на јавним светковинама и т. д. Подела рада није била никако удешена како ће се произвести што више предмета за прве неопходне потребе масе народа и већина народа живила је код њих врло сиромашно ма да је богатство код Грка и Римљана у опште било доста велико; барем кад се упореди с другим народима који живљаху у исто време и код којих није била уведена никаква подела рада.

Сличним начином подизао се *средњи* сталеж — занатлије и трговци — у спахијској (феудалној) Европи. Сваки великаш хтео је да има све врсте заната међу својим поданицима, за своју домаћу потребу. Ослобођени или отпуштени спахијски поданици почињу први да склапају тако звани *трећи* сталеж у друштву. Сваки варошанин занимао се само једним послом — занатом или трговином. Подела рада утврђена строгим еснафским правилима и уредбама. (Но разуме се и код оваке поделе рада, рад је много производнији но кад је радник био сељак и занатлија у исто време). Трговац је почео да ствара путове и проналази нове опширне пијаце у ово еснафско доба. Но подела рада у друштву врши се све једнако према потреби имућне класе, која захтева угодност и раскош.

Пошто се свршила феудално-еснафска епоха у производњи, кад је *средњи* сталеж ослобођен са свим од спахија и проналасци у 18. веку почињу да дају мануфактурни други облик, — од тог доба започиње се ново доба у производњи, које траје и до данас. Огромне фабрике замењују све више радионице занатлијске и мануфактурне, а трговина својом мрежом покрива цео свет и од целог света чини једну пијацу. Овде се јавља први пут свеопшта тежња у производњи да се производ *појевтини* т. ј. да се *сваки* предмет производи са што мање радне снаге. Ова тежња поникла је у борби разних произвођача и целих народа, да завојују што већу пијацу за своје производе. Да се та целу достигне, индустрија се жури грозничаво са непрекидним усавршавањем машина за целе произвођачке технике, а тако исто са усавршавањем средстава за пренос и саобраћај. Ми смо видели у прошлој глави последице ове тежње: то су непрекидни преврати час у једној, час у другој грани производње и непрекидна несталност у занимању. Природна последица ове чињенице очевидна је свакоме. Радник који је остао без занимања, остаје без средстава да купи производе, који су „појевтињали“, ма да их је он створио својим радом. Јављају се сваки час *сувишни* радници, т. ј. трбуси који траже леба, и *сувишни* производи т. ј. леб, који не припада човеку који гладује. То је последњи ступањ *механичне*, несвесне организације друштвене. У том моменту јавља се потреба и јасно се показује, да се подела рада у друштву заиста уреди на основу правог удружења, на основу тачног прорачуна друштва о његовим потребама и средствима за производњу, а не само да то остане „удружење“ по имену, а да једина „утакмица“ расподељује радну снагу и главнину на разне врсте производње.

Но ми смо већ видели да само машинска производња даје средстава, т. ј. *материјалну могућност* да се производња научно уреди. Она даје могућност да се утврди тачан прорачун, колико радне снаге треба за сваку грану производње на извесном ступњу техничкога развитака; она даје могућност да радник може прелазити из једне производње у другу, где се колика потреба укаже; она уводи највећу економију у раду и средствима за производњу. На послетку она уклања и оне главне незгоде

које су противници организације рада стављали јој вазда као недољиве, а то су питање о награди за рад. О томе питању ми ћемо говорити на другом месту, али овде имамо само да спомењемо, како машинска производња припрема решење тога питања. Машина дели све радове на најпростије операције и на тај начин уништава сваку разлику у каквоћи радничких способности. Сваки рад своди се на просто трошење механичке снаге. У том случају један рад мери се према другом простом мером времена за које се троши радна снага; а радно време у машинској производњи даје се најтачније израчунати.

Развитак данашње машинске производње показује јасно начин и средства да се рад друштвени правилно организује. Организација та биће у толико потпунија, у колико машинска — фабрична производња буде обухватила све гране производње. О времену, докле се то може извршити у једном друштву, ми овде не ћемо да говоримо. Разуме се, оно ће бити у толико краће, у колико цело друштво буде свом својом снагом радило на томе. Овде имамо још да покажемо у колико се машинска производња може да распростре на све гране производње.

2. ВЕЛИКО И МАЛО ГАЗДИНСТВО У ЗЕМЉОРАДЊИ.

Да се применом машине у индустрији увећава производност рада, у томе се слажу све економисте. Али о увођењу машина у земљорадњи нису сви сагласни. У почетку се мислило да машина не може имати велике примене, јер је, веле, сама природа земљорадње таква да се мора радити поглавито руком. Али у данашње време већ постоји парни плуг, машина за жетву, вршитбу, сејање и скоро за све главније земљоделске послове. Подела и комбинација рада у великом размеру у земљорадњи показује исте резултате, као год и у мануфактури и индустрији. Стручни агрономи у томе су сви сагласни да је земљоделски рад у толико производнији, у колико се он више служи сувременом техником; економисте то не могу да пореку, али се управо плаше да признаду тај факт, због последица које отуда неопходно истичу.

Кад се ствар промотри изближе, види се, да противност економиста у овом питању долази отуда, што је питање о увођењу машина у земљорадњу скопчано нераздвајно са питањем „о великом и малом газдинству“ или управо са питањем о својини земље. У мануфактури и индустрији, показује се јасно та чињеница да је машинска фабрична производња нераздвајно скопчана са великим газдинством. Управо фабрична је производња у толико савршенија у колико је већа количина машина (машинских система) и рада прикупљена у једну целину и удешена за заједничку производњу. Ту је највећа уштеда у зградама, у материјалу за огрев, осветљење и т. д, ту је највећа уштеда у раду за надзор над машинама, ту је могућа највећа комбинација рада и т. д. Отуда и долази неизбежна после-

дица, да велика производња истискује малу и мала производња ишчезава све више у индустријалном друштву. Разуме се, у данашњем друштву које је основано на начелу приватне својине, у колико је већи размер једне фабрике у толико више друштвеног имања мора бити својина једног човека или неколицине људи (индустријалне кумпаније), и то стање мора се непрестано развити, јер велико газдинство непрекидно гуши и замењује мало.

Исто стање морало би наступити и у земљорадњи, чим би се развила у њој машинска производња. Савршенији начин производње захтева да се огромна средства и радна снага прикупља и организује у једну целину. Питање о примени машина у земљорадњи управо је питање о великом газдинству у земљорадњи. Агрономи, којих се слабо тичу економске теорије, тако управо и разуму велико газдинство и они тврде безусловно да је велико газдинство производније но мало. Главни су разлози томе: на великом газдинству могућа је примена машина, а с тим већа подела и комбинација рада; свака земља у великом газдинству може да се засева оним усевима који одговарају најбоље њеним својствима и положају; на великом газдинству могу да се изврше поправке, које захтевају велике трошкове, као што су: сушење баруштина, подводних места, вештачко поливање, чишћење и уравњавање и др. Тек на великом газдинству, и са помоћу данашње технике, могу да се преобрате најнеплодније мочваре и ритови у најплодније њиве и ливаде; у великом газдинству може да се држи сразмерно више стоке, а то значи: да се спрема много више ђубрета за удобравање; па и сама стока може боље да се негује и да се бира боља пасма за приплод. На последку долазе још сва преимућства, што их даје кооперација над усамљеним, неуређеним радом.

Неки су наводили да је велико газдинство производније за неке врсте производа, у којима се рад примењује у маси, као што су поглавито жита и ливаде; а на против друге биљке, где сваки струк треба неговати руком и ашовом, као што су разне врсте баштованског биља за рану човекову и разне фабричне биљке, да је ту корисније мало газдинство. Него већ на данашњем ступњу земљоделске технике ова разлика не постоји. Данашња земљоделска машинерија иде на то да истисне са свим ашов и из баштенске културе.* Али и без тога ова подела нема никаква смисла, јер негововање биљке руком и ашовом не противречи ни мало великом газдинству, а међу тим остају у свакој производњи све оне добити, што истичу из велике поделе рада и удружења и нагомилане главнине.

Сви покушаји економиста да одбране мало газдинство немају дакле никако основа у науци о земљорадњи, која је управо

* J. von Kirchbach у свом делу „Handbuch für die Landwirthe“ наводи један пример „величанствену баштованску радњу г. Мете из Кведлинбурга, који је у целом свом раду на 3.000 јутара (769,96 хектара) употребљавао, у колико је год могуће само, најбоље плугове новог времена, јер му ашов не иде доста дубоко“. (Стр. 142, I. део).

надлежна да то питање реши. Види се само њихова „нежна“ савест, што под видом малог газдинства они желе да спасу *малу својину*; што не желе да у земљорадњи наступи такво стање — такав одношај између радника и капиталиста као што је то у индустрији. Другим речима, економисте, бранећи мало газдинство у земљорадњи, нехотице осуђују велико газдинство у индустрији. Један од најватренијих бранилаца малог газдинства у сувременој економској науци био је без сумње Џ. С. М.⁵¹ За доказ, да је мало газдинство производније од великог, Мил упоређује мало газдинство сељака у Ломбардији, у Фламманској (Белгији) са великим газдинством у Енглеској и налази да је оно прво далеко производније. Узрок је томе, вели Мил, да сељак свој госа, *ма да има лошија средства за производњу* (што дакле и сам признаје), ради много прилежније и економније, но арендаш са *најамничарима*. Сељак има непосредног интереса, да ради што више, а напротив интерес је надничара да ради што мање — да изда што мање рада кад му је плата већ одређена.

Очевидно, оваки докази не вреде ништа. Ми немамо ништа посла ни с газдом ни с надничарима, већ оћемо само да знамо које је газдинство корисније за народно благостање — велико или мало, а узимљемо да и на једном и на другом раде радници *с једнаком вољом и једнаком вредноћом*. Да ли то може да буде и да ли на великом газдинству сви радници могу бити у исто време и сопственици — то је друга ствар; то спада у питање о својини. Овде ми имамо да проматрамо одношај радних снага у земљорадничкој производњи и да према томе решавамо, које је газдинство савршеније.

Суштина је ствари ово: ако у једном друштву има 1000 људи радника, а земљорадња је у том друштву основана на ручном раду и малом газдинству, онда ће у том друштву морати, рецимо, 9/10 свију радника да се баве земљорадњом, да произведу све земљоделске производе које ми рачунамо у суми равно 10.000 товара жита. Рачунамо да они раде 300 дана годишње, а радни је дан 10 часова. Њихов је укупни рад дакле 270.000 радних дана или 2.700.000 радних часова. Узмемо сад да је у том друштву уведена подела рада и велико газдинство у земљорадњи; да су примењене машине и сва друга средства, која скраћују човеков рад. Од свију ових добитака узмемо, да сад за саму земљоделску производњу не треба више но само половина пређашњих радника т. ј. 450.* Узмемо да још 200 рад-

* Ова је цифра узета врло велика. У истини машинском се производњом смањује број радника много већма. Кирхбах у поменутом делу стр. 138 вели: „По начелу Енглеца не треба никад употребљавати човеков рад онде, где се може применити пара (ветар или водена снага). По садашњим ценама јединица рада, урађена човеком, скупља је 6—7 пута но иста јединица израђена животињском снагом; а 40—60 пута је скупља но кад се изради паром. Кад се то изрази у радне дане значи: животињска снага скраћује радно време на 1/6 — 1/7 према ручном раду, а машина скраћује исто тако време на 1/40 — 1/60; или скраћује време рада са животињском снагом на 1/5 — 1/6.“ Ми смо дакле могли узети у горњем примеру 140 у место 450.

ника треба сад за производњу машина (ми ту рачунамо сва средства за усавршавање производње). Сад дакле треба за производњу 10.000 товара жита само 650 радника место пређашњих 900. Остаје 250 радника слободних из земљоделске производње. Они престављају 75.000 радних дана или 750.000 радних часова. Прву употребу можемо учинити од овог времена да се скрати радно време свима радницима у друштву од 10 часова дневно на 8 часова (што чини само 540.000 часова); сад дакле радници добијају 2 часа одмора, које време могу радници да употребе на своје образовање. А веће образовање, разуме се, још ће више увећати производност рада истог друштва.

То је правилно упоређење између великог и малог газдинства. Ту је просто питање: оће ли 1000 радника произвести више производа на истом комаду земље, ако производе без икакве поделе рада у малом газдинству; или ће произвести више, ако је код њих рад удешен и организован: једни производе машине, други разна удобравања, трећи раде непосредно земљу и то удруженом снагом са помоћу машина? Претпостављамо да сваки ради једнаки број дана у години и једнаки број часова у дану. Врло је могуће да у оном газдинству, где је радник надничар, власник земље и капитала нема интереса да употреби на истом комаду земље 1000 радника, но ће употребити само 2—300; тако је исто могуће да ће мали сопственици, принуђени нуждом, радити 13 и 14 часова дневно и онда је врло могуће да ће при површном посматрању изаћи да је „мало газдинство производније но велико“, као што тврди Мил.

3. Џ. С. МИЛ О МАЛОМ ГАЗДИНСТВУ У ЗЕМЉОРАДЊИ.

Ми управо не би имали нужде да даље још доказујемо, да велика подела рада са сувременом техничном оправом у великом газдинству има огромну превагу над неорганизованим радом у малом газдинству. Но мишљење Мила наводимо поглавито с тога што је он ватрени бранилац малог газдинства, па се опет из његове одбране види да је сељак свуда крајњи сиромах, где је земљоделска производња основана на малом газдинству; и да га не може да спасе од сиромаштине никаква вредноћа ни штедљивост. Милова обрана малог газдинства показује најјасније, да сељак не мора бити ни лењштина, ни пијаница, ни распикућа и т. д. па да тек постане сиромах. Узрок сиромаштини лежи поглавито у неорганизованости рада. Ми ћемо за доказ навести неколико примера из „Политичне економије“, што их је вешто покупио његов критичар Екаријус. Примери су основани нешто на проматрању самог Мила, а нешто је позајмио од С. Сисмонди, који је такође ватрени бранилац малог газдинства.

Ево један пример како раде сељаци у Пфалцу: „Они раде прилежно од јутра до мрака, јер су свесни да раде за себе. Они се муче из дана у дан, из године у годину; они су трпе-

љивији, неуморнији и дурашнији од свију животиња. Народ у Енглеској задивио би се кад би видео, с каквим напрезањем набављају дрва за огрев у Немачкој. Читалац би био веома дирнут *надчовечним напрезањем* малих газда сељака, што их ја наводим“...

„А ево шта они уживају за своје надчовечанско напрезање: континентални радници нису заузети с таквом предрасудом (!) за пшеничан леб, као енглески, (енглески радници једу пшеничан леб). Тошкански радник, по казивању Сисмонди, кад је рђаво време једе само дваред на дан: око 10 часова у јутру и у сутоњ. У јутру једе кашу, у вече чорбу са нешто мало леба и зачина. Лети једе три пут: у осам часова, у један час и у вече. Само једанпут преко дана ложи ватру, да скува ручак, а ручак му је: супа, за тим неко мешовито јело, или слано месо, или риба сува, или пасуљ или ма какво вариво с лебом. Но за слано месо он троши врло мало; једва дваред у недељи и то нешто мало. У недељу само купује тазе месо, али само 1½ фунту, па ма колика му породица била.“

„Фламански сељаци и надничари, вели Мил, живе много штедљивије но исте класе у Енглеској; они ретко једу месо, осим на велике празнике и у време жетве; млеко, кромпир и црни леб — то им је свакидања рана. Услед тога они теку капитал и њихов се понос задовољава тим, што купују земљу. Они грабе сваку прилику да купе комад земље, и услед њихове узајамне утакмице цена је земље тако велика да капитал који се за њу изда, једва доноси два процента.“

„Малим газдама пре се може пребацити тврдичење но расипање. Они се одричу и умерених уживања и живе ужасно рђаво, само да што уштеде. У Француској путници су налазили многе саљаке, који живе у јазбинама, ране се зељем и корењем, па с тога су их сматрали за крајњу сиротињу; али међу њима има много њих, који у својим кожним кесама чувају „сокровиште“ од сребрника, што можда у течају целог колена нису угледали света, а излазе само онда на видело, кад сељак оће да испуни свој најмилији завет — да купи земљу.“

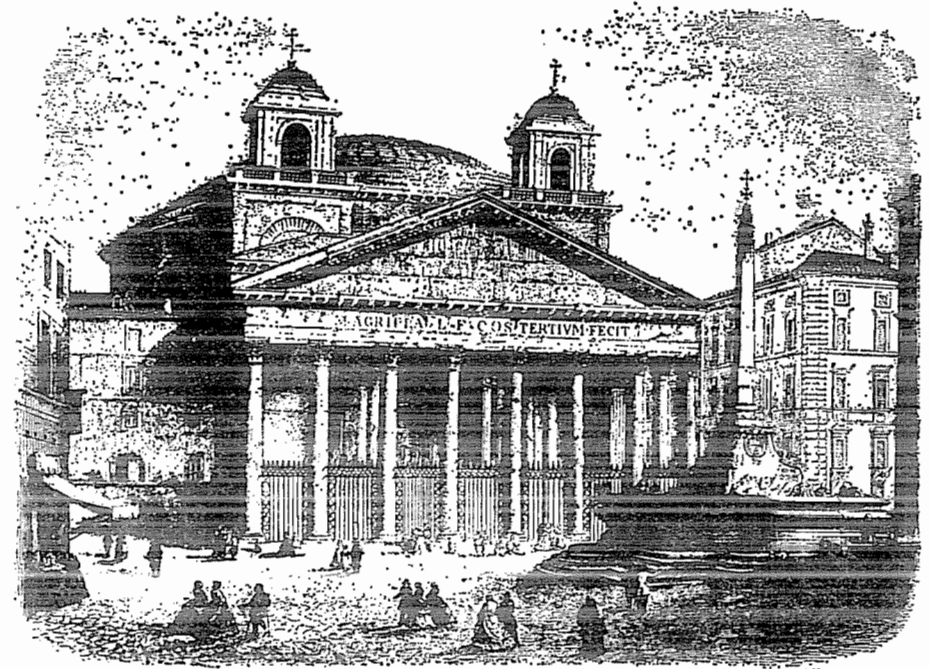
„Да се штедња малог газде не награђује тако добро као штедња капиталисте, примећава са потсмехом Екаријус, види се отуда, што мале газде падају све више у дугове, дакле бивају све сиромашнији и морају да живе све сиромашније. За цело не из наклоности ка сиромаштини, као што оће да нам представи г. Мил, већ из нужде да сачувају своје једино оруђе за производњу — своју земљу. А на против класа капиталиста све масније живи и не само од колена до колена, већ од године до године све богатија бива и још не налази ни најмање за нужно, да учествује у раду. Пре 80 година од прилике добише француски сељаци, који су тада живели, велики део земље бадава, остало купише за време револуције за багателу. Послушајмо шта вели Де Фаенс у посланичкој камери од 1866 године: По попису од 1851 год. износио је хипотекарни дуг, који је лежао на непокретном имању, 10 милијарди франака. Од

LE CAPITAL

PAR

KARL MARX

TRADUCTION DE M. J. ROY, ENTIEREMENT REVISEE PAR L'AUTEUR

PARIS

ÉDITEURS, MAURICE LACHATRE ET CIE

33, BOULEVARD DE SÉBASTOPOL, 33

Насловна страна првог француског издања I тома Марксовог Капитала, из 1872. године.

тог доба стање се у велико погоршало, али сва усиљавања да се влада покрене да саопшти извештај од 1861 год. остала су узалуд. Многи, који би своју земљу радо продали, не могу да нађу купаца. А опет имања око великих вароши распадају се у мала парчета и продају по страшно велику цену. Да би купили комадић земље, људи узимљу у зајам два пут толико колико имају, у намери, да дуг мало по мало исплате. Ове продаје у маломе само навлаче нове хипотеке. Од 7,846.000 становника не мање од 3,600.000 добили су сведоштво од својих општина, да нису у стању да плате порез.“

Стање, које се наводи овде за Француску, важи за све земље где постоји мало газдинство. Српски читалац треба да погледа само мало дубље у своју околину, па ће видети исту слику непрекидног рада и мучења и непрекидног пропадања малог газде — сељака. „Хипотекарни дуг и пореза, вели Екаријус, то је веза која малог газду — сељака — веже за човечанство и његову судбу сплиће са судбом осталог света. Без дугова и без обвезе спрам државе, да покрије буџете и дефиците који непрестано расту, сељак би могао бити срећан човек, као што га Сисмонди описује. Али интерес и данак гоне га да тражи новаца; он мора један део свога дохода, што му га земља даје, да прода, и то је већином најбољи део, а тек најгори део може да задржи за своју потребу, па и од тога му не остаје довољно. Тако ради мали газда за себе и своју особењачку — част“!

У истини дакле мали газда, што га Мил тако уздиже и хвали са његове вредноће и штедљивости, живи као скот. Он нема кад да мисли ни на шта друго, нити га што друго интересује у свету осим: брига за свакидањи леб, дуг и порезу! „Може ли се то оправдати, вели Екаријус, у једном друштву где постоји парни плуг, машина за жетву, вршитбу, сејање и т. д. — да се ту људи осуђу[ју] на сврхочовечански рад с мотиком и на нечовечански живот од млека, кромпира и црног леба?“

Стање малог газде тако је рђаво, баш у оним земљама које браниоци му узимљу за узор, да се ништа горе не може пожелети. Да ли је стање радника надничара у Енглеској боље или горе, то не приноси ништа ствари. (При свем том занимљиво је, што сам Мил вели, да фламански сељак, свој госа, где је узорито мало газдинство, — живи лошије но енглески надничар).* Свакојако енглески земљоделски радник не ће тражи-

* Сам тај факт, што га Мил наводи, као да је мало газдинство у Фламандској и другим неким провинцијама производније но велико газдинство у Енглеској — ничим није доказан. То би се још могло приближно знати кад би Мил навео цифре: количину производа са извесног простора земље, где постоји најбоље мало газдинство и најбоље велико газдинство. Он то не чини већ упоређује продуктивност најбољег малог газдинства са производношћу просечног газдинства, или са средњом производношћу у Енглеској. Међутим у Енглеској постоји у маси мало газдинство и то мало газдинство најгоре сорте, јер тамо постоји велика својина, а власник земље разбија своју земљу на парчета и тако је издаје под аренду. Ова парчета раде арендаши са надничарима. Ова су парчета често тако мала, као н. пр. у Ирландији, да се може назвати слободно најситније газдинство. Ту су управо спојене и мане

ти поправку свога стања у оном идеалу што му га је Мил насликао код континенталних сељака. Него правилно је решење ове противности ово: у земљорадњи, као и у мануфактури и индустрији, или у опште у свакој производњи, нужно је, да радник буде сам свој госа.

Мало газдинство у земљорадњи може постојати само дотле докле маса народа живи још у патријархалном стању, докле сељачка породица производи сама све своје намирнице, т. ј. докле сељак проводи цео свој век патећи се и мучећи се само да се израни и докле га за човечанство ништа друго не веже но — дуг и пореза. У напредном друштву радник може да замени своју снагу машином; да добије времена за одмор, за образовање и у опште за виши човечански живот. Ту већ не може да буде да земљорадник производи само колико је нужно за његову породицу. Само развијеном индустријом може човек да се ослободи од тешког телесног рада, а за издржавање индустријског друштва нужна је индустријска организација рада свуда, па и у земљорадњи.

4. ПРЕОБРАЖАЈ ЗЕМЉОРАДЊЕ ПОД УТИЦАЈЕМ МАШИНЕ.

Ми у економији истражујемо законе т. ј. сталну свезу између појава, које једна од друге зависе и које једна другу производе; знајући економске законе, ми можемо увек да објаснимо економске појаве, које проматрамо у друштву, а тако исто можемо да провидимо у напред појаве, које ће се тек доцније показати. Тако овде, знајући закон развитка машинске производње, ми можемо да проречемо у напред онај преображај у земљорадњи и целој друштвеној производњи. А проматрајући појаве у земљорадњи оних народа где се већ и тамо уводи ма-

малог газдинства и мане најамништва. Тек један сразмерно мали део земље у Енглеској ради се у великом размеру на основу савремене науке, тако звано „high farming.“ Па опет упоређујући земљоделску производњу у Француској, где влада поглавито мало газдинство, и Енглеску, где је колико толико уведено велико газдинство, налазимо, да је енглеска земљорадња далеко савршенија ма да је клима француска далеко боља за земљорадњу. Ево за доказ неких цифара из статистике Хауснера од 1865. год.:

У Француској роди на једном хектару 9,3 хектолитара жит. У В. Британији 13,2 хектолитара.

У Француској треба 1 земљорадник за 12,2 хектл. У правој Енглеској 1 рад. за 16,9 хектл. А у В. Британији 1 рад. за 14,6 хектл.

По вредности, у Француској производи 1 хектар 634 франака. У В. Британији 1 хектар 958 франака.

У Француској 100 хектара раде 40 људи. У В. Британији 100 хектара раде 36 људи.

У Француској долази стоке на 1 кв. миљу 5.950 комада. У В. Британији 11.447 комада на 1 кв. миљу.

Ова превага енглеског газдинства долази једино од веће поделе рада и примене машина у земљорадњи и у опште од примене савремених природних наука, јер су у Француској и бољи природни услови за земљорадњу и радник је госа, а у Енглеској је надничар.

шинска производња, увиђамо јасно тежњу тих закона и пут којим тежи економски развитак друштва, што са свим оправдава нашу теорију. Примена машине и машинске организације рада у земљорадњи производи и тамо преврат, као и у индустрији. Земљорадничка производња организира се као *фабрична производња*. Рад се ту удружује по техничној неопходности, као и у фабрици, јер свака машина, већ по самој конструкцији у напред одређује број радника за сваки оделити посао, и то одређује математично тачно. Друштво добија огромну уштеду рада, јер сада отпада сувиши раштркани рад, који се губи у честицама. С друге стране, у последње време увиђа се све више корист да се фабрикације извесних производа споје са земљорадњом, као: фабрика шећера, шпиритуса, олаја, разне ткачке фабрике лана и конопља и т. д. Дакле, с једне стране сама земљорадња постаје машинска индустрија; с друге стране многе гране индустрије, што данас постоје у варошима, теже да постану саставни делови земљорадничке индустрије.

Користи које поничу из оваке опширне удружености разноврсних радова може појмити сваки који је познат са природом производње. Овим спајањем земљорадње и индустрије постаје могућа потпуна подела рада и прелаз од једног занимања другом, тако, да у течају целе године ни земљорадничке ни индустријалне руке не стоје беспослено. Даље, овим прикупљањем разноврсне производње на једно место уштеди се огромни рад на пренос сировина из земљоделских предела у индустријалне центре и обратно — пренос прерађевина из индустријалних центрова у опширне крајеве земљорадничке, који су често велики део трошача оних прерађевина. На тај начин смањује се она војска посредника и преносача, која само увеличава вредност производа, а не умножава количину.

Но осим свију ових добити има још две готово понајважније. 1). Кад је земљорадничка производња одвојена од индустријалне, сировина се односи са земље у друге крајеве, т. ј. односе се саставни делови земље, који састављају, њену плодovitост. Однатци од прерађевина и у опште преобраћени производи земљоделски не враћају се земљи у виду удобравања, или се враћају тек са великим трудом. Земља се црпе и сиромаша. Спајањем и зближавањем индустрије и земљорадње, земља се зближава са својим природним извором непрекидног богатства. 2) Зближавањем индустрије и земљорадње *потире се разлика између вароши и села*. Док је индустрија одвојена од земљорадње, прва је групирана у варошима. Ту се развија разноврсност рада, ту је жив саобраћај, ту се мењају мисли, шири се образовање и развија виши друштвени живот. Маса сељака, која се бави земљорадњом, живи раштркано, саобраћај је међу њима слаб, размена мисли незнатна, образовање незнатно, а друштвени живот стоји на истом ступњу као и у првобитна времена. То се јасно примећује код оних народа где је највећа развијена индустрија, разуме се концентрисана у варошима. Индустријални варошки радник далеко је свеснији и интели-

гентнији, ма да је надничар, но земљорадник — сопственик. Онај мисли о својој образовању; тражи начина да свој положај измени, свађа свој човечански понос и своја права, разуме друштвени склоп у коме живи и све последице, које он производи и тежи свом снагом да се друштво организује на вишем моралном начелу но што је данас. А на против, сељак не разуме од свега тога ништа; мучи се и пати вечито, али не мисли да се то може икада променути на боље, нити покушава да се о томе обавести. Спајањем индустрије и земљорадње и преображањем земљорадње на индустријском темељу уништава се ова *друштвена разлика* између вароши и села, а за њом морају доћи све измене у образовању и начину живљења произвођача у опште. Добити од таквог преображаја за телесни развитак, здравље, морал и свест тако су огромне, да се не могу прорачунати. Нека се само помисли какве последице производи варошки живот на здравље и телесни развитак и морал. Једном речи: преображањем земљоделске производње у индустријалну мења се и спољни облик друштва и његов унутарњи склоп.

5. ВЕРОВАТНИ РАЗВИТАК ДРУШТВЕНЕ ОРГАНИЗАЦИЈЕ РАДА.

Са преображањем земљоделског рада, ми видимо јасно основу, на којој може да се организује производња у друштву, а тако исто видимо у главном костур — склоп — будућег друштва. Задатак економске науке није никако да она изради готов савршен калуп за организацију рада, али њена је главна дужност да покаже *пут друштвеног развитка* и мету којој треба да тежи. Ми смо показали и једно и друго.

У првобитном друштву човек се бави разноврсним радом, јер сам (или у кругу своје породице) набавља све намирнице. Према разноврсности занимања он би требао, да се развија телесно и умно, али га убија сиромаштина. Његов усамљен рад није у стању да му набави ни најпрече намирнице, да би се могао сачувати од природних непогода. Јавља се нека несвесна, принудна подела рада у друштву и нека принудна организација производње. Друштво, као једна целина, усавршава се. Постаје богатије, образованије — способније за развитак. Поједини чланови издељују се из њега, као бољи и савршенији створови, не само према својим савременицима, него баш према људима из прошлих векова и људских колена. Подела рада иде даље; савршенство друштва иде на супрот личног развитка; да се усаврши алат и начин производње, мора да се сакати и уништава произвођач. Напоследку се јавља машина, као решење противности између савршенства произвођача и савршенства друштвеног. Она даје могућност да се човек занима разноврсним радом, а у исто време да се одрже све добити од поделе рада и великог удружења. Радник има све користи што их има у првобитном друштву — без оних недостатака.

У радионици јавља се највећа економија радне снаге и материјала. Ствара се огромна нова снага, која преставља рад стотинама милијуна радника. Отпада несталност занимања; „сувишна производња“ и оскудица радне класе. Не пропада огромна количина производа, као што то бива у данашњем друштву, јер је произведен без прорачуна о потреби. Свака радна снага употребљава се према њеним способностима. Услјед тога сви чланови друштва имају изобила времена за опорављање своје снаге од телесног рада. Система образовања добија са свим нов темељ. Сваки је члан друштва радник од оног тренутка, откад је способан за рад. Васпитање телесно скопчано је са васпитањем умним.

Заиста, данашња фабрична система у Енглеској показује већ пут којим мора ићи преображај школе. Тамо по нужди родитељи морају да дају децу у фабрике да зарађују свој леб. Разуме се, ово је морало ужасно утицати на здравље дечије, морал и умни развитак. То је принудило енглеско законодавство, да се умеша у одношаје између радника и капиталиста, па шта више да ограничи и саму власт родитеља над децом, и да прогласи права дечија. Законодавство одређује од колико година деца смеју ићи у радионице и у какве; колико часова смеју радити, колико и кад имају одмора, а кад — између радног времена — имају посеђавати школу. Овим путем образовање је у истини скопчано са производним телесним радом.

Ово, што је енглеско друштво створило по нужди, и с великим обзирима на интерес капиталиста, мора доћи у будућем друштву са свим природно. Време кад деца почињу да уче и кад почињу да производно раде, одређује се једино према науци и интересу човечанства — то ће рећи: како је најбоље за свестрано дечије образовање. Производни рад може се научити само у правој радионици, која је одиста удешена за производан рад. А тако исто: сва деца могу имати времена и срестава за потпуно образовање само у оном друштву, где је рад организован. С тога су бесмислени и немогући сви покушаји да се у данашњем друштву створи нека школска система која би спојила производан рад са образовањем. То би могли бити само поједини, полутански покушаји. Већином такве покушаје чине људи који се плаше друштвене реформе, па оће да „школом реформишу друштво.“ У самој ствари стоји са свим обратно: материјални живот, то је основ сваког живота, без материјалног — економског преображаја немогућан је ни преображај школске системе. Узрок је томе врло прост: *друштво, у коме рад није тако организован, као што смо ми мало час показали, увек ће бити тако сиромашно, да не ће бити никад у стању, да свој деци да опште и специјално образовање.* Организација рада мора бити основ за организацију просвете.

Напослетку, у друштву где је рад организован, престаје подела на корисне и некорисне раднике. Сваки је радник корисан, јер сваки производи сам све своје намирнице (*или равну вредност за њих*). Сваки се бави у друштву и телесним и ум-

ним радом. Нема више „идеолошких“ сталежа, као што их назва К. Маркс, као што су чиновници, адвокати, свештеници, војници, књижевници, вештаци и др., којима су то искључива занимања. Сваки има прилике и срестава да развије и свој естетички укус, и да се обогати знањем. Сваки може бити и вештак и књижевник, који је само за то способан. Тако исто: сваки може вршити опште или јавне послове, кад то општа потреба изискује, а да му то не мора бити непрекидно занимање.

Све то може се остварити у толико потпуније, у колико *целокупна производња једног друштва буде потпуније организована, као једна фабрика.* Ми не говоримо ни о величини друштва, које треба тако да се организује; ни о појединостима тога устројства; ни о томе, у колико то може да се оствари; ни о начину како је могуће да се то достигне. Ми само велимо: *изучавајући основне законе производње, ми налазимо, да је таква организација рада најкориснија за друштво. А изучавајући историју економског развитка код најцивилизоване народа, ми налазимо да економски строј друштва управо тежи тој мети.* Економска историја Енглеске, где је данас најсавршенија производња, најјасније нам потврђује тај наш закључак.

„Занимљиво је, вели К. Маркс, да најватренији браниоци фабричне системе, не могу ништа горе да пребаце друштвеним реформаторима, но — да они оће цео свет да претворе у једну фабрику!“

Део други⁵²

ТЕОРИЈА УМНОЖАВАЊА
ЉУДСТВА

МАЛТУСОВ ЗАКОН О УМНОЖАВАЊУ ЉУДСТВА И СРЕСТАВА ЗА ЖИВЛЕНЈЕ.

1. ПРИРОДНИ И ЕКОНОМСКИ ЗАКОНИ О УМНОЖАВАЊУ ЉУДСТВА И СРЕСТАВА ЗА ЖИВЛЕНЈЕ.

Ми смо до сада, говорећи о законима производње, узимали да је количина чланова једног друштва величина постојана. Нама је то било нужно, јер смо тражили законе који не зависе од већег или мањег броја људи који живе у једном друштву, но важе за свако друштво. Но количина становника, која на извесном простору живе, није величина постојана. Узимљући, да сваки човек способан за рад, ради и производи, природно је да се и средства за живљење *непрестано умножавају једино усљед самог умножавања људства*, мимо оних услова од којих зависи умножавање производа, о чему смо говорили у првом делу.

Питање је: с каквом брзином расте сваки од ових чинилаца? У каквој сразмери расте број становника према средствима за живљење, јер од тога зависи народно благостање.

У овом питању економисте стоје поцепане на два табора. Једни веле: људи су кадри да се множе далеко брже но средства за живљење и да сам природни закон, по коме се људи множе, налаже човечанству неизбежну сиротињу и патњу. Други опет веле са свим противно и сваки од њих поставља своје „законе“ о умножавању људи и средстава за живљење. У свој овој препирци огледа се страховита збрка у појмовима економиста и њихово неразумевање самог предмета о коме је спор. За то пре но што пређемо на проматрање овог предмета, постараћемо се да утврдимо сам појам.

На извесном простору земље сваки организам, дакле и човек, може да се плоди неограничено — докле трају средства за живљење. То је велики природни закон што га је наука пронашла за све организме. Али очевидно средства за живљење нису безгранична. Сваки организам живи трошећи друге организме. Што се онај први више шири, тим мање остаје овима простора за живљење и плођење, т. ј. сваки организам својим умножавањем на извесном простору ограничава средства за своје соп-

ствено одржање. Очевидно, на послетку мора наступити једном граница преко које организам не може да се умножава, јер више нема срстава за рану.

Тај закон важи потпуно и за човека. До душе човек је једини између свију органских створова, који може сам да производи, да ствара и умножава средства за живљење на извесном простору. Што се људи више множе на извесном простору, тим више рада могу да употребе на добијање срстава за живљење. Но, као што смо већ казали, сама природа не може бити безгранично издашна. Количина жита или ма каквог растиња не може се безгранично увећавати, на истом простору земље, па ма каква усавршавања у земљорадњи ми уводили; тако исто количина рибе у води, руде у земљи и т. д. Са увећавањем рада на истом простору земље не расте сразмерно и количина производа, већ бива сразмерно све мања. Може се дакле замислити, да ће доћи неко време кад добијени неки производ не ће бити довољан за издржавање радника, који су га произвели.

То дотле изгледа све као истинито. Али овде могу бити два главна случаја: или од рођења „првог човека“, па све једнако људство се умножава брже но средства за живљење; или донекле умножавање људства иде упоредо или још спорије но средства за живљење, па тек кад је достигнута извесна густина становништва настаје обратна појава. У првом случају сва су људска друштва осуђена без изузетка на непрекидну патњу; у другом случају може бити да су само нека друштва достигла извештан ступањ развитка економског, где морају да пате од природне оскудице.

Задатак је економске науке да определи сразмеру по којој се многи становништво и по којој се множи производност земље,* те да се види, у колико благостање или сиротиња народа зависи од саме природе, а колико од друштвених установа.

Овако су нешто и хтеле економисте. Али у њихову главу запала је грешна мисао, да правдају безусловно данашњи друштвени поредак и да доказују како данашња сиротиња свију народа у опште зависи од самих природних закона. Па у место да траже истину, они су почели да купе доказе на задану тему која је у „Економији“ позната под именом *Малтусовог закона*.

Још нешто. Да се изнађе природни одношај између количине становника и срстава за живљење, ваља упоређивати само умножавање људи и умножавање производа земље. Али економисте су пронашле још нешто треће, а то је: умножавање капитала (узимљемо појам капитала у оном смислу у ком се узимље обично у данашњем газдинству) и то оног дела који иде на издржавање радника т. ј. умножавање текућег капитала, или *радничке плате*. „Капитал госин — то је издржавање радника“ — вели Мил. Дакле, као што видите, издржавање радника не зависи од тога колико они могу да произведу у извесно време,

* Под тим именом узимљемо све елементе што их даје природа за прерађевину.

на извесном месту, са извесним техничким знањем и извесном главнином коју су прошле године произвели. Не! то зависи просто од ђефа госиног: колико он има вољу да потроши на своја „задовољства“, а колико да „уштеди“, као што вели Мил, и осим тога, колики ће део да обрати у непокретни капитал, а колики ће да употреби за радничку плату. Природна ствар да радници не ће имати шта да једу, ни шта да производе идуће године, ако не буде госи воља. Ама, зар је ту крив природни закон? Зар је то доказ да се људство умножава брже но срстава за живљење? Очевидно, то је закон који влада између умножавања броја надничара и умножавања радничке плате, а не природни, економски закон о умножавању људства. Ако у којој земљи радници имају вољу да трпе сиротињу с тога што је сав њихов производ туђа својина — на част им! Али то нема ништа посла са науком економском.

После ове примедбе ми можемо прећи, да промотримо природни економски закон о насељености. И то — почећемо од оног псевдозакона Малтусовог, што га је Чернишевски најдивније уништио.

2. МАЛТУСОВ ЗАКОН.

„У северо-американским државама, вели Малтус, становништво у течају сто педесет година удвајало се за мање од 25 година. И тако можемо узети као доста верно, да се становништво удваја сваких 25 година и расте по геометријској сразмери, само кад му ништа не смеће умножавању. Није тако лако определити у каквој сразмери расту земљоделски производи. Но ми знамо за цело, да та сразмера није толика, колико је сразмера по којој расте људство. Човек живи на ограниченном простору. Када је сва плодна земља урађена, растење срстава за живљење зависи од усавршавања земљорадње; то усавршавање не може да има постојано све већи успех; на против, његов успех биће све мањи и мањи. Према томе, што ми читамо о Китају и Јапану, морамо мислити, да се у тим земљама не може удвојити земљоделски производ за ма како дуго време, па ма како се напрезало човеково искуство. У Европи могу се очекивати неке поправке у земљорадњи. У Енглеској и Шкотландији много се занимају тим поправкама, но и у тим пределима има много неурађене земље. Да видимо докле би се могао увеличати производ нашег острва у најбољим околностима. Ми ћемо вероватно прећи границе истинитости, ако претпоставимо да ће се при најбољем газдинству производ земљоделски удвојити за 25 година. Таква претпоставка вероватно прелази границе, што их здрава памет допушта.

„Са свим је немогуће надати се да ће производ порастити у истој сразмери и за других 25 година и да ће се данашњи производ на свршетку другог периода учетворити. То је противно свим нашим појмовима о плодовитости земље. Сваком је

очевидно, који је год познат са предметом, да средњи годишњи прирастак земљоделских производа бива све мањи. Сада, да би могли упоредити умножавање људства са умножавањем ране, да учинимо претпоставку која је боља но сви опити, што их показује земљоделска наука.

„Претпоставимо да прирастак производа сваке године не бива мањи, већ да је један исти сваке године, тако да се после сваких 25 година годишњем производу В. Британије добава још толика иста количина производа. Човек, који има ма како велике наде, не ће рећи да се може допустити већи прирастак. Дакле, можемо рећи да у најбољим околностима средства за живљење не могу растити брже но по аритметичној сразмери.

„Неизбежна последица ова два закона очевидна је. Човечанство ће растити према овом реду цифара: 1, 2, 4, 8, 16, 32, 64, 128, 256, и т. д. а рана ће растити по овом реду 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10 и т. д.“

Читалац види на шта се ослањало мишљење Малтуса, кад је он ставио да се људство може удвојити сваких 25 година; он је нашао да се у Сев. америкаким савезним државама становништво удвајало у толиком периоду, за доста дуго време. Но да ли је он обратио пажњу, да је на растење становништва у Сев. Америци утицало за сво то време пресељавање људи из Европе? Не, он се тога није сетио кад је правио своју теорију. Доцније кад су му Годвин и други указали шта је изгубио из вида, Малтус и његове присталице почели су да доказују, да се резултат мало мења увођењем тога чиниоца. Мало или много, о томе није реч: ми само велимо, да је Малтус једну од својих прогресија правио не обраћајући пажњу на једну околност, која му се сама бацала у очи. По томе можемо да закључимо колико је он био пажљив и критичан када је одређивао један основ за свој закључак. Да ли је тај закључак тачан или не, ми о томе овде не говоримо: ми само велимо да је овај основ узет без икакве критике, и да нам Малтус ништа тачно не саопштава, по чему би могли да дознамо праву моћ људи за умножавање.

Да видимо какве је појмове имао Малтус о моћи земљорадње за увеличање производа када је склапао своју другу прогресију — прогресију увеличавања земљоделског производа.

Њему се чинило да већ има таквих земаља где је земљорадња достигла такво савршенство да се тешко може мислити на увеличање производа. Такве земље учиниле су му се Китај и Јапан. Ми сада знамо да је земљорадња тамо на нижем ступњу но у западној Европи. Очевидно, погрешан појам о китајској земљорадњи јако је упливио на Малтуса, те је извео закључак да се земљоделски производи не могу да множе као и људи.

Но још је интересантнији његов појам о предмету који му је био далеко ближи — о енглеској земљорадњи. Њему је изгледало као највећа претераност претпоставка да се производ енглеске земљорадње удвоји за 25 година. То је наивност која изазивље смешење код сваког човека који чита агрономске књи-

Николај Гаврилович Чернишевски (1828—1889) познати напредни руски економист, филозоф материјалист, револуционарни демократа и социјалиста, књижевни критичар и есејист, један од најоштријих критичара вулгарне грађанске политичке економије (Сеј, Малтус, Џон Ст. Мил, Сениор, Бастија, Мек Кулох и др.), чије концепције делимично следи и Светозар Марковић.

ге. У В. Британији и Ирландији има до $61\frac{1}{2}$ милиона екра (око 25 мил. хектара) земље удобне за земљорадњу*. По рачуну Гаспоарена, при ваљаном устројству земљорадње (кад се земља ђубри, а усеви мењају на њиви, па се земља никад не оставља под угаром) 100 хектара земље могу да ране 931 човека. Дакле В. Британија и Ирландија при ваљаном устројству земљорадње могле би да ране више од 230 милиона становника. У 1860. г. В. Британија и Ирландија имали су око 29 милиона душа. Од њих ранили су се домаћим земљоделским производима 25 милиона душа. (Средњи увоз жита у Енглеску ваља рачунати на 8—10 милиона квартаера — количина од које не могу да живе више но 4 милиона душа). Дакле житељи британских острова могли би да увећају свој земљоделски производ у 9 пута, ако би хтели да уведу ваљано газдинство. Да ли је довољно 25 година да се уведу газдинство са непрекидним коловратом извесних усева у земљи која већ има газдинство далеко боље, но што је обично *трећачење* — то може сваки да реши. И тако: из агрономских књига види се, да кад би Енглеска хтела да увелича свој производ земљоделски не у 2 већ у 5 или 9 пута за 25 година, то јој не би било тешко при данашњем стању науке о пољској привреди.

Узалуд би ми тражили у целој књизи Малтусовој чињење које би биле сигурнији основ за оне закључке што их је он ставио за растење људства и земљоделских производа. Разуме се, и у оно време кад је он градио своју теорију, он би могао наћи ако не са свим тачне податке а оно бар далеко тачније но што су његове својевољне хипотезе. На прилику још на свршетку прошлог века постојало је ваљано газдинство са периодичном променом усева. Он би могао размислити како се производ увеличава том системом. Такође у његово време било је неких цифара статистичких о броју рођења у земљама где су народни обичаји и установе били тако удесне те је та цифра долазила до највеће величине, докле је само кадра човечија природа. Да је он мало размислио о тим податцима, он би увидео колики најмањи рок удвајања људства допушта сам човечији организам. Но мисли којима је он био заузет нису му давале да потражи тачније податке за своје прогресије. Малтус је започео своја истраживања у намери да заштити данашњи економски поредак од нападача реформатора.

Чернишевски опширно разлаже, којим је процесом мишљења Малтус пао у онако грубе погрешке, али ми држимо да то није ништа важно. Доста је то да сам Малтус признаје у уводу своје књиге: „Теорија насељености“ да га је побудила на ово дело реформаторска пропаганда енглеског комунисте Годвина, који је у његово време живио, а имено његов један спис под

* Све ове цифре узео је Чернишевски из статистике Кобла, друго издање. По статистици Хауснера од 1865 г. има у Енглеској 26,480.000 хектара обрађене земље.

314 IV odeljak • Производње relativnog вишка вредности

Podela rada u okviru društva i odgovarajuće ograničavanje individua na posebne sfere zanimanja polazi u svome razvitku, kao gđ i podela rada u okviru manufakture, sa suprotnih polaznih tačaka. U okviru porodice^{50a}, a daljim razvitkom u okviru plemena, nastaje samonikla podela rada iz razlika u polu i uzrastu, dakle na čisto fiziološkoj osnovi, koja sa širenjem zajednice, s porastom stanovništva, a osobito usled sukoba među raznim plemenima i podjarmljivanja jednog plemena od strane drugog, uvećava svoj materijal. S druge strane, kao što sam ranije napomenuo^{1*}, razmena proizvoda pojavljuje se na onim tačkama gde razne porodice, plemena, zajednice dođu u dodir među sobom; jer se u prvini počecima kulture samostalno ne sučeljavaju privatna lica već porodice, plemena itd. Svaka zajednica nalazi u svojoj prirodnoj okolini drukčija sredstva za proizvodnju i drukčija sredstva za život. Zato se i razlikuju po načinu proizvodnje, po načinu života i proizvodima. Ova samonikla različnost jeste ono što pri dodiru među zajednicama izaziva razmenjivanje njihovih proizvoda, a time postepeno i pretvaranje tih proizvoda u robe. Razmena ne stvara različnost oblasti proizvodnje, već te različite oblasti dovodi u odnos i tako ih pretvara u više ili manje međusobno zavisne grane celokupne društvene proizvodnje. Tu društvena podela rada postaje putem razmene prvobitno različitih ali međusobno nezavisnih sfera proizvodnje. Tamo gde polaznu tačku čini fiziološka podela rada, posebni organi jedne neposredno povezane celine razlučuju se jedni od drugih, raspadaju se, a glavni podsticaj za ovaj proces raspadanja dolazi od robne razmene s tudim zajednicama, i ti organi postaju samostalni sve do granice do koje postoji mogućnost da se razmenom proizvoda kao roba održava jedinstvo svih različitih radova. U jednom pravcu ovo je gubljenje samostalnosti za one koji su je ranije imali, u drugom sticanje samostalnosti za one koji je ranije nisu imali.

Svaka razvijena podela rada dobijena posredstvom robne razmene ima za osnovu razdvajanje grada i sela.⁵¹ Može se reći da se čitava ekonomska istorija društva svodi na kretanje ove suprotnosti, ali u nju ovde ipak nećemo dalje ulaziti.

^{50a} {Primedba uz treće izdanje. — Kasnije veoma temeljne studije o prvobitnom stanju ljudi dovele su pisca do rezultata da se prvobitno nije porodica razvila u pleme, već obrnuto — da je pleme prvobitni samonikli oblik udruživanja ljudi zasnovanog na krvnom srodstvu, tako da su se tek docnije, kad su se plemenske veze počele kidati, iz toga cepanja razvili toliki različiti oblici porodice. — F. D.}

⁵¹ Ovu je tačku najbolje obradio ser James Steuart. Koliko je danas malo poznato njegovo delo, koje je izišlo deset godina pre *Wealth of Nations*, vidi se između ostalog i iz toga što Malthusovi obožavaoci i ne znaju da je ovaj u prvom izdanju svoga spisa o zakonu stanovništva, ako ostavimo na stranu njegov čisto deklamatorski deo, pored popova Wallace-a i Townsenda, skoro jedino prepis Steuarta.

^{1*} Vidi u ovom tomu, str. 88.

Марксова фуснота бр. 51 I том Капитала, стр. 314, коју преузима Светозар Марковић при својој оцени оригиналности Малтусовог дела, и његовог ослањања на Џејмса Стјуарта (фуснота I, на стр. 162)

насловом: „Покушај о грамзивости и расипању“, што га је штампало у свом периодичном листу: „Експлоататор.“*

После Малтуса ни један економиста није узео на се труд да тачним рачуном пронађе одношај између растења људства и средста за рану. Сви су само опетовали стару отрцану фразу да се људство умножава у геометричној а рана у аритметичној сразмери. Они и сада са највећом лакомисленошћу тврде да се људство може удвајати још много брже но што је Малтус пронашао. Као н. пр. Легда, који је открио да се људство у сев. Америци од 1790. г. до 1850. удвајало сваки 8 год. 9 месеци и 12 дана!** Још и до данас они тврде да земљоделски производ не може да се умножава тако брзо као људство, ма да данашња агрономија учи да се према данашњем знању могу производи удеветостручити и да то још далеко није крајња граница докле се земљорадња може увеличавати.

Из овог кратког проматрања надамо се да је читалац увидео да је Малтусова теорија насељености са свим без основа и да тек ваља тражити прави економски закон о умножавању људи и земљоделских производа.

* Други знаменити савремени научењак у Полит. економији К. Маркс, сматра у опште цео рад Поп-Малтуса (као што га он зове с презирањем) за најгрубљу и најнепоштенију књижевну крађу од Џ. Стеварта, Валаса, Прајса и других енглеских економиста.

** Чернишевски је пронашао (што ми овде изостављамо) да чести економиста и статистичар Легда, није знао ни просто правило из алгебре: како се израчунава коефицијент растења у геометричној сразмери, те је читавом збирком од рачуна дошао до онаких непојмљивих резултата. Сигурно је још многи економиста рачунао као и Легда.

Глава XIV.⁵⁴

ЗАКОН ПО КОМЕ СЕ УМНОЖАВА ЗЕМЉОДЕЛСКИ ПРОИЗВОД.

1. ОПАДАЊЕ ЗЕМЉОДЕЛСКОГ ПРОИЗВОДА КАД СЕ ЉУДСТВО УМНОЖАВА А ЗЕМЉОРАДЊА НЕ УСАВРШАВА.

Да почнемо од оне сразмере, по којој се умножава земљоделски производ.

Предпоставимо да је неки земљоделски предео насељен неким земљоделским становништвом коме је на томе простору врло пространо за живљење. Узмимо на прилику да цела квадратна миља око 10.000 кв. ланаца има 100 становника. Узмимо да је за рану ове шаке људи довољно да се ради око 400 ланаца. Разуме се да ће земљорадници узети за ове мале њиве најбоље земље у целом округу. Узмимо да се становништво удвоило, а система земљорадње да је остала иста. За два пут веће становништво треба два пут више урађене земље; осим пређашњих 400 ланаца треба још нових 400. Но најбоље њиве пооране су већ пређе и нови 400 ланаца родиће мање него пређашњи. Тако ће ићи непрестано до краја, док се сва земља не пооре, која је удесна за обрађивање. Из тога изводимо ово правило: ако становништво расте а начин земљорадње остаје исти, онда ће растењем људства средња производност обделане земље бити све мања и мања, с тога што се све лошија земља преобраћа у њиве.

Тако ће исто бити ако увеличано становништво стане намиривати своју увећану употребу ране, не крчећи нове њиве, већ увећавајући рад на сваки ланац пређашњих њива. Узмимо, на прилику, кад су на квадратној миљи живили само 100 људи, да су земљоделци орали и дрљали своју земљу врло површно и непажљиво. Када се удвоји број становника т. ј. удвоји број земљорадника, то они могу орати и радити земљу два пут боље но пређе т. ј. могу употребити на истом комаду земље два пут више рада. Но од удвојеног рада један ланац не ће дати два пут више жита.* Од куд се види да не ће дати? Ево из чега: ако би

* Овде ваља приметити да то бива само онда, ако се са увеличавањем радне снаге увеличава само механички рад, који се на земљу троши, али се сам начин производње не усавршава. Али ако се у исто време

се од удвојеног рада на истом ланцу добијао удвојени производ, онда не би било никаквог рачуна уједно са увеличавањем рада на бољој земљи крчити и земљу лошију. Но нова се земља једнако крчи: из тога је очевидно да трошење увећаног рада на пређашњу земљу није тако корисно као крчење нових њива.

У каквој сразмери иде ово умањавање земљоделског производа кад се непрестано крчи и ради лошија земља или кад се све већи рад улаже на исту земљу? Очевидно, ту све зависи од околности које су са свим различите на различитим местима. На некој земљи први удвојени рад може дати готово потпуно два пут више производа; на другом месту не може. У једном месту други 400 ланаца могу дати само 200.000 ока жита када први дају 400.000, а на другом месту 400 ланаца могу дати толико исто колико и први. У осталом из ових различитих цифара могле би се изнаћи средње цифре које би показале бар приближно умањавање земљоделске производности. Но то још није урађено. Чудно је то рећи, а заиста је тако: ево неколико десетина година како економисте узастопце за Малтусом потврђују да се земљоделски рад прогресивно умањава, а међу тим нико од њих није се постарао да прикупи ма какве статистичке податке који се односе на исту сразмеру; нико шта више није ни помишљао да је то потребно, и да ће се о умањавању производности земљоделског рада говорити увек на доват, као што је говорио Малтус и као што сви говоре и до сада, докле год се то не уради.

2. ЗАКОН ПО КОМЕ ОПАДА ПРОИЗВОДНОСТ ЗЕМЉОДЕЛСКОГ РАДА НА ОСНОВУ МАЛТУСОВЕ ТЕОРЕМЕ.

Ми не знамо сразмеру по којој опада производност земљоделског рада, и по томе не можемо да одредимо величину дефицита у рани који мора постојати сваке године у једном народу који се умножава — ако се т. ј. тај дефицит не може никако да накнади усавршавањем земљорадње. По знаменитим Малтусовим сразмерама, тај би дефицит био кроз неколико колена тако огроман да се не може ни мислити да се подмири. Ми смо видели у пређашњој глави да су Малтусове прогресије неосноване и да су страшно претеране, као што и саме Малтусове присталице признају. Но ми ћемо узети да су те прогресије са свим истините. Ми ћемо да их промотримо такве какве су. Па ако из ових претераних прогресија пронађемо да и тај невероватни велики дефицит земљоделских производа није тако страшан и неодољив, онда је тим вероватнији закључак да прави земљоделски дефицит није нимало тешко савлађивати усавршавањем земљорадње.

усаврши сам начин производње и пр. пронађе се ново удобравање, или се уведу неке нове биљке или нов начин газдинства итд. онда, ми смо видели, да се количина производа може не удвојити већ удеветоростружити.

Ми дакле узимамо Малтусове прогресије као истините. Ево их.

Умножавање људи 1, 2, 4, 8, 16, 32, 64

Увеличавање производње 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7

Овде се види како би у природи ова доња сразмера ницала из оне горње: 1 нови радник који се прибави у другом периоду увеличава производ својим радом на 1; 2 радника који су се прибавили у трећем периоду увеличавају производ такође само на 1; 4 радника из четвртог периода и 8 нових радника петог периода и т. д. увеличавају производ само на 1.*

Производност рада нових радника који се прибављају у сваком новом периоду умањава се у истој сразмери у којој се увећава број нових радника.

У самој ствари нека је радник првог периода А, радник другог периода В, трећег С и т. д. Према условима теореме, снаге су тих радника једнаке: $A=B=C=D=E=...$

Да назовемо производност земљоделског рада т. ј. количину производа што је један радник производи за годину дана — Q, онда количину производа можемо означити AQ (радна снага умножена са својом производношћу); тада ћемо имати овакав алгебраични ред, што га је Малтус написао у популарној форми:

Становништво: $A; A+B=2A; A+B+2C=4A; A+B+2C+4D=8A; A+B+2C+4D+8E=16A$ и тако даље.

Производ: $AQ; AQ+BQ=2QA; AQ+BQ+2C1/2Q=3AQ; AQ+BQ+2C1/2Q+4D1/4Q=4AQ; AQ+BQ+2C1/2Q+4D1/4Q+8E1/8Q=5AQ.$

Ми видимо дакле да се коефицијент Q умањава у истој геометријској прогресији у којој се количина радника умножава. Другим речима: по Малтусу процент умножавања радника — то је процент умањавања производности нових радника.

Читалац зна да је геометријска прогресија, прогресија по којој се рачуна интерес на интерес. Молимо читаоца нека се присети шта је то интерес на интерес.

Шта мислите колико је дуката интереса обвезан да плаћа дужник повериоцу годишње ако је узајмио 100 дуката по 5%? Ви велите: 5 дуката. Не, велим ја, дужан је да плаћа више.

Ја узимљем рок од 25 година. На капитал од 100 дуката нарастиће интерес на интерес за 25 година 238,64 дук.; поделимо ту цифру са 25 добићемо 9,55 дук. Дакле, дужник који је узео 100 дук. по 5% дужан је да плаћа не 5 дук., као што сте ви рекли, већ 9,55.

* Рачуни, што овде долазе могу бити појмљиви само оним читаоцима, који имају толико знања из математике, колико се обично даје у гимназијама. Читаоци, који тог знања немају, могу, по савету самог Чернишевског, прескочити све те рачуне, па прећи одмах на закључак у одељку 6.

Или не! то је још мало; он је дужан да плаћа још много више. Узмимо рок од 50 година. На 100 дук. по 5% интерес на интерес за 50 год. износи 1046,70 дук. Поделите ту суму на 50 добијамо 20,93 дук. Дакле дужник који је узео 100 дук. по 5% дужан је да плаћа по 20,93 дук. на год. интереса.

Ви велите да је то — којешта, да ја рачунам лажно. То је истина. Ја рачунам проценте за врло дугачке рокове плаћања и теретим дужника бесмисленим захтевима. Ви велите, ако дужник није тачан, ако он не плаћа проценте кроз целих 25 или 50 година, тада, да богме, на њега ће се натоварити толики терет да га он не ће моћи ни да исплати. Но ако је тачан, на њега се не може товарити интерес по неком нечувеном, лажном рачуну.

Врло добро. Ово нам је и требало. Молимо читаоца само да запамти да где неплаћање на време довлачи интерес на интерес, ту није све једно: рачунали ми плаћање на дугачке или кратке периоде. Враћамо се опет на теорију Малтуса.

Видели смо да је прибављени рад нових земљорадника мање производан но пређашњи рад пређашњих земљорадника. Ако су н. пр. 20 радника радећи у неком округу, производили 200 твара жита или просеком 10 твара сваки од њих, онда кад се прибаве још 20 рад. овај додатак к раду не ће донети додатак производу 200, већ само 100 твара. Дакле, сви[х] 40 радника произвешће заједно само 300 твара, или просеком, сваки од њих производи само $7\frac{1}{2}$ твара. Ако је за рану земљоделца и његове породице нужно 10 твара годишње, то се мора јавити оскудица ране са свима њеним последицама: болестима, преступима и развратом.

Но ми налазимо код Мила, који са свим тачно предаје мисли Малтусове, да ово просечно умањавање земљоделског производа или производности земљоделског рада бива само у тим околностима када не би било никаквих непосредних усавршавања у самом начину земљоделске производње или у опште у другим гранама делатности, што би корисно утицало на сваки рад у опште или особено на рад земљоделски. Поправке у земљорадњи и, посредно, сваке поправке у друштвеном стању утичу и на увеличавање земљоделских производа, и до неког ступња задржавају да производност земљорадње не падне од умножавања људи. Узмимо, на прилику, да негде постоји у земљорадњи трећачење са извесним усевима, и да се земља обделава са плуговима и дрљачама извесног строја. Ако све остане у пређашњем виду, а број се становника и земљорадника удвоји, земљоделски производ не ће бити два пут толики, колики је био пређе. Но ако се трећачење заменило бољим коловратом усева, или ако је остало угарење треће године, али се сам начин сејања поправио, или се оре боље но пређе, или су други алати бољи, онда, кад је број радника удвојен, производ може се увеличати не само двојном, но још више него ли двојном.

Дакле сво питање на то се и своди: у каквој сразмери морају бити уведене поправке у земљорадњу, па да се покрије онај недостатак у рани што долази од мање производности рада кад се број радника увелича? Обично се мисли: ако се људи множе са највећом брзином која је само могућа, онда је потребно усавршавање у огромној сразмери.

Но покушајмо у самој ствари да израчунамо ову размену по роковима од 25 година, као што их узимље Малтус.

3. ПРОЦЕНТ ЗЕМЉОДЕЛСКИХ УСАВРШАВАЊА КОЈИ ЈЕ ПОТРЕБАН ДА СЕ ПОКРИЈЕ ДЕФИЦИТ У ЗЕМЉОРАДЊИ, ПО ЛАЖНОМ, МАЛТУСОВСКОМ РАЧУНУ.

Нека је број становника 1000. Нека је на рану човека нужно просеком 4 твара пшенице, свега 4000 твара. Узмимо да одрасли земљорадници износе $\frac{1}{10}$ укупног становништва, дакле нека је 100 људи земљорадника; ако сваки од њих производи 40 твара пшенице, то ће бити произведено свега 4000 твара и становништво ће имати довољно ране.

После 25 година број становника и земљорадника удвоио се. Производност нових радника умањила се у истој сразмери у којој се њихов број увећао т. ј. умањила се за половину. Дакле, ако су првих 100 радника производили по 40 тов. свега 4000 тов. то ће нови[х] 100 радника производити само по 20 тов. т. ј. свега 2000 твара. Сва количина жита за 2000 људи 6000 тов. т. ј. на сваку душу долази не 4 тов. већ само 3. Ране нема довољно. Из тога поничу болести, пороци и преступи.

Да се избегне овај дефицит са његовим штетним последицама ваља учинити у току 25 година поправке у земљорадњи. Колико износе те поправке.

Очевидно, земљорадња ваља толико да се усаврши да се производ од 6000 твара подигне на 8000 твара. Ако пређашњу производност земљорадње означимо са Р, то ће производност што је тражимо бити по овој сразмери:

$$6000:8000 = P:x \text{ и } x = 4/3P.$$

Ми видимо да земљорадња ваља да се усаврши за 25 година на целу трећину. То је толико да ако би остали пређашњи[х] 100 радника, сваки би од њих производио не 40 већ $53\frac{1}{3}$ тов.

Толика размера усавршавања за 25 година одиста је врло велика, и врло је могуће да се она у пракци не може да изврши.

Ова огромност нарочито се показује ако се не задржимо на једном периоду већ узмемо цео ред периода. У сваком следећем периоду остаће исти одношај, с тога потребни коефицијент ра-

стења земљоделског производа мора растити по овој геометријској прогресији:

Периоди	1	2	3	4	5 и т.д.
Или рад примера год.	1860	1885	1910	1935	1960
Производност земљорадње	1.00	$(4/3)^1 = 1.33$	$(4/3)^2 = 1.77$	$(4/3)^3 = 2.37$	$(4/3)^4 = 3.16$

Нема сумње, ако наша цивилизација не пропадне с нама заједно од неке геолошке катастрофе или од нападаја дивљачких ордија из дубине Азије, то ће у 1960. години земљорадња бити савршенија но што је данас. Но да ли ће она до тог времена доћи до таквог савршенства да исти број радника на истој количини земље производе три пут толико жита колико сада?

Судећи по току историје то је невероватно. Истина у Енглеској ферма, која има 200 екра производи данас не три пута, већ пет или шест пута више жита но што је производила пре 100 година; но сада на ти[x] 200 екра ради далеко већи број радника, но што је тада радио. Наша формула не захтева то. Она захтева ово: ако су 4 радника, обделавајући 200 екра земље, 1760. године производили 100 квартаера пшенице, то даје ли данашња земљоделска техника могућност да иста 4 радника, обделавајући данас исти[x] 200 екра, произведу 316 квартаера пшенице? Само ако ова могућност постоји, остаће иста производност сваког радника кад се на исти[x] 200 екра број радника умножи 8 пута; само при том услови моћи ће 32 радника да произведу на 200 екра 800 квартаера пшенице т. ј. сваки по 25 кв. као и 1760. г. колико је нужно да за увеличано становништво буде довољно ране као и пређе.

Ни за време прошлих сто година, ни ма у ком од прошлих столећа земљоделска техника није се усавршавала са таквом брзином; с тога је невероватно да се она може тако усавршити и у следећа времена.

То је основ по коме Малтус и његови ученици мисле да усавршавање земљорадње не може никад да одржи у равнотежи дефицит у производности земљоделског рада, кад се људи множе са потпуном брзином. С тога вели Малтусова теорија: ако се умножавање људи не буде задржавало вољом самог човека, на пр. уздржавањем физичке љубави, оно ће се неизбежно задржавати као што се и до сада задржавало, готово свагда и свуда — болестима, пороцима и преступима, што их рађа сиротиња која постаје због недостатка ране.

Доста. Мислимо да смо изложили низ закључака из Малтусове прогресије с таквом тачношћу с каквом га никад није излагао ни сам Малтус, нити ико од његових присталица. Сада можемо рећи у брк свакоме од њих да знамо далеко тачније и јасније од њега све то што он зна.

Но, читаоче, ми као да знамо још једну ствар, која је са свим непозната или непојмљива за Малтуса и његове ученике? Сетите се шта ми знамо о рачуну интереса на интерес. Ми смо као доказали да је будалаштина ако ми будемо рачунали проценте по 25-годишњим роковима, које ваља рачунати годину по годину, не пропуштајући ниједну годину.

Да промотримо суштину предмета. Зар се ма у којој години одједаред удваја становништво? Не — оно расте по мало сваке године. Па шта? То значи да се не тражи ни да се производ одједаред удвоји. Није 25-те године у друштву одједаред поникло нових 100 радника (из пређашњег примера), па да се узме да је рад свију оних 100 радника тек у пола производан према раду оних првих. 25-те године прирасло је становништво само за неколико људи, и само за ову неколицину производност рада равна је $1/2P$; или у нашем примеру 20 твара, ако су први радници производили 40 твара годишње. Производност свију осталих радника већа је од 20 твара, и све се више приближава к 40, у колико се више приближавамо првој години. Мислим да је тако. У овој години скупља се жито које није урадио дупли број радника, већ мало већи, кад се упореди са прошлом годином; скупља се за издржавање не удвојеног становништва, већ мало већег но што је било прошле године. Да видимо шта ће бити ако ми не будемо прескакали од 1 одма[x] на 25 годину, преко целих 25 година; ако не будемо захтевали од земљорадње да се усавршава по прогресији сложеног интереса, као што је чинио Малтус, већ да рачунамо правилно из године у годину. Та ми смо нашли већ да је код капитала од 100 дук. захтевање интереса 20 и 9% на годину — фалзификат, и да је довољно плаћати само 5%. Да не ће бити то исто и са овим захтевањем немогућег усавршавања земљорадње, ако ми будемо правилно рачунали?

4. ПРАВИ ПРОЦЕНТ ЗЕМЉОДЕЛСКИХ УСАВРШАВАЊА.

Малтус тврди да се људство удвојава за 25 година. Ми ћемо с почетка да рачунамо по проценту умножавања који одговара томе периоду. Кад нађемо општу формулу, онда је лако израчунати размере усавршавања за периоде дуже и краће од 25 година.

Рецимо да је 1. јануара прве године било 1000 људи, и да су земљорадници тога становништва произвели жита довољно да се добро изране 1000 људи, т. ј. довољно годишњих порција које ћемо назвати на прилику — кола. Дакле по нашем услови треба једна кола ране на човека годишње. Рецимо да је земљоделских радника у том становништву 100. По услови види се да је нужно да сваки радник произведе 10 кола годишње па да свима буде довољно ране.

Узмимо да при таквом изобиљу ране становништво расте за 3% годишње (то је коефицијент много већи но што је по-

требно да се становништво удвоји за 25 год.). Тада ће 1. јануара друге године становништво изнети 1.030 људи, па ако сразмера земљорадника остане иста, њих ће бити 103 човека. Ако је за 1000 људи било нужно 1000 кола жита, за 1.030 људи биће нужно 1030 кола.

Ако би успешноста рада нових радника била онака иста као што је била и пређе, онда би 3 нова радника произвели 30 кола жита, колико је нужно за 30 нових житеља и друге године било би 1.030 људи и 1.030 кола. Но по Малтусовој теорему производност рада нових радника биће мања но производност рада пређашњих; Малтус поставља да је процент опадања производности новог рада раван проценту растења његове количине. Дакле производност новог рада стоји према производности пређашњег као 100:103. По тој сразмери какву ће количину жита произвести нов радник, ако је пређашњи производио 10 кола? Очеvidно:

$$X:10=100:103 \text{ из чега добијамо } X=9,7087\dots$$

Дакле 3 нова радника произведе само $3 \times 9,7087 = 29,1261$ кола место 30, колико би било нужно по пређашњем размеру; и друге године место 1.030 кола биће само 1.029,1261.

Да би место 1.029,1261 кола и друге године имали 1.030, мора производност пређашњих радника (што је истоветно са поправком земљорадње) понети се у толико више своје пређашње величине 10, у колико је број 1.030 кола више од 1.029,1261, који смо добили без икаквих усавршавања земљорадње. $X:10=1.030:0.029,1261$ из чега добијамо $X=10.00849\dots$

У самој ствари шта ћемо тада имати:

100 пређашњих радника произвешће по 10,00849 кола — свега: 1000,849 кола.

3 нова радника, чији је рад био пређе мање производан у сразмери $100:103=9,7087$ услед усавршавања произвешће нешто више према сразмери $X:10,00849=100:103$. откуда: $X=10,00489 \times \frac{100}{103}$ што износи: 9,717 кола а сви скупа $3 \times 9,717 = 29,151$.

Сума производа друге године биће:

$$10,00849 + 29,151 = 1.030 \text{ кола.}$$

Дакле, да ли је нужно много усавршавања у устројству алата, или у начину њихове употребе, или у каквоћи или у начину удобравања, или у каквоћи усева — да ли је нужно много усавршавања да не буде оскудице; да се сразмерица рана неумањи са прирастом становништва?

При годишњем растењу становништва по 3%, т. ј. кад становништво расте брже но што узимље Малтус* нужно је годишње усавршавање = 0,000849 процента. Шта је то 849 десет-

* Кад насељење расте са 3% годишње за 25 година 10.000 људи умноже се на 20.938; да се насељење удвоји за 25 година ваља узимати годишњи процент растења 2,81138...%.

ГРАНИЦЫ ПРАВИТЕЛЬСТ. ВМѢШ. ВЪ ЭКОНОМ. ДѢЯТ. НАРОДА. 469

ствий, необходимость которой признается всеми. — объ обязанности правительства запрещать и наказывать такіа дѣйствія свободныхъ людей, которыя очевидно вредны для другихъ людей, будетъ ли этотъ вредъ происходить отъ насилия, обмана и небрежности, все равно. Прискорбно думать, какая огромная пропорція человѣческихъ усилій и способностей употребляется только на нейтрализацию другихъ усилій и способностей даже и въ наилучшемъ изъ всѣхъ существующихъ положений общества. Истинное назначеніе правительства — уменьшать эту пропорцію до наименьшаго возможнаго размѣра, принимая мѣры къ тому, чтобы энергія, растрчиваемая нынѣ людьми на нанесеніе вреда другъ-другу или на защиту себя отъ этого вреда, обращалась къ надлежащей цѣли человѣческихъ способностей, — къ тому, чтобы принуждать силы природы все болѣе и болѣе служить матеріальному и нравственному благу.»

Вотъ послѣднія слова, которыми заканчивается трактатъ Милля. Пора и намъ бончить рядъ статей, получившихъ уже размѣръ, едва ли не слишкомъ обременительный для журнала. Не успѣла войти въ наши очерки та часть теоріи, которая, по нашему мнѣнію, наиболѣе важна въ наукѣ. Критикою господствующихъ понятій намъ удавалось приводить читателя къ общимъ принципамъ устройства, наиболѣе выгоднаго для людей. Но мы не успѣли изложить, въ какихъ главныхъ подробностяхъ должны нѣкогда осуществиться эти принципы и какими переходными степенями могутъ уже теперь люди приближаться къ наилучшему устройству своихъ матеріальныхъ отношеній. Намъ пришлось въ этомъ отношеніи довольствоваться неопредѣленными очерками, представленными у Милля въ главѣ о вѣроятной будущности рабочихъ сословій. Мысли его вѣрны, но слишкомъ блѣдны. И мы очень жалѣемъ о томъ, что не успѣли дополнить ихъ очерками, болѣе точными. Но что же дѣлать!

6 Сентября 1872 г.

Чернышев

иљадитих делова на стотину? Да ли је огромно то растење? То чини на једна кола од 400 ока мање од 14 драма.

Каква је то страшна цифра? Је ли вредно плашити се ње? Да ли је могуће да се земљорадња не може усавршавати тако брзо (брзо!) да се у течају целе четврти столећа не може производност земљорадње увеличати на $2\frac{1}{7}\%$?*. Увеличање на $2\frac{1}{7}\%$ за 25 година — та то је готово потпуна укоченост!

Да, готово потпуна укоченост. Без сваке сумње од самог свршетка средњих векова није било у европској историји ниједне такве 25-годишњице у којој се земљорадња није усавршавала много брже. У тој историји било је епоха где је у друштву била готово потпуна укоченост; но и у најгорем и најгнуснијем од тих периода земљорадња се усавршавала брже но што је било потребно да се покрије дефицит у земљоделском производу, да се одржи у земљоделском раду иста производност, при таком проценту множења људи, при ком се насељење удвојава сваких 25 година.

Но ако је то доиста тако; ако брзина умножавања људи, што је Малтус узимље, сама по себи није довољан узрок, да се појави оскудица ране т. ј. да се појави сиромаштина са свима њеним последицама — то чиме да се објасни, што сиротиња непрестано постоји, не гледајући на сва усавршавања у земљорадњи? О! одговор је на то — дугачка историја; неке епизоде те историје ми смо већ споменули. О другима ћемо још говорити.

Да би још јасније видели огромну разлику међу фалзификованим закључцима земљоделског усавршавања, која се оснивају на неправилном рачуну, и правом потребом усавршавања која се оснива на тачном рачуну, ми опет треба да узмемо не један период удвојања већ више њих.

Године:	1860	1885	1910	1935	1960.
Производност земљорадње по лажном рачуну:	1.00	1.3333	1.777	2.3702	3.1602;
по правом рачуну:	1.00	1.0214	1.0434	1.0657	1.0886.

Ми видимо да за првих 25 година од почетка погрешног рачунања количина усавршавања већа је од праве величине 15 пута, за других 25 г. — 17 пута, за трећих — 20 пута; за четвртих — 24 пута.

Права нужна поправка, која се захтева за цело столеће мања је од 9%; ко може порицати да је та поправка доста незнатна, кад се упореди са стварним бољитком, који се из-

* $1.000849^{25} = 1,021443 \dots$ то је равно $1 + \frac{P}{100}$; откуда $\frac{P}{100} = 0,0214$ или $P = 2,14$, што је врло близу $2\frac{1}{7}$ на стотину.

вршио у земљорадњи од 1760. год. до нашег времена; и да је са свим бесмислено држати да се земљорадња не ће усавршавати далеко више но за 9% у следећем столећу?

Мишљење да је потребно усавршавање да се одржи пређашња производност земљоделског рада при брзом умножавању људи — то је најгрубља погрешка, која се може објаснити само крајном непажњом на разлику сложених процената од простих. Ми смо видели да се захтева незнатна поправка у земљорадњи кад се људство удвојава за 25 година. Ствар је са свим доказана, да при двајест пето-годишњем периоду удвојења земљоделски производ може да расте тако исто брзо као и становништво.

5. ОПШТА ФОРМУЛА ЗА ИЗРАЧУНАВАЊЕ ПРОЦЕНТА ЗЕМЉОДЕЛСКИХ УСАВРШАВАЊА.

Но Малтус и његове присталице непрестано тврде 25-годишњи период удвојавања, а сами не знају који период да усвоје и уверавају нас да људи могу да се множе још много брже и стављају период удвојавања и много краћи. Ми се на против надамо да ћемо доказати, да се 25-годишњи период удвојавања може допустити само: кад је маса народа угњетена, кад су вештачки, принудни обичаји за плођење, кад је положај женскиња јадан, — и да ће сваким човековим кораком од ропства к слободи период удвојавања бити све већи без сваког природног ограничавања организма. Према томе ваља нам наћи формулу по којој се може рачунати процент усавршавања за ма какав период удвојавања.

Брзину, са којом се множи насељење, ми зовемо: процент множења.

За 25-тогодишњи период удвојавања процент множења је = 2,81138. Ако је народ, који се са тим процентом множи, имао 1. јануара извесне године 10,000.000 душа, то ће 1. Јан. идуће године имати 10,281.138 душа.

Првобитни број становника, од кога почињемо рачун да назовемо А. У нашем примеру је $A = 10,000,000$.

Број људи којим се увеличава то становништво у течају године да назовемо $N = 281.138$.

Производност земљоделског рада код првобитног броја становника, т. ј. код првобитног броја земљорадника да назовемо — Р. Ако узмемо да је земљорадника било прве године 1,000.000, а ране било произведено 40.000.000 товара, онда је $P = 40$.

Процент множења раван је броју становника 1. јануара друге године, подељеном са бројем становника 1. јануара прве године. За нас је удесније да не називљемо тај процент особитим писменом, већ да га означимо са $\frac{A+N}{A}$.

Читалац памти, да се по Малтусовој теорему производност земљорадње нових радника умањава у истој сразмери по којој

се становништво увећава. Ако је производност првих радника прве године била P , производност нових радника добијамо из сразмере $X:P=A:(A+N)$; добијамо $X = \frac{AP}{A+N}$ или у нашем при-
 меру

$$\frac{40 \times 10.000.000}{10.281.138}$$

Ми узимљемо да сразмера земљорадника остаје иста као што и треба да буде по условима Малтусове хипотезе.

Земљоделски производ прве године био је AP .

Друге године сразмерно увеличаном становништву $A+N$ био би $AP+NP$. Но почем нема још никаквих поправака, он ће имати само $AP + \frac{ANP}{A+N}$, јер место процента P за производност

нових радника ваља узети $\frac{AP}{A+N}$. Ако одуземо суму произ-

вода што је добијамо без поправака од оне коју треба да имамо, разлика ће нам показати количину дефицита који ваља да се покрије усавршавањем земљорадње. Дакле:

$$(AP+NP) - (AP + \frac{ANP}{A+N}) = x.$$

из чега добијамо $X = \frac{N^2P}{A+N}$.

На тај начин усавршавањем треба да се производ увећа друге године на $\frac{N^2P}{A+N}$. Пита се: колико мора бити усавршавања да би могло донети оволики сувишак производа?

Очевидно, том приликом повишава се првобитна производност радника, A , коју смо назвали P , и за то место количине производности P морамо узети друге године неку другу количину P , нешто већу од P .

Очевидно је, такође, у каквој сразмери мора порастити производност идуће године. Она мора бити у толико већа од P , у колико је производ који се захтева, т. ј. $AP+NP$ већи од производа, који се добија без икаква усавршавања — то јест од $AP + \frac{ANP}{A+N}$ или што је то исто од $(AP+NP) - \frac{N^2P}{A+N}$.

Дакле имамо сразмеру

$$P' : P = (AP+NP) : (AP+NP - \frac{N^2P}{A+N}) \text{ откуда:}$$

$$P' = \frac{(A+N)^2P}{(A+N)^2 - N^2} \text{ или ако узмемо } P=1 \text{ биће:}$$

$$P' = \frac{(A+N)^2}{(A+N)^2 - N^2}$$

То јест, потребни вишак у земљорадњи путем усавршавања производње односи се к првобитном стању земљорадње као број становника друге године на квадрат ка истом броју, минус квадрату прирастка становништва.

Број људи, који прирашћују годишње природним размножавањем увек је сразмерно мален кад се упореди са целим становништвом друге године; у квадрату он ће бити још мањи од квадрата целог броја становништва; по томе и производност што се од земљорадње тражи није велика. Ми ћемо видети, да процент множења 5 на сто превишњује снагу човековог организма. Но ако узмемо и тај немогући процент (који даје период удвојавања до 12,2 година) ми опет добијамо:

$$P' = \frac{105^2}{105^2 - 5^2} = \frac{11025}{11000} = 1,00227:$$

По формули што смо је нашли: $P' = \frac{(A+N)^2}{(A+N)^2 - N^2}$ лако је наћи

потребни процент усавршавања за ма какав процент умножавања и период удвојавања. Но цифре годишњих поправака излазе незнатне — може се рећи незнатне да већ ишчежавају. С тога у овој таблици ми смо израчунали столетно увеличавање производности земљорадње које долазе од годишњих поправака.

Број година и пер. удвојавања	Процент множења	Годишње размере поправака	Висина до које се може подићи земљорадња у течају једног века узимајући прву величину 1,00000.
12	5.94631	0.00314,9991	1.36958
15	4.72941	0.00203,9064	1.22126
20	3.52649	0.00116,0186	1.12194
25	2.81138	0.00074,7680	1.07760
30	2.33739	0.00052,1706	1.05343
35	2.00016	0.00038,4443	1.03877
40	1.74797	0.00029,5239	1.02996
50	1.39595	0.00018,9554	1.01913
75	0.92848	0.00008,4714	1.00893
100	0.69555	0.00004,7668	1.00478.

Ако се не варамо, ми расматрамо Малтусову теорију са гледишта које мора бити ново за читаоца; и да им не би било тешко да прате ток наших мисли, нама је неопходно, да по неколико пута по ново објашњавамо наше термине и закључке. Сада, на прилику, ми говоримо о томе чиниоцу који смо назва-

ли процент земљоделских усавршавања, који је потребан да се покрије недостатак производа који долази отуда што се производност земљоделског рада умањава према пређашњем раду. Ми смо тражили у каквој сразмери треба да се тим поправкама подигне „првобитна производност рада“ или производност првих радника. Првобитну производност ми зовемо ону количину производа које је могао да произведе један земљорадник у почетку периода, одакле ми рачунамо уплив умножавања људи на земљоделски производ. Процент по коме расте ова производност, показује количину до које би дошао производ једног земљорадника, ако се број земљорадника не би умножавао. На пример — ми смо нашли да при периоду удвајања сваких 12 година производност ваља да се подигне за 100 година на 37%. Те речи имају свој смисао:

При овој брзини умножавања људи коју смо ми усвојили у земљоделској техници, или у удобравању земље, или у чувању усева од непогоде, или у опште ма у ком чиниоцу, треба да се изврше неке поправке у течају целог века да би један земљорадник који ради изван број ланаца могао да пожање са истог броја ланаца за 37% више но што је добијао пре 100 година. На пример, ако је 1860. год. земљорадник обрађивајући 4 ланца добијао са њих 40 товара, то у току идући[x] сто година ваља извршити такве поправке, које би дале могућност да у години 1960. један земљорадник добија са иста 4 ланца $53\frac{4}{5}$ товара жита. Ако је могуће произвести поправке у таквој размери, онда становништво не ће трпети оскудицу, па баш да се удвојава сваких 12 година. Разуме се, при овој брзини умножавања постепено ће бивати на 4 ланца 2 радника, за тим 3, 4 и т. д. 11, 12 и т. д., и додатак сваког новог радника увећа ће производ у нешто мањој сразмери но у колико се увећала количина рада његовим доласком. Но при свем том при таком току земљоделских усавршавања које је = 37% за цело столеће са та 4 ланца збираће се постојано толико производа да на сваког дође по 10 тов. као и пређе.

Ми смо нашли, да баш и кад би се људство удвојавало за 12 година, да није потребан већи проценат земљоделских усавршавања, но што је био за последња 3 или 4 века. А при дужим периодима удвојавања, довољан је ток поправака и много спорији.

Глава XV.⁵⁵

О УМНОЖАВАЊУ ЉУДИ.

1. ПОТРЕБА ДА СЕ ИЗРАЧУНА НАЈВЕЋИ ПРОЦЕНТ УМНОЖАВАЊА И НАЈКРАЋИ ПЕРИОД УДВОЈАВАЊА ЉУДСТВА.

Економисте и статистичари који су рачунали у каквој се прогресији умножава људство, нису никад ни долазили на ту мисао, да израчунају: колики је највећи процент умножавања и најкраћи период удвојавања људства могућан по самом строју и моћи човековог организма? Они су обично узимали проценте растења становништва и период удвајања према оним цифрама што их показују статистичке цифре за садање друштво. До душе, економисте веле да у данашњем друштву постоје препоне, које задржавају умножавање људи, те тако они периоди, што их они узимљу према сувременим статистичким цифрама, пре су мање но веће од правих цифара. Али ваља знати да сиромаштина т. ј. оскудица срестава за издржавање и у опште низак друштвени положај и умни развитак могу, при једнаким природним околностима, не само да умање, но и да *увећају* брзину умножавања становништва и да скрате периоде удвојавања људства. Иначе било би непојмљиво како да у најјаднијем делу В. Британије у Ирланду може бити растење становништва брже но у много имућнијој Енглеској.* Очеvidно, ту крајна сиромаштина и управо скотски положај мужа и жене, гони их да изнуравају свој организам прекомерном физичном љубављу, онако исто као што сиромаш, који нема довољно да се наједе, разорава свој организам пијанчењем. Чернишевски је први покушао да израчуна у каквој прогресији може да се умножава људство према самој природној плодовитости чове-

* Кетле у својој *Physique Sociale* стр. 444. том I. наводи по рачуну Рауа да се у Ирланду умножава људство са 2,45% годишње и да се удваја за 23,6 год. а у Енглеској да је проценат множења 1,65%, а период удвојавања 42,3 године. Но Кетле сматра те цифре као лажне. Али други знаменити статистичар, Моро де Жонсе, даје тачне цифре: за Ирланд годишње 1 човека на 72, а период удвајања 50 година, а за Вел. Британију заједно с Ирландом годишње растење 1 човека на 90, а период удвајања 62 године. Што опет показује, да се људство умножава у Ирланду брже но у Енглеској. Moreau de Jonsé, *Elements de Statystik*, стр. 456.

ковој, кад ту плодовитост не би никакве спољне препреке задржавале.

Овај је рачун врло важан с тога што се тек по њему може тачно одредити колики је процент умножавања земљоделских производа одиста потребан, па да у друштву не буде сиромаштине од природне оскудице.

2. ПЕРИОДИ УДВАЈАЊА ЉУДСТВА ОД 12 И 15 ГОДИНА.

Период плодовитости женскиња кавкаског племена у Европи и Америци траје од прилике од 15 до 45 година. Број жена тих година у становништву, које се не умножава врло брзо, или које сасвим не расте, износи од прилике $\frac{1}{5}$ целог становништва (у становништву које брже расте сразмера је мања). Период трудноће код жене траје 8 месеци; дојење детета траје око годину дана, и по мишљењу матере за здравље детиње потребно је дојење дуже од годину дана. На тај начин сам строј организма жене ставља међу једним порођајем и другим период од 2 године. И заиста видимо код брачних парова, који ни мало не мисле на уздржавање од рађања деце да је једно рођење удаљено од другог обично на 2 године и још нешто више. Деца се рађају једно за другим брже само у оним породицама, где мати или не доји само своје дете или мора да престане са дојењем због сиротиње. Но ми говоримо, према условима нашег задатка, о таком друштву, где нема сиротиње, и где матери није невоља да се за здравље свог детета брине мање но што сама оће. Шта ће бити у овим условима који су најповољнији за многобројно рађање?

Број жена које су способне за рађање деце износи 20 на 100 од целог становништва; свако дете заузима матери 2 године; дакле, по физичким својствима организма, број рођења може бити 10 на 100 људи свега становништва. Но свакоме је познато да ма какво било брижљиво неговање деце, опет знатан део од њих не може да се спасе од смрти у првим годинама. Данас у друштвима где је смртност међу децом најмања, у првих пет година умире цела четвртина деце. По себи се разумје, да у тој самртности много учествује потреба са својим последицама; но по самим условима природе није могуће да многи не умиру у тешком периоду детињства. Ваља се сетити само да при рађању дете прелази из температуре која има више од 30° у другу која по условима хигијене има у пола мање гради. Сам акт рођења за дете због самог прелазу у нову, ладнију температуру, такав је кризис као пресад нежне биљке из стаклене баште у поље. Начин ранења детета мења се такође. За тим следеју разне кризе у органском развиту које су све скопчане с опасношћу за живот. Довољно је само споменути пробијање зуба. Из тога следеју: и кад би се са свим уклонила потреба са њеним последицама, смртност међу децом била би опет доста велика.

Имућни сталези у Енглеској чувени су са свог пажљивог и разумног гајења деце. Од свију тих класа поседници који већи део године проводе у својим дивним домовима, где је медицинска помоћ тако блиска, као на континенту у великим варошима, живе како је најугодније за здравље. Ми морамо да признамо, да потреба са својим последицама ни мало не учествује у смртности деце из овог сталеза. Процент смртности код њих ваља узети као најмањи који је могућ по самом устројству човековог организма. Испитивања познатог енглеског статистичара Чедвина показују да од деце енглеских поседника за првих 5 год. детињства умире 20%.

Ми смо видели да број рођења 20 на 100 може бити само онда, ако је свака жена без изузетка непрестано од 15 до 45 година или трудна или доји дете. Ми видимо да без икакве оскудице, при најпажљивијем гајењу деце из 10 новорођених двоје би умрло у детињству. Дакле остаје 8 рођења на 100 људи.

Но људи не могу остати бесмртни при ма каквом благостању; неки број заоставше деце попуњавао би само губитак што долази од смртности људи старијих од 5 година. Из овога следеју да процент умножавања мора бити мањи од 8.

Вероватно сваки читалац види да процент умножавања мора бити много мањи од 8%. Заиста, може ли се претпостављати да свака жена има органску способност да затрудни одмах пошто престане да доји и да одржи ту способност до 45 година? Може ли се рачунати, при ма каквом строју друштва, да ће свака жена почети да рађа од 15 година и да ће родити 15 деце? То је очевидна немогућност. Ма какво било опште благостање, ма каква била бабичка и медицинска пажљивост, опет рађање деце мора да ослаби плодовитост код многих жена. Независно од тога, код свију жена са годинама опада способност за рађање деце. Очевидно, не може се рађати 10 на 100 деце и у таком друштву у коме жене од 15 до 45 година износе једну петину укупног становништва. Но оне могу износити $\frac{1}{5}$ становништва само у оном друштву које се умножава врло лагано. Ако би се становништво умножавало врло брзо, сразмера одраслих људи у друштву морала би се умалити због великог броја омладине. На пр. ако је период удвајања 15 година, број душа које би имале више од 15 година не би могао изнети ни половину становништва — већу половину његову морала би износити деца млађа од 15 година*. Ако друштво не трпи ни у чем оскудицу, средња дужина живота мора бити већа од 45 година. Но ако узмемо само 45 година онда од оних људи који имају више од 15 година цела половина имала би више од 45 година. Шта ћемо дакле имати?

* По познатом својству геометријске сразмере, која има количник 2, последњи њен члан већи је но сума свију предходних чланова. Овај последњи члан то је сума лица, која још нису достигла број година равн броју година за које се становништво удваја, јер они су се родили у течају последњих 15 година.

Сви људи који имају у том становништву више од 15 година износе 50%.

Од њих је једна половина жена т. ј. 25%.

Од ових жена више од половине има преко 45 год, од 15 до 45 год. има мање од 12 $\frac{1}{2}$ %.

Дакле, стављајући период удвајања 15 година, видимо да жене способне по годинама да буду матере износе мање од 12 $\frac{1}{2}$ % т. ј. мање од једне осмине становништва и број новорођених по органској неопходности мора износити мање од 1/16 укупног становништва т. ј. мање од 6,25%. Но узмемо 6,25% новорођене деце. Од њих по органским условима умире 1,25%; остале дакле 5% за умножавање људи. Но да би се људство могло удвајати сваки[х] 15 година, потребан је процент умножавања 4,73; дакле на покритак смртности међу људима старијим од 5 година остаје само 0,27%. Је ли могуће претпоставити, у ма каквом благостању, таку малу смртност међу људима старијим од 5 година? То би значило да људи који преживе 5 година имају вероватан живот 135 година, т. ј. мало њих умире испод 100 година, а довољно многи доживе до 170 година. Другим речима претпоставити период удвајања од 15 година, значи претпостављати очевидну бесмислицу. Строј човековог тела је такав да брзина умножавања 4,73% превишава снагу организма.

Да су Малтус и његове присталице сами умели да рачунају по геометријским сразмерама, а да не преписују из математичних књига цифре којима не знају ни смисла ни постанка они не би говорили о периодима удвајања ни од 10 ни од 12, па ни од 15 година. Ти су периоди таква иста бесмислица, као што је бесмислица да растова шума порасте за годину дана.

Сада да видимо колики је највећи процент умножавања и најкраћи период удвојавања који се може допустити према строју организма. Но ту треба да памтимо својство које смо нашли при мењању састава становништва: процент жена које су по својим годинама способне да рађају децу, бива све мањи и мањи према томе у колико се процент множења увећава: дакле процент рођења који је могућ у друштву које се брзо не множи, немогућ је у друштву које се множи брзо.

3. УТИЦАЈ ГРУБОСТИ НАРАВИ, ОБИЧАЈА И УСТАНОВА И УТИЦАЈ СИРОМАШТИНЕ НА ПЕРИОД УДВОЈАВАЊА ЉУДСТВА.

Да размислимо с почетка колики је процент рођења у друштву које се врло споро множи или се не множи нимало. Но претходно да разјаснимо саму суштину питања — обично се оно излаже врло сплетено, па ваља мало боље проникнути у ствар.

О чему је управо реч? Да ли о таком броју рођења који се може достићи ако човечији организам буде принуђен как-

вом спољном силом, или о таком броју рођења који би дошао по самој природи, кад би се уклониле све препоне, као што су нужда и патња, које задржавају умножавање? Познато је, да се свака животиња, па и човек, може принудити да ради више но што му снага подноси. На прилику, може се човек натерати да ради 18 часова на дан, но така претераност неће бити корисна за саму успешност радње: изнурени радник за 18 сати израдиће мање но што би израдио за 10 часова ако не би био изнурен претераним радом који му туђа воља намеће. Тако исто организам женскиња може бити принуђен да рађа више деце но што може да поднесе њен организам; но то опет не ће потпомагати умножавање становништва. Изнурена мати рађаће децу неспособну за живот*. Осим тога, такав положај женскиња може постојати само тада кад у друштву влада суровост нарави, глупост, т. ј. сви услови који спречавају умножавање људства. Ми, разуме се, не тражимо ту количину деце која се може родити у условима који нису удесни за умножавање људи — ми оћемо да знамо какав процент рођења може бити у друштву кад постоје сви услови за најбрже умножавање.

Најглавније су препреке умножавању у данашњем друштву суровост нарави и нужда. Како утичу оба ова чиниоца на број рођења? Теорија Малтуса казује да она умањује овај број. Заиста, фабричне раднике на западу задржава нужда да ступају у брак; многи људи средњег сталежа такође задржавају се од женидбе, или у самом браку уздржавају се да не роде толико деце колико би могли ако би им било тешко да их издржавају. Но такве чињенице односе се само на незнатан део људства и то од недавног времена. У истим земљама пређе није било тако, а у другим земљама не ради тако ни данас огромна маса становника. Нужда не задржава ни мало наше сељаке нити да ступају у брак, нити да рађају децу. Она дејствује на њих са свим обратом. Ако је породица остала без одраслог мушког члана, нужда принуђава породицу да жени свог момчића што пре — то поправља газдинство. И у свакој породици сељак рано жени синове да добије бесплатне раднице. Сељак удовац жени се такође с тога што би му иначе кућа пропала. Такво је стање ствари у Пруској и Аустрији. Нужда, страх од нужде или рачуни који су природни код сиротиње у земљоделским пределима увеличавају количину бракова; принуђавају младе људе да ступе у брак раније но што би они желели. Тако исто дејствује и суровост нарави. У нижим слојевима градског становништва она утиче да се људи не жене; но у селима она баш на против утиче те жена рађа и онда када би због изнурености радо престала да рађа. Тако исто утиче

* Кетле у својој социјалној физици доказује многим статистичким подацима да се становништво не умножава најбрже онамо, где је процент рођења највећи, но онамо где је умерен. Где је велики процент рођења, увек је велики процент смртности — знак да слаби организми *que humaine*".

суровост нарави у земљоделским окрузима у Енглеској. Из овога следује: ако услови незгодни за умножавање људства у неким европским друштвима умањавају број рођења, то у другим сталежима истог друштва и код свију других народа те околности, на против, увеличавају количину рођења толико, колико она не би изнела кад би у друштву постојали сви услови за умножавање људства. Ко проучи добро ову ствар, тај ће се уверити да у Русији, Аустрији, Италији, источној Прусској и свој источној Германији прави број рођења није никако мањи, ако није већи, од оног процента који би био кад не би постојале никакве препреке за умножавање људи. У Француској и Енглеској од неког времена то не стоји; но и тамо, још веома не давно, било је тако исто: сиротиња не умањава већ увећава број рођења.

Колики број рођења налазимо у земљама у којима сиромаштина и суровост имају својство да увећавају нормалну цифру рођења?

4. НАЈВЕРОВАТНИЈИ ПРОЦЕНТ УМНОЖАВАЊА И ПЕРИОД УДВАЈАЊА ЉУДСТВА.

Већином та се цифра колеба између 35 и 40 рођења на 1000 душа. Она се подиже више 40 у неким мањим областима, где се насељеност удаљава од нормалне цифре због месних услова — на пр. одрасло мушкиње одлази на рад у друга места и с тога сразмера жена порасте неприродно; подиже се више 40 понекад и у великим пределима, после неких ванредних околности, кад се истреби врло много мушкиња, а тако исто не сразмерно се увелича количина жена (на прилику у Прусској после Наполеонових ратова). Но без неприродних нарушавања број рођења не подиже се више 40 на 1000 душа. До 45 она долазе ретко и у искључивим случајевима; више 46 она се налазе само у оним земљама које немају тачне статистичке податке; до 48 не долази ни једна цифра која заслужује ма колико поверења; на послетку 50 рођења на 1000 душа не налази се ни у оним податцима који се не могу ни мало сматрати као тачни*.

Не знамо да ли ће се сагласити читалац, но ми узимљемо да у источној Европи број рођења превишњује нормални број рођења, или тачније, превишњује онај број који би био нормалан при данашњем стању наравствености. Ми држимо да се тешко може узети 40 рођења на 1000 душа кад би се свака нужда уклонила која насилно увећава број рођења.** У сваком случају 45 рођења на 1000 душа — таква је цифра до које не долази друштво баш кад на њега и нужда дејствује која увели-

* Цифре ове узео је Чернишевски из Гиљара „Elements de statistique humaine”.

** По Кетле-у рађа се у Прусској 1 дете на 23,1 душа, у Енглеској на 34,0 у Француској на 32,0 у Белгији на 30,0. Само је у Прусској више но 43 на 1000, а у свима осталим земљама је много мање од 40.

чава број рођења; то је цифра могућа само при искључивим случајевима, кад је нарушена нормална сразмера између мушкиња и женскиња, а нема ни једног вероватног случаја где је број рођења износио 50 на 1000. Нама се чини, кад нарави буду мекше, када мужеви и очеви буду боље поступали са потчињеним женама, да ће се број рођења знатно умањити и при данашњем ступњу наравствености.

У самој ствари, ако се сетимо какви се апсурдни услови траже да би добили 100 рођења на 1000 душа (да свака девојчица од 15 година почне да рађа, па да рађа сваке 2 године и кад буде матора 45 година, да роди свака 15 деце), то ћемо видети да је и 50 на 1000 цифра невероватна. Она захтева да свака жена рађа просеком 7—8 деце. Нека сваки помисли да ли се достиже таква цифра и у оним сталежима који живе у највећем благостању на пр. у трговачкој класи.* Ако узмемо 6 деце на сваку жену и то ће бити сувише, а то износи 40 рођења на 1000 душа.**

Напослетку, нека читалац има на уму да ма какву цифру ми узели као нормалну при спором умножавању, та се цифра мора умањити кад се становништво брзо умножава, јер се тада увећава број деце у становништву, а иста сразмера одрасли[x] људи може да се одржи у истом становништву, само ако деца прекомерно умиру.

Нама се чини да се 40 рођења на 1000 душа може узети као највећа цифра коју допушта строј човечијег организма, без насилног изнуравања женскиња и то у становништву које се умножава споро; у становништву које се умножава брзо, цифра ће та бити мања.

Процент умножавања добија се кад се број умрлих преко године одузме од броја новорођених. За самртност деце млађе од 5 година ми имамо у испитивањима Чедвина цифру коју ваља признати као најмању по строју самог организма. Али узалуд би тражили у ма каквим статистичким испитивањима цифру нормалне самртности или цифру најмање самртности за остало становништво, које је старије од 5 година. Човечији живот изложен је у свима сталежима толиким непријатностима, бедама и патњама, да и у најбогатијим сталежима врло много људи умиру пре времена. Да се добије цифра ма колико слична са најмањом цифром, ваљало би одабрати толико људи којима живот није скраћен нуждом. Избројав године за које би умр'о велики број — што већи тим боље — таквих људи и добити средњу дужину живота њиховог и најмању самртност која се може достићи у данашњем друштву при условима потпуног бла-

* По свим таблицама које се налазе у Кетле-у нигде се не достиже та цифра брачне плодности. Највећа је цифра код њега из провинције Фриз 5,75 на један брак. А средње цифре рачунате у Прајској, Енглеској и Белгији за много година не достижу нигде ни 5 рођ. на 1 брак.

** Према нашој пређашњој поставци, да жене способне за рађање чине 1/5 становништва т.ј. 200 од 1000, свака рађа 6 деце у течају 30 година, дакле свака роди 1 дете у 5 година, или сваке године роди свака пета жена, што чини управо 40 рођења на 1000 душа.

гостања. Но то до сада није још нико урадио, па нисмо ни ми. С тога место позитивних цифара, ми се морамо задовољити приближним рачуном.

Основом за тај приближан рачун служи нам таблица са-мртности у Француској. Француску узимљемо пре других зе-маља с тога што она има од свију великих држава најтачнију статистику о покрету становништва.

По табlici Чедвина од деце енглеске аристократије умиру за првих 5 година 20 од стотине. По табlici Хајшлинга, коју је поправио Гиљар (Annuaire de l'Economie politique pour 1854. стр. 472), од 1000 деце што се роде у Француској умире за првих пет година 274. Из тога закључујемо да 74 од њих умиру због оскудице, а 200 деце умрло би у Француској и онда кад би сво становништво у Француској живило у таком стању у каквом живи енглеска аристократија.

По самом строју човековог организма, деца далеко више умиру од нужде и других неугодности но људи. С тога ако уз-мемо да на 274 деце 74 умире од нужде, онда за људе ваља узети мању смртност од нужде. Не ће бити ни мало претерано ако за сво становништво старије од 5 година узмемо у пола мању смртност од нужде т. ј. на 274 смртних случајева стари-јих од 5 година узмемо само 137 смртних случајева од нужде, а све остале од природе. Треба само помислити на то како ути-че глад, влага, ладноћа и друге беде на дечији организам, па ће сваки признати да ова сразмера није сувише мала. У осталом покрај тога рачуна ми ћемо ставити ради упоређења и други где је и за одрасле људе узета иста сразмера смртности од нужде као и за децу испод 5 година.

Средњи број становника у Француској у периоду од 1840. до 1849. г. износио је 34,964.500 људи. Средњи број рођења за то време био је 997.896. Средњи број смрти 842.919. Број деце умрле пре 5 година износио је 34,0250% т. ј. 247.735. Оста-ли 595.184 били су старији од 5 година.

Узимајући да нужда није утицала већма на смртност одра-слих, то по сразмери 200:274 имамо да од 595.184 смрти треба узети 434.441 да су дошле од природе, а 160.743 да су дошле од нужде. 595.184 смрти на 34,964.500 дају 17.022 смрти на 1,000.000 или 1,7022%; 434.441 смрти истог становништва дају 12.425 на милијон или 1,2425%.

Разлика између 17.022 и 12.425 износи 4.597. Тај је број смрти од нужде. Ако узмемо да сиромаштина утиче на смртност деце два пут више но на смртност људи, то ваља само половину од 4.597 на 1,000.000 душа сматрати као смртност од нужде, а другу половину ваља такође сматрати као природну.

На тај начин у Француској имамо 17.022 смрти на 1,000.000 душа међу одраслим становништвом. У тој цифри један део долази од природног закона, по коме сваки човек раније или доцније мора да умре, па ма какве биле његове околности за живљење. Тај део морамо сматрати као најмању природну смрт-ност. Ми ћемо добити ту цифру кад из опште смртности одуз-

мемо цифру, која долази од беде и свију њених последица.

Ако узмемо да нужда не дејствује на децу силније но на одрасле, онда из 17.022 ваља одузети 4.597 смрти као после-дицу нужде и природна смртност међу људима старијим од 5 го-дина остаје само 12.425 на 1,000.000 душа или 1,2425%.

Ако ли нужда утиче на децу два пут јаче но на одрасле, онда ваља узети за одрасле само 2.298 смрти од нужде и при-родна смртност међу њима остаје 14.742 на 1,000.000 душа или 1,4724%.

Природна смртност међу децом по испитивању Чедвина из-носи 20%.

Ми сад имамо приближно одређена два чиниоца од којих зависи процент умножавања људи.

40 рођења на 1000 душа или 4% рођена у данашњем друш-тву може се узети као нормална цифра која одговара снази женског организма: 4,5% може се узети као ретки изузетак и ретко може да се сматра као вероватна, а до 50 на 1000 или 5 на 100 не долази ни у једном народу. Ми ћемо сада израчунати проценте умножавања људства и периоде удвајања међу овим крајним границама од 5% рођења до 3,5% и од 1,2425% природ-не смртности до 1,4725% да се види највећи процент множења са најкрајим периодом удвајања упоредо са највероватнијим про-центом умножавања и периодом удвајања.

Процент рођења	Процент смртности деце млађе од 5 година 20% од свију ново-рођених.	Процент умирајућ. старијих од 5 год.	Остатак (вишак броја рођења над бројем смрти) или проценат умножа-вања.		Број год. за ко-лико се станов-ништво удваја при одговарају-ћем проц.	
			Највећи.	Најве-роват-нији.	Најве-ћем.	Најве-роват-нијем.
5,0	1,00	од 1,2425	2,7575	2,5275	25,48	27,77
4,5	0,90	до 1,4725	2,3575	2,1275	29,75	32,93
4,0	0,80		1,9575	1,7275	35,75	40,47
3,5	0,70		1,5575	1,3275	44,85	52,57

Читалац види да за период удвајања од 25 година треба толики број рођења који знатно превазилази и оне ретке слу-чајеве изванредне плодovitости. Он види да за цифру 40 на 1000, која се пре може узети да превишује снагу женског орга-низма (6 деце на сваку жену), период удвајања бива од 35,7 до 40,5 и последња цифра оснива се на вероватнијем проценту смртности. Он види такође да период удвајања расте много брже но што опада број рођења. Тако кад се умањи број рођења од 50 на 1000 до 45 — период удвојавања по највероватнијој сраз-мери смртности увеличава се са 5,2 година; кад се процент ро-ђења умањи још на 1/2 или 0,5 онда период удвојавања порасте за 7,5, а кад се процент рађања умањи још на 0,5 онда период

удвајања порасте за 12,1 година. Ми смо говорили да свака поправка у положају женскиња мора донети са собом умањавање броја рођења. Цифра 35 на 1000 тако је близу цифри оних данашњих друштава, где већ сиротиња, при данашњем положају женскиња, утиче те се нормални број рођења увеличава да се она може узети као највећа цифра рођења при мало бољем положају женскиња. До које би се цифре могао спустити број рођења при ваљаном положају женскиња — ми сада не можемо ништа да речемо, јер о томе нема никаквих статистичких података. Довољно је то да број рођења, при коме ће се становништво умножавати врло споро, није далеко од те цифре до које се мора умањити број рођења ако се прекрати макар оно грубо насиље над женскињем које већ не постоји у образованој класи.

Све се ово односи на друштва која имају оваке појмове као што их ми имамо. Овде није место да размишљамо о томе: какве ће промене наступити у друштву кад се образовање распространи међу простим народом. Но сваки зна и појима каква је тесна свеза међу обичајима масе и идејама којих се држи образовано становништво. Ма какав био развитак одлучне науке, обичаји образованих сталежа не могу отићи врло далеко од обичаја масе; а појмови човекови не могу отићи далеко од обичаја којих се држи. Најучевнији и најобразованији мухамеданац не осећа потпуну бесмислицу многоженства тако живо, нема о њој таквих јасних појмова, као ми који смо привикли да живимо у друштву где влада једноженство. Тешко ће ко рећи да су и садањи обичаји врх савршенства. На томе ћемо се ми зауставити, а далекој будућности остављамо да реши: оће ли она задржати те наше обичаје при којима је могућно, да број порођаја издмашује број смртности. Бринути се о томе шта ће људи радити после 500 година — није наша ствар; за нас је довољно ако се уверимо да оне страхоте којима нас плаше, и при данашњим нашим обичајима и при данашњим владајућим појмовима, нису ништа друго но пусти призрази, не само за нас, но и за наше потомке кроз неколико векова.

Ми смо нашли да је период удвајања при данашњим обичајима народа, где број рођења прелази природну границу, ако не већи од 35 година за цело не мањи. Ми видимо да су периоди удвојавања од 15 или 12 година — чиста химера која је постала отуда, што се заборављало на истинску могућност рађања, и да период од 25 година, који се Малтусу чинио најдужи, у ствари је невероватно кратак. Ми знамо данас да при данашњем стању земљорадње најнасељеније земље у Европи могу својим производима да издрже становништво осам пута веће. На тај начин и оне не треба ничега да се боје за три периода удвајања. Ова три периода никако не би могли изнети мање од једног столећа, макар да од данашњег дана ни један човек не умре од нужде, и ако се буде рађало толико деце, колико само могу да роде жене у тим земљама.

5. ПРОЦЕНТ УМНОЖАВАЊА И ВРЕМЕ УДВАЈАЊА ЉУДСТВА ПОД УПЛИВОМ ЕМИГРАЦИЈЕ.

Ово удаљавање сваке оскудице у рани при најбржем умножавању људства достиже се већ данашњим стањем земљоделске технике и управо не данашњим већ оним које је постојало пре двадесет година када се још нису почели да примењују у земљорадњи сувремени проналасци. Гаспоарен, чије смо цифре ми узимали за основ нашег рачуна, по коме се врло лако увеличава земљоделски производ у најнасељенијим земљама Европе у осам пута — још није узимао у обзир најновија открића. Са овима, разуме се, добија се још већи производ.

При том морамо још приметити да се производ може увеличати осам пута, по рачуну Гаспоарена, а да се рад и главнина не увелича у осам пута, већ у далекој мањој сразмери. Данашњи производ Француске* производи се обртном или текућом главнином од 12 милијарди; да се производ увелича осам пута нужно је, по његовом рачуну, да се главнина увелича још са 51 милијардом франака т. ј. да се производ увелича за 700% нужно је да се главнина и рад увеличају за 425%. Ово значи, када би становништво у Француској порасло осам пута, онда, да добије толико ране колико данас, треба му само 2/3 онога труда, с којим добија рану данас; или са толико исто труда Французи би имали рану један пут и по бољу. Сигурно ово удаљавање беде за цело столеће може умирити данашње колена да се не плаши сувишног умножавања људи; сигурно је појмљиво сваком да данашњу сиромаштину и беду не ваља приписивати сувишној насељености и закону умножавања људи, већ са свим другим узроцима. Сигурно је доказано да лек од данашње нужде не ваља тражити у умањавању рађања, већ у поправкама погрешних економских одношаја. Нужда од сувишка насељености, и при данашњем стању земљорадње, не би за цело настала пре од 100 година, а за то време земљорадња би сигурно учинила такве проналаске, те би се та епоха сувишне насељености опет удалила за неколико периода, ма да се људи множе са највећом брзином. Но ако узмемо у обзир још пресељавање људи из врло насељених земаља у мало насељене и не култивирани, тада периоди удвојавања постају много дужи и опасност је од пренасељености много даља, управо са свим ишчезава.

Ми смо видели да највероватнији период удвојавања при данашњем положају женскиња није мањи од 35 година, а при мало бољој поправци њиного стања 52.** Да видимо за колико се продужавају ти периоди од пресељавања.

* У оно време кад је писао Чернишевски т.ј. 1860. године.

** По рачуну Моро де Жонес-а (Elements de Statistique стр. 454) најкраћи период удвајања становништва у Европи има Баденска и тај је 34 године, остале све земље имају дуже периоде: Швајцарска 97 година, Француска 118 година, а Румунија 182 године.

Пресељавање, у сразмери 0,5% оног вишка за који се становништво увеличава рађањем, при данашњим средствима за путни саобраћај ваља сматрати као врло лако. Врло је лако пресељавање и за 1%. Ми имамо примера да се емиграција од 1,25% вршила без икаквих економских тегоба у оним земљама из којих је ишло пресељавање.*

Процент умножавања.	Период удвојавања без емиграције.	Емиграција.	Процент по коме се умножава становништво што остаје у земљи.	Период удвајања становништва што остаје у земљи.
1-9575	35-8	0-5	1-4575	49-90 год.
1-3275	52-6	0-5	0-8275	91-68 год.
1-9575	35-8	1-0	0-9575	72-74 год.
1-3275	52-6	1-0	0-3275	212-00 год.
1-9575	35-8	1-5	0-7075	98-32 год.
1-3275	52-6	1-5	0-0775	894-80 год.

Из ове таблице читалац види, да кад је емиграција 1%, период удвајања од 36—52 продужава се до 72 и 212 година; при емиграцији 1,5 он достиже 98 година, ако се положај женскиња не поправи, а ако се тај положај поправи до 894 године.

Сада, чини ми се, да је оскудица ране од умножавања људи удаљена довољно далеко и за оне људе, који са најватренијом вољом заборављају о садашњости, бринући се за будућност. Ако би некој земљи заиста претила пренасељеност, она може помоћу емиграције уклонити ту опасност бар за 894 године, ако сама не пође путем цивилизације; а ако у течају тог времена учини бар најмање успехе спрема свог садањег стања, то ће уклонити опасност на 2.684 год.

Читалац појима какав смисао имају те огромне цифре периода удвојавања 894 године и периода удаљености земљоделског дефицита од 2.684 — те цифре јавно нам се смеју и својом огромношћу која превазилази сваку меру економске вероватности и својом бесмисленом претензијом на тачност; те цифре говоре нам: не бојте се; ко оће да вас заплаши, против њега из-

* Из Германије, је изашло пресељеника: 1852 год. — 162.301 чов. и 1853 — 162.568, 1854 изашло је још више. Аустријске и пруске провинције германског савеза нису учествовале у том пресељавању. Становништво свију осталих држава немачког савеза износило је тада 17 1/2 милијуна. Многе од тих држава давале су такође врло ништав део пресељеника, с тога мора се мислити да су неке државе давале пресељеника више од 1,25%. Тако је н. пр. из Бадена, који је у 1855-ој год. имао 1,315.000 душа, емигрирало 1854 год. 21.561 душа, што износи 1,7%.

несите нас; но ми смо израчуњене према данашњим вашим обичајима и појмовима — но зар ви мерите далеко будућност вашим обичајима, појмовима и средствима за производњу? Зар ви мислите да ће ваши прапрауници бити такви као ви? Не бојте се! Они ће бити паметнији од вас. Мислите само како ће те удесити ваше живљење, а бригу о судби прапрауника оставите њима. Ви можете да видите да не само ви, но и ваша деца и унуци могу да се осигурају од сиротиње — па нек вам је то довољно. Кроз 200 година људи ће се смејати вашим надама на будућност, као страховању које је поникло само из вашег дивљаштва.

Глава XVI.

ПРАВИ УЗРОК ДЕФИЦИТА У ЗЕМЉОДЕЛСКОМ
ПРОИЗВОДУ И ПРАВИ СМИСАО МАЛТУСОВЕ
ТЕОРИЈЕ.1. УТИЧЕ ЛИ УЖИВАЊЕ ЉУБАВИ НА СИРОМАШТИНУ И
МОЖЕ ЛИ СЕ ТАЈ УЗРОК УКЛОНИТИ, АКО БИ ПОСТОЈАО?

Ми смо дошли до резултата који су са свим противни закључцима што их је извео Малтус. Нека се читалац сети основне мисли Малтусове: има људи, вели он, који сиромаштину и друге беде приписују неваљалом друштвеном строју; — не, зло што истиче из људских одношаја, само је површно, ништавно зло које и кад би се уклонило, судбина људска не би се поправила; а корен главне масе данашњих беда лежи у самој човековој природи. Утицајем природних закона мора да се производе толико сиротиње са њеним последицама, да се истребе сви сувишни људи који нису истребљени злом што истиче из људских одношаја; умањавањем овога зла што истиче из људских одношаја, само би се увеличало зло што би га произвели природни закони. Истина, сиротују и гину многи људи од самих људи, но они што гину не могу да избегну погибију — њих ће истребити природа, ако их не истребе људски одношаји. Мисле, продужава он, да би се дејство природних закона могло уклонити на дуго време поправком људских одношаја; — не, природа не даје иоле осетног термина; никаквим напрезањем не може се садржати њен уништавајући уплив ни за неколико десетина година.

Ми смо нашли да то није истинито. У рукама људским, у данашње време, при садашњим научним средствима, има моћи да се уклоне рђави утицаји природних закона за неколико столећа; а у току тих столећа наука ће се без сумње развити, а свако развијће науке даје изнова могућност да се утицај тих закона удаљи на дуже време.

Малтус је уображавао да је извор зла физичка љубав, и да се она мора зауздати. Но то значи опет обарати узрок на природу, стављати решење задатка ван човекове власти. Физичка љубав не зависи од друштвеног склопа; она зависи једино од органске радње која постоји у природи сваког оделитог човека,

тако исто, као појаве ранења, дисања, крвотока и т. д. Говорити о уздржавању од физичке љубави — значи то исто што говорити да се људи уздржавају од ране. Да богме, човек са развитком одвикава се од ждерања; но све што се може очекивати или захтевати у том смислу, то је да он не прелази границе што их потребује здравље. Очекивати да ће човек, по здравој памети, узимати мање ране но што је нужно његовом организму, значи очекивати немогућност; захтевати то, значи поступати насилнички без сваке вероватности на успех. Људи никада не ће гладовати добровољно. Са свим је друго држати их насилно у гладном стању — то је могуће. Но политична економија доказује да насилне мере нису никада корисне. Она је сва постројена на том начелу да се добри резултати могу достићи само добровољним, самосталним радом. Од овакве слободне радње захтевати уздржавање од ране — то је будалаштина. А познато је какви се резултати достижу кад се човек у јелу ограничава само на ону количину која му је нужна за здравља: резултат ће бити да ће он сачувати своје здравље и свој желудац; да ће проживити много дуже и у суми појести много више у свом животу, но што би појео кад би ждерао, т. ј. често претоварао свој желудац, док се не поквари. То је исто и са физичком љубављу. О чему ви говорите? Да ли о томе да човек у уздржавању претерује толико да му буде штетљиво или о томе да се уздржава у границама што их здравље потребује? Ако ви захтевате ово последње, ваше је захтевање са свим умесно и морамо се надати да ће људи све боље и боље вршити то захтевање, према ширењу образованости. Но резултат од тога не ће бити умањавање физичке љубави, као што уздржавање од ждерања не умањава, већ увећава, делатност желуца. Ако ви говорите да младић треба да се уздржава од превремене физичке љубави, то је са свим правично и људи ће следовати том хигијенском правилу кад се људски одношаји поправе, кад васпитање не буде дражило фантазију и рађало у глави детета мисли о стварима које његов организам још не треба. Но човек, који није ослабио своју снагу превременом физичком љубављу, када буде у зрелим годинама да је може уживати, имаће у њој много више снаге и сачуваће своју снагу дуже. Такође ви говорите умесно ако саветујете да се одрасли људи не предају физичкој љубави сувише, те да се изнуре. Но тиме ви опет достижете то да ће се они више и дуже користовати физичком љубављу. Захтевање уздржљивости у границама хигијенских правила — захтевање је разумно и корисно за човека, захтевање остварљиво, но оно само увеличава ону улогу што је има физичка љубав у човечијем животу.

Са свим је друга ствар, ако ви захтевате уздржавање од физичке љубави у намери да умањите њену улогу, а то баш и јесте смисао Малтусове теорије уздржљивости. За то се захтева не то, да човек поштује хигијенска правила, но да ограничава једну природну функцију свог организма; да људи добровољно држе себе у таквом стању, на прилику: да жмуре кад им се не

спава, већ би хтели да гледају; да затворе уши када би хтели да слушају, да гладују кад њихов желудац захтева рану — то је захтевање неостварљиво. Добровољно ће се уздржавати на тај начин, при ма каквим околностима, врло мали број људи особењачког карактера; таквих људи има вазда и биће их вазда, као што има људи који не желе да дишу свежим ваздухом. Но таквих људи сразмерно има врло мало и њихов начин живљења не може никад имати уплива на ток народног живота. Из иљаде људи једва ће се наћи један који ће загушити физичку љубав — не, неће се наћи ни један такав на целу иљаду — шта из тога следује? Какав ће приметан уплив имати уздржавање овог једног човека на масу уживања физичке љубави целога друштва или на процент умножавања људства? Они Малтузијанци који очекују ма најмањег резултата од добровољног уздржавања — то су људи сувише наивни. Но таквих људи међу њима има врло мало; сви они врло добро свађају да је сав њихов говор о добровољном уздржавању — пуста фраза; да се умножавање уздржавањем може задржати само онда ако се уздржавање налаже људима да ступе у брак до извесних година или док нису заузели извештан положај у друштву. И у једном и у другом случају то се тиче само мушкиња, с тога што је он глава породице, што је он обвезан да издржава породицу, напоследку од њега зависи склапање брака, јер он тражи себи невесту када оће, а девојка има пасивну улогу и чека док се младожења не јави. Да видимо резултате које треба очекивати, ако се мушкиње ограничава законима или обичајима да се не жени.

Биле су, а од чести још постоје такве форме друштвеног склопа, у којима је лична мисао човека неразвијена, где се он покорава постојећим обичајима или установама; не размишљајући о њима и по слабости мишљења он не уме да поступа иначе. Тако је до сада живљење земљоделца и код нас и у Русији, а тако исто у целој Европи, па и у самој Енглеској. Навика — добра или рђава — влада над њиховим живљењем. Код нас, на прилику, уобичајено је код сељака да се сваки момак жени што може раније. Код других сељака, на прилику у северној Италији и јужној Француској, постоји правило да се момак не жени док не нађе за себе особиту ферму (земљу под аренду) и велики део сељака жени се с тога већ у старијим годинама. Који је од та два обичаја добар, или су оба они добри по месним околностима, то није главно. Главно је то да се оба обичаја држе и да се радња сваког оделитог сељака управља обичајем који у његовој земљи влада. Покорност обичају уклања развитак појава које су с обичајем несагласне, и, на прилику, међу сељацима у јужној Француској нема разврата, ма да се многи од њих жене позно. У варошима људи мисле самосталније и, услед тога, раде самосталније, та самосталност шири се из вароши у села. А међу тим сразмера варошког становништва све расте. Знатан део европског становништва прешао је, а други ће брзо прећи, у такво стање у коме људи могу хранити обичај из рачуна, али не ће да се покоравају његовим по-

следицама, ако их оне ограничавају. Слепо покораване свију поступака обичају може да садржи умножавање народа и да сачува народну наравственост, ако већ постоји обичај који забрањује женидбу до извесних година, или док се не прибави извесан начин живљења. Пређе је тако и било. Сада од чести већ није тако, а скоро са свим не ће бити тако. Личност се развија. Познато је како живе они људи у варошима који не могу да ступе у брак. Они не уживају физичку љубав ни у колико мање од оних који живе у браку, само место правилних одношаја код њих постоје са свим други. Свезе ван брака производе мање деце но брачне само дотле док се то још у јавном мишљењу сматра као стидно дело; док се још није распрострло у масу становништва. Ако ли то постане опште правило, онда се људи више не стиде од тога; тада и ванбрачне свезе производе толико исто деце, колико и брачне. Ако би за благостање човечанства одиста било нужно да се умањи број рађања, онда се то не може достићи — ни фразама о уздржавању од физичке љубави, које су по природи човековој свакад ништавне, ни препонама за ступање у брак, које само стварају свезе ван брака, које на последку дају толико исто деце колико и брак.

Но ми смо видели да ни сад ни после многих, бар после 10 колена, не ће бити никакве нужде да се људи старају о умањавању броја рођења с тога што нити је данас икаква брзина умножавања, нити ће бити у течају много векова узрок сиромаштине. Ми смо видели да сиромаштина не долази од природних закона, већ просто од људских одношаја; и кад не би овога било, то при данашњем стању земљоделског искуства, људи би за неколико векова били осигурани од оскудице, баш да се умножавају са највећом брзином, за коју је само способан организам.

2. ПРОЦЕНТ ЗЕМЉОДЕЛСКИХ УСАВРШАВАЊА КАД СЕ СРАЗМЕРА ЗЕМЉОРАДНИКА УВЕЋАВА СА УМНОЖАВАЊЕМ ЉУДСТВА.

Да би појмили откуда долази дефицит земљоделског производа са сиромаштином и свима њеним последицама, треба да обратимо пажњу на две околности — на одношај непокретне главнине спрам дохотка и сразмеру земљорадника спрам целокупне цифре становништва.

Сва наша пређашња разлагања о величини земљоделских усавршавања, која су потребна да се покрије дефицит при умножавању људи, основана су била на томе да се сразмера између земљорадника и осталог становништва не мења. Тај се услов узимље и у Малтусовој теорији. Друкчије и не треба радити у науци која се оснива на математичном методу; она свагда почиње разјашњавање питања тиме што га доводи у најпростији облик, условно одељујући језгро ствари од свију споредних околности које њу мењају у самој природи. Но пошто

је објаснила суштину, наука се обраћа облицима у којима се та суштина појављује у природи под утицајем других елемената друштвеног живота.

У одношају земљорадника спрам остале масе становника могу бити два случаја, осим најпростијег што смо га ми до сада разматрали. Шта бива кад се сразмера не мења — ми смо видели. Но сразмера између земљорадника и осталих становника може се увећавати или умањавати. Да видимо како се мења потребна сразмера усавршавања, ако сразмера земљорадника спрам осталог становништва расте.

Претпоставимо да се те године, од које ми почињемо рачун, половина становништва занимала земљорадњом, а друга половина занимала се другим производним или непроизводним радовима. Узмимо сада, да од нових људи који се принављају к становништву, више од половине постају земљорадници т. ј. ако синови земљоделца постају занатлије, трговци и т. д. то већи део синова занатлија, трговаца и других — постају земљорадници. Узмимо да овај сувишак, што прелази у земљораднике, износи 1/10 прирастка целокупног не-земљоделског становништва. Ради простоте рачуна узмимо, да је број земљорадника 10 милијуна, а целог становништва 20 милијуна. Рачунаћемо по 25-то-годишњим периодима удвојавања.

При том периоду, као што је познато, процент умножавања износи 2,81138; то значи прирастак од 10 мил. земљорадника биће 281.138 људи. Заједно с њима у земљораднике прешло је из других сталежа једна десетина истог броја т. ј. 28.114. Свега дакле увелича ће се број земљорадника за 309.252 човека. По Малтусовој теореме производност рада нових земљорадника умањавана се по проценту по коме се број земљорадника увећао. Код нас је тај процент 3,09252. Да видимо какав ће бити производ друге године, претпостављајући да је производ прве године био 1 на сваку душу или 2 на сваког земљорадника.

Пређашњих 10 мил. земљорадника произвешће као и пре 20 мил. јединица ране.

Производ нових 309.252 земљорадника опредељује се по сразмери:

$$X : 2 \times 309.252 = 10.000.000 : 10.309.252$$

из чега се добија $X = 599.950$.

Дакле земљоделски производ друге године износи 20.599.950 јединица ране, а међу тим број становника износи 20.562.276. На тај начин без сваких земљоделских усавршавања производ расте брже но становништво; опадање производности нових земљорадника награђује се са сувишком тиме што сразмера земљорадника у друштву расте. Услед тога рана житеља постаје још обилнија но пређе: прве године долазило је 1,00000 ране на једног становника, друге године већ 1,00435.

Но тај уплив од растења сразмере земљоделца бива све слабији и на послетку постаје нужно усавршавање земљорадње. У осталом овај уплив никад не престаје да дејствује и с тога процент усавршавања биће увек мањи но кад сразмера

земљорадника остаје непроменљива. У колико ће тај процент бити управо мањи кад су нам дане величине цифара на разном растојању година од прве године, ми не ћемо израчунавати, прво за то што би рачун био сувише дугачак, а друго — и то је главно — с тога што у земљама са сталним (не-номадским) становништвом у ствари никад не бива таква појава, да се сразмера земљорадника увећава.

3. ВЕЛИЧИНА ИСТОГ ПРОЦЕНТА КАД СЕ СРАЗМЕРА ЗЕМЉОРАДНИКА УМАЊАВА.

У ствари бива са свим противно. Број варошког становништва у напредним земљама расто је свагда брже но укупно становништво, па и у самим селима број људи који се не занимају земљорадњом, или који се ничим не занимају, расто је сразмерно брже но укупно сеоско становништво. Сразмера земљорадника свуда се умањавала са умножавањем становништва и развитком цивилизације. Погледајмо само око себе. У селима све се више умножава сразмера људи који живе ма каквим занатом, трговином, у опште — који не раде земљу. У малим варошима, које су се пређе занимале искључиво земљорадњом, све већи и већи део становника прелази у друга занимања. У опште, варошко становништво расте брже но становништво целе државе. Тако је то било у свима земљама које су ступиле на пут економског прогреса. Да видимо како упливише та промена на величину усавршавања која је потребна да се покрије економски дефицит. Разуме се, код сваког читаоца готов је одговор: кад се сразмера земљорадника умањила, нужан је већи процент земљорадничких усавршавања но кад је сразмера непромењена. Тако је. Но од најништавнијег умањавања ове сразмере земљорадника, процент усавршавања који је нужан да покрије земљоделски дефицит расте по много бржој прогресији, но што би читалац и помислио.

Узмимо опет друштво од 20 мил. становника, међу којима је половина, т. ј. 10 мил. земљорадника; узмимо опет 25-годишњи период удвојавања и узмимо да од приновљених људи у земљорадничком сталежу 1/10 оставља земљорадњу и прелази у друга занимања. Ми знамо да се земљоделском сталежу принавља идуће године 281.138 душа, од њих 1/10 (28.114) прелази у друга занимања, а земљорадника остаје 253.024 приновљених. По Малтусовој теорији производност рада нових земљорадника опада по проценту по коме се њихов број увећава, — колики ће бити земљоделски производ друге године? Производност нових земљорадника (стављајући првобитну производност, као и у првом периоду = 2) опредељује се по сразмери:

$$X : 2 \times 253.024 = 10.000.000 : 10.253.024 \text{ откуда } X = 493.560.$$

Дакле са 20.000.000 јединица ране, што ће их произвести пређашњи [x] 10 мил. земљорадника, сав производ друге године

без земљоделских усавршавања биће: 20,493.560. јединица, а нужно је, као што смо у пређашњем примеру видели, 20,562.276 јединица ране, јер је становништво порасло до те цифре. Дефицит ране износи дакле 68.716 јединица. Тај недостатак ваља да се покрије земљоделским усавршавањем. Колики мора бити према томе процент усавршавања, узимљући првобитну производност = P? Та производност, као што смо видели пређе, треба да се подигне земљоделским усавршавањем у толико, у колико је производ који се тражи већи од производа који се добија без усавршавања.

$$X : P = 20,562.276 : 20,493.560 \text{ из чега } X = 1,003.255.$$

Да видимо колико се сада увећао процент усавршавања кад се упореди са оним који је био довољан за 25-тогодишњи период удвојавања, кад се сразмера земљорадника није мењала. Тада је било довољно годишње усавршавање за 0,07477%, сада је нужно за 0,3255% т. ј. преко 4 пута више. Тада је било нужно усавршити земљорадњу у течају столећа за 7,76%, сада је нужно да се за то време усаврши за 38,4% т. ј. 5 пута више.

А међу тим ми смо узели са свим ништавно умањавање земљорадника. Разлика између 10,281.138 земљорадника, који би радили друге године кад се сразмера не би променила, и 10,255.024 земљоделца, који су сада остали у раду, износи мало више од 1/4% (0,276). Кад се сразмера земљорадника умањила на 1/4%, повисио се процент усавршавања преко четири пута више.

Шта ће бити, ако сразмера земљорадника буде опадала у бржој прогресији? Потребни процент усавршавања расте још несразмерно брже, и кад се сразмера земљорадника још мало смањи, тај ће процент достићи ону немогућну величину о којој је говорио Малтус. Ево ради примера две цифре. Ако претпоставимо да једна четвртина људи који се принављају у земљоделском сталезу прелазе у друге сталезе, онда се захтева годишњи процент земљод. усавршавања 0.7313%, столетни процент 107,22%; ако ли земљод. сталези буду остављали 1/2 приновљених, онда је потребан годишњи процент усавршавања 1,406%, стогодишњи 303%. Тешко се може допустити да је први процент усавршавања могућан, а други је очевидно немогућан. А шта ће бити ако земљоделски сталез буде остављало још више људи? У историји напредних земаља сразмерно умањавање земљорадника ишло је још у бржој прогресији но кад половина приновљених становника оставља земљорадњу. Ради примера указујемо само на Француску. Пред револуцијом у њој се рачунало 24 милијуна душа, а сада (1860. г.) около 36 милијуна, тако да вишак износи око 50%. Број становника који се занимају земљорадњом износи данас више од половине укупног становништва. Колико је било земљорадника око 1790. г? — разуме се, није тачно познато, но ако је само половина приновљених земљорадника од тог времена прешла у друга занимања, то би морало бити да се у 1790. г. занимало земљорадњом

около 60% укупног становништва и да сав број људи којим се од тог доба увеличала сразмера неземљоделског становништва износи око 10% данашњег становн. или около 3,600.000 душа. Ко не види да је таква цифра сувише малена? Само становништво Париза увеличало се за то време више но за милијун и то не умножавањем пређашњих становника, већ доласком становника из других области; становништво свију вароши порасло је истим путем и већином се удвоило; у самим селима у најмању руку удвоио се број људи који се не занимају земљорадњом, већ фабричним, занатлијским и другим радовима. Ако је више од 3,600.000 од данашњих 17 или 18 милијуна не земљорадника прешла у тај део из земљорадничког сталеза, онда број ових што су прешли износи више од половине вишка с којим се увећао земљоделски сталез од 1790. г.

Да, Малтус је имао право говорећи, да се са умножавањем становника јавља земљоделски дефицит који се не може да победи никаквим земљоделским усавршавањима, дефицит који ствара сиротињу са свима њеним последицама. Малтус је погрешно само у томе што је видио у исто време те две појаве, па је без основа казао да је једна узрок другој; а међу тим између њих постоји само једновременост, али не истичу једна из друге, већ свака има свој особити узрок. Умножавање људи долази са успехом земљоделске технике, поправком рада у каквоћи, поправком обичаја и закона, у опште успесима цивилизације. Дефицит постаје отуда, што код свију успеха цивилизације још остаје у друштвеном животу врло много одношаја који кваре карактер цивилизације. Један од тих узрока кварења ми смо сад промотрили: то је што се варошка и уопште неземљоделска занимања и пусто, нерадно живљење развија на рачун земљоделског занимања; и то развија се брже но што допушта успех земљоделске технике. У друштвеном животу свашта има границе које се не могу прекорачити без штете за народ. Оно, истина, врло је дивно бринути се о лепом оделу, окићеном стану и о свему што саставља дивоте углађеног живота. Но ако народ одузимље од земљорадње вишцу руку но што допушта успех земљоделског искуства, народ ће трпети оскудицу у рани, ма се умножавао, ма се не умножавао — све једно.*

Дакле, прави је узрок дефициту у земљорадњи што се одвлачи несразмерно велики број руку из земљорадње у друга занимања или у са свим беспослен живот. Други узрок наћи ћемо ако изучимо карактер оне чињенице што се зове земљоделско усавршавање.

* Ми овде говоримо о истинском недостатку средстава за живљење. Ако ли средства за живљење прелазе у својину једне класе, а маса народа их добија у виду радничке плате, онда је још пре могуће, да маса народа трпи оскудицу, па ма се становништво увећавало, или ма се чак и умањавало. Ми смо то споменули још на једном месту, а и овде неће бити згорег да се спомене, те да читалац увек туви, о чему је овде реч.

4. КАД ПОСЕДНИК ИЛИ КАПИТАЛИСТА НАЛАЗИ ДА ЈЕ ЗА Њ КОРИСНО УСАВРШАВАЊЕ ЗЕМЉОРАДЊЕ?

Производња може се усавршити или каквоћом самог рада т. ј. каквоћом радника, или каквоћом оруђа за производњу (усавршавање материјала бива увек последица усавршавања производње т. ј. опет радника и орвђа). Да се изобрази способнији радник, ваља потрошити неку главнину; да би он радио усрдније, опет ваља потрошити неки део главнине на то да се његово живљење поправи (читалац зна, да се никакав бољитак у друштвеном животу не може постићи, док се не употреби неки труд т. ј. док се неки рад не потроши, а рад се не може потрошити а да се не потроши и извесан део главнине). Да поправка оруђа захтева трошење главнине — о томе није нужно ни говорити. Сви су ти трошкови такви да се они не накнађују при једном обрту произвођачке операције, но тек дугим редом произвођачких операција т. ј. све оне спадају у део основне главнине. На тај начин свако усавршавање производње јесте ни више ни мање, но увеличавање основне главнине. Но да ли је свакад корисно увеличавање главнине за онога, који њом влада — за капиталисту, када је оно корисно за народ? То је још питање. Одговор је на њега врло лак.

Предпоставимо једно друштво које има 10.000 становника или 2.000 породица и 2.000 одраслих радника, о којима ћемо искључиво говорити; ради простоће претпоставке узимљемо одраслог радника као преставника производње, поделе и потрошње за целу породицу. Нека су ти радници по своме начину живљења подељени на разна занимања овако:

1000 земљорадника.

500 радника који се занимају другим корисним радом.

400 радника који се занимају некорисним радом.

100 поседника и капиталиста, код који[х] оних 1.900 радраде под најам. Свега 2.000 људи.

Ради простоће претпоставке оставимо на страну све друге гране производње и све друге елементе радничке плате осим земљорадње и ране.

Узмимо да је за рану нужно 4 тов. на човека и 1000 земљорадника произведу годишње 40.000 тов. по 40 на сваког.

Узмимо да рента и добит капиталиста износи 1/4 целог производа т. ј. 10.000, осталих 30.000 т. износе радничку плату, која ће изнети 30 т. на радника.

Тако би било стање друштва прве године. Узмимо сада да се друштво умножава 2%. Ради простоће претпоставке уzmимо да сразмера земљорадника и радничке плате остаје иста. Да видимо шта ће бити с друштвом идуће године.

Кад је брзина умножавања 2%, по Малтусовој теорији нужно је, да се покрије дефицит, годишњи процент усавршавања од 0,0385%. Ради лакшег рачуна уzmимо 0,04%. При такој сразмери усавршавања 1.020 земљорадника произвешће идуће године као и пређе по 40 т. т. ј. свега 40.800 тов. На становништво,

које се умножило на 10.200 људи, биће као и пређе 4 тов. на човека, колико је довољно за рану човека. Но ако се усавршавање не произведе, то ће у производу бити дефицит од 0,04% спрам пређашњег производа т. ј. недостатак 16,32 тавара; ради лакшег рачуна узмимо 16. То је рана за 4 човека и тако по niche у тој сразмери сиротиња и беда да 4 човека морају да угину.

Пита се сада, да ли ће се одиста произвести потребне поправке или не?

Ствар зависи од тога колико је рада нужно да се произведу поправки које увеличавају производ на 16 тавара.

Може бити, за то се захтева да се огради парче земље од 4 ланца малим јазом од пролетње воде која стиче на њега са неког блиског брега; тај јаз могу ископати у течају године два радника (примерно за 720 дана рада). У том случају трошак да се поправка изврши износи 60 тов. (најам два радника са платом од 30 тов.) Обраћањем 60 тов. у основни капитал добија се доходак 16 тов. — то значи да утрошени капитал вуче 27%. Нема ни једног паметног поседника у Европи који не би радо учинио такву поправку. Кад би биле нужне само такве поправке, то сиромаштина у Европи не би могла постојати због оскудице ране.

Но може бити сва су поља ограда јазовима, која то потребују, и поправка се сада тражи у томе да се осуши блато које износи 4 ланца. Ако се та 4 ланца осуше, сваки ће од њих дати 4 тавара, свега 16 тавара, управо да се покрије дефицит. Но да се осуши блато, потребан је годишњи рад од 10 људи т. ј. (по 30 тов. најма за радника) 300 тов. трошка. 16 тавара дохода на тај капитал износе само 5%. У неким земљама само врло мало поседника не ће пристати на тај доходак, а већина ће то сматрати као корисно за себе. У таквим земљама већи део дефицита покриће се усавршавањем и сиромаштине не ће бити. У другим земљама такав доходак за све разумне капиталисте биће сувише мален, не ће се извршити потребно усавршавање и утицај дефицита показаће се у потпуној снази. Управо о том случају говори Мил у својој економици у глави о растењу капитала, објашњавајући да сразмера усавршавања у производњи зависи од тога колики процент на капитал захтева капиталиста, па да у то усавршавање уложи свој капитал.

Но постоји још и трећи случај. Може бити осушене су све баре које су могле лако да се осуше и остали су неуређени само којекакви ритови, окружени бреговима. Уzmимо да се осуши 4 ланца рита који би давали 16 тавара, треба прокопати велики канал за који би требао годишњи рад од 200 људи т. ј. потрошити 6.000 тавара ране. На тај капитал доход 16 т. износи само 0,27%, т. ј. мало више од 1/4%. Ма како да је народ расположен к штедњи, ма колико у њему била развијена тежња за тековином, никада она не може порастити дотле да разумног човека (капиталисту) привлачи интерес 1/4%.

У самој ствари какву би жртву морали учинити поседници и капиталисте да добијају такву ништавну добит? Сетимо се како су били раздељени радници на разна занимања. Прве године код нас је било 1.000 земљорадника, 50 других корисних радника и 400 радника који су се занимали штетним радом. При умножавању 2% друге године биће:

1.020 земљорадника
510 других корисних радника
408 радника некорисних

Свега 1.938 радника.

Од ових класа само од класе радника некорисних могу се одвоити радничке руке без штете за друштво на земљоделска усавршавања. Но управо баш та класа се и занима оним пословима, од којих зависи високи комфорт и углађени живот поседника и капиталиста — она се састоји из домаћих слугу, занатлија који производе раскош, вештака и т. д. Да се произведу потребна земљоделска усавршавања нужно је да од тих 408 радника пређе цела половина, т. ј. 200 људи, к другом послу, од кога се производи рана. То значи, да би домаће стање поседника и капиталиста изгубило од свога сјаја зе целу половину, и они би имали за своју потребу у пола мање предмета раскоши но пређе. Ко је имао лакеја и кочијаша, имао би само лакеја, а кочијаш би морао да ради на земљоделском усавршавању; пређе тај је човек имао свој екипаж, а сада би морао да иде пешке или да се вози на омнибусу. Чим се награђује такво пожртвовање? Ако поправка није учињена, производ друге године и неће 40.784 товара; од ових на ренту и добит иде 1/4 т. ј. 10.196 товара. Ако се поправка изврши, то ће се к овима 10.196 т. додати још 16 т. На тај начин од ове извршене поправки доход поседника и капиталиста увеличао се за 0.15%, а за то они морају да живе два пут умереније но пређе. Такво тврдичење није природно човеку; ниједан разуман човек не ће на то пристати.

5. У КОМ ЈЕ СЛУЧАЈУ ЗА НАРОД КОРИСНО УСАВРШАВАЊЕ ЗЕМЉОРАДЊЕ.

Но ако производња ове потребне поправке није сугласна са користима поседника и капиталиста, са свим друкче стоји она спрам потреба народа. Ми смо видели, да за народ питање: да ли да се произведе или не нека поправка — значи исто што: да ли да народ остане у благостању или да се појави сиромаштина која доводи народ до гладне смрти. За народ је то таква дилема да он не може да се колеба у избору; за њега је корисно да не штеди никакве жртве, само да избегне земљоделски дефицит. Само је стало до тога: има ли друштво могућност да произведе усавршавање које му је нужно. У нашем примеру та могућност постоји. У њему има друге године 408 радника (и осим њих преко 100 поседника и капиталиста) који

ни мало не приносе општем благостању; без икакве своје штете народ може половину или све њих да употреби на земљоделске поправке, па ма како оне биле ништавне. По томе, да добије 16 товара жита, народ може не са штетом, већ са асном да употреби на ту целу годишњи рад 200 радника т. ј. да потроши 6,000 т. ране; може са асном шта више да учини поправку која захтева годишњи рад 408 радника т. ј. трошка 12,242 товара, да би добио вишак производа само за 16 тов. т. ј. само 0,13% добити на главнину. За капиталисту је трошење са изгледом на такву ништавну добит просто бесмислица; но друштво се ту не управља рачуном колику ће добит имати на главнину, већ потребом да избегне патње које постају ако се појави недостатак у рани. Докле год се на ту целу употребљавају руке које нимало не приносе општем благостању, дотле је сваки приход од њих чиста добит за друштво. Друштво би рачунало као капиталиста добит на утрошењу главнину само у том случају кад би се руке што се обраћају на усавршавања одузимале од других корисних радова. Да ли је корисно друштву да обраћа на земљоделску производњу руке из других корисних занимања — то се већ одређује рачуном добити коју даје рад у једном и другом занимању. На прилику, ако годишњи рад ткача производи 300 аршина платна или коленкора на одело 10 људи, онда би било некорисно откидати тога ткача од пређашњег посла на рад за поправку земљорадње, као у пређашњем примеру где рад 200 људи даје вишак производа само 16 т. У том случају рад једног човека над земљоделском поправком производи вишак производа само 0,08 тов.; а за рану човека за годину дана, као што смо казали, нужно је 4 т. дакле годишњи рад једног човека над земљоделском поправком производи толико ране да се један човек израни само за недељу дана; а ако ткач остави за ту целу свој посао, то ће 10 људи остати без одела преко целе године. Таква је промена за друштво некорисна: друштво би претрпело у оделу много већу оскудицу но што би добило олакшице у рани. Но без сваке штете за друштво могу се обратити на земљоделско усавршавање све оне руке које се не занимају корисном производњом: ма колики био вишак земљоделских производа, што га они произведу, он ће бити чиста добит за друштво. Докле се год ради о томе да се друштво снабде довољном количином ране, за друштво је корисан само онај рад, који производи најпрече намирнице, и са гледишта друштвених потреба пуне су и штетне све оне руке које се не занимају производњом предмета најпречих намирница, па ма шта друго радиле. О рукама које ништа не раде нећемо ни да говоримо.

На тај начин видимо да величина трошка што га друштво може употребити за основни капитал, да произведе потребна усавршавања у земљорадњи зависи од сразмере између радника који се баве корисним и некорисним радом.

Ми смо видели, кад се становништво удваја сваки 25 година, да је потребно 0,074.768% земљоделских усавршавања.

То значи, ако у друштву које се удваја за 25 година треба 10,000 тов. ране у извесној години, то друге године без оних земљоделских усавршавања у том друштву биће дефицит у рани за $7\frac{1}{2}$ товара и у течају године ваља увести такве поправке у земљорадњи које би дале вишак производа за $7\frac{1}{2}$ товара. Узмимо да се у том друштву занима 200 радника са земљорадњом. Сваки радник ваља да произведе 50 товара. Ти[х] 50 товара ми ћемо назвати јединицом земљоделске главнине. Узмимо сада да у том друштву на 100 земљорадника има 10 људи који се занимају штетним радом, или се ничим не занимају. Сви ти људи без икаква губитка могу да се занимају производњом земљоделских усавршавања, и приход од усавршавања што су га они произвели чиста је добит за друштво. У нашем друштву има 20 таквих људи, сразмерно броју 200 земљорадника. Дакле производњом поправака које дају $7\frac{1}{2}$ товара у друштву могу да се занимају 20 људи. Какав ће доход произвести рад сваког од њих према јединици земљоделске главнине? Ако рад 20 људи даје приход $7\frac{1}{2}$ товара то очевидно рад сваког од њих даје 0,375 тов.; а јединица земљоделске главнине усвојена је код нас 50 товара. На ту главнину 0,375 товара износе 0,75%. Из овога видимо: ако се извесно становништво удвојава за 25 год. и ако у њему беспослене руке и руке заузете некорисним послом износе $1/10$ земљорадника, онда друштво може с коришћу да производи земљоделска усавршавања, која не дају више од $3/4\%$. На тај исти начин можемо да нађемо границе дохода од земљоделских усавршавања која су за друштво корисна при свакој другој сразмери некорисних руку. Ради прегледа саопштавамо овде у табlici цифре за неке од оних процената.

На 100 земљорадника број руку које се занимају некорисним радом.	Величина дохода од земљоделских усавршавања који је за друштво корисан, рачунећи потрошену главнину = 100.
1	7,47680
2	3,73840
3	2,49227
4	1,86820
5	1,49536
6	1,24613
7	1,06811
8	0,93410
9	0,83076
10	0,74768
20	0,37384
30	0,24923
40	0,18682
50	0,14954
60	0,12461
70	0,10681
80	0,09341
90	0,08308
100	0,07477

6. Ми смо тако навикли да све оцењујемо новчаним рачуном, да значење и својство економских појмова разумемо јасно тек онда, кад нам се изведе новчаним рачуном. Да преведемо резултате што смо их добили на новчани рачун.

Са гледишта Малтусове теорије плата радникова дели се на два главна дела; једна иде на рану радника, а друга на остале његове потребе. Ако узмемо да расходи радникови на рану износе $2/3$ свију расхода, а расходи на обиталиште, одело и све друге потребе само $1/3$, ми, разуме се, узимамо прву величину сувише велику, а другу сувише малу. Но опет узмимо да на рану иде $2/3$ расхода т. ј. $2/3$ радничке снаге.

Нико не вели да количина одела, станова и других потреба не може да расте тако брзо као што се умножава људство, и кад се говори о тешкоћи да се улаже главнина на увеличавање производа, увек се разуме под главнином само рана. С тога, да би одредили број радника што га друштво може да обрати на производњу земљоделских усавршавања ваља рачунати само количину ране.

На једну породицу са једним одраслим човеком обично се узимље четворо чељади — жена, деце и стараца. Узмимо да је за рану једног радника нужно 4 товара ране. Ако је тако, онда за издржавање радника с породицом треба око 20 товара. Са 100.000 тов. може се дакле издржавати 5.000 радника.

Узимљући цену товара 3 рубље (5 ф.), ми видимо, да на рану себи и својој породици он мора потрошити 60 руб. Почем је то тек $2/3$ његове плате, цела му је плата 90 рубаља.

Дакле, трошак од 100.000 товара да се произведе 374 т. (по 0,375%) вишка, одговара расходу 450.000 рубаља на најам 5.000 радника ($90 \times 5.000 = 450.000$).

Шта то значи потрошити 450.000 руб. да се добије приход од 374 товара кад је цена 3 рубље товар а радничка плата 90 рубаља? Какве су земљоделске поправке могуће кад се толика главнина потроши?

Рећи ћете: „дренаж, житко удобравање, рањење стоке на јаслима“ — не, ви узимљете сувише мало, те поправке дају вишак од 374 товара, ако се на њих потроши неких 20 или 15 иљада рубаља. Ви велите: „да се њиве за жито раде тако као што се данас раде баште“ — све је то још сувише мало; ту је довољно потрошити на ланац око 200 рубаља и ланац ће вам дати за цело вишак од 1 товара према системи „мјенимог газдинства“; да добијете 374 товара, вама дакле не треба више но да потрошите неких 40 или 50 иљада рубаља. Врло лако могућно је извршити неизмерно већа усавршавања. Узмите да вам ланац роди 5 товара жита: да добијете 374 товара, вама је довољно да обратите 75 ланаца ржаве земље у добру и да тога ради потрошите 6.000 рубаља на један ланац. Са таквим трошком ви можете покрити њивама какву вам драго пустињу, обратити Сахару у цветну башту.

Но ми смо правили рачун по периодима удвојавања од 25 година, а сами смо видели да је тај период изванредно кратак.

и да је најбржи вероватни период око 35 година. Кад се узме овај период, онда се још много већма увеличава сума главнине која се може потрошити на земљоделска усавршавања. Ево ради прегледа таблица, у којој се показују најниже границе до којих је друштву корисан доход од земљоделских усавршавања у том периоду, уједно с рачуном колико друштво може трошити да неудобну земљу преобрати у удобну. (Рачун овај рађен је на истом основу по коме смо нашли да се може трошити по 6.000 р. на ланац при 25-годишњем периоду удвојавања, и да се може занимати усавршавањем земљоделске производње 20 радника на 100 земљорадника).

Број људи беспослених или који се занимају некорисним радом на 100 земљорадника.	Процент најмањег дохода од земљоделских усавршавања, који је за друштво користан, рачунајући на издржавање радника ране = 100.000.	Сума коју друштво може са коришћу трошити, да обрати земље неудобне у земље удобне, кад је цена товара ране = 3 рубље.
1	3,84443%	588 руб.
2	1,92221	1.176 руб.
3	1,28148	1.764 руб.
4	0,96111	2.351 руб.
5	0,76888	2.939 руб.
6	0,64074	3.527 руб.
7	0,54920	4.150 руб.
8	0,48056	4.703 руб.
9	0,42716	5.291 руб.
10	0,38444	5.879 руб.
20	0,19222	11.757 руб.
30	0,12815	17.636 руб.
40	0,09611	23.514 руб.
50	0,07689	29.393 руб.
60	0,06407	35.271 руб.
70	0,05492	41.150 руб.
80	0,04806	47.029 руб.
90	0,04272	52.907 руб.
100	0,03844	58.786 руб.

Читалац разуме шта значе ове цифре најмањег дохода и највећег трошења главнине. Ако друштво може, не откидајући од других корисних занимања, да обрати на производњу земљоделских поправака такав број радника који износи 1/5 земљорадника (у последњој табlici 20 на 100), то при ма каквој брзини умножавања то друштво не треба да трпи оскудицу дотле док нису извршене све поправке које дају производу вишак 1/5% (или управо нешто мање, само 0.192%) спрам количине ране, коју су потрошили радници који су те поправке произ-

вели; или, иначе, док не буду обрађене у земљорадњу све рђаве земље за које треба потрошити 12.000 рубаља на 1 ланац па да постану удобне (при цени жита 3 рубље за товар; при већој цени сразмерно би се подигла и цифра која се може потрошити: н. пр. ако је цена 6 руб. за товар, трошкови по новчаном рачуну изнели би око 24 иљада руб.). По себи се разуме да сразмерну величину достижу и они трошкови који се могу издати на земље већ обрађене. За основ, према коме смо рачунали величину трошкова на један ланац, узели смо да један ланац даје 5 товара; то значи да се увелича доход са урађене земље за један товар, може се потрошити 2.300 рубаља; или да се увелича 1/10 тов., може се трошити више од 230 руб. А док нису извршене све те поправке које дају тако мали процент дохода на утрошену главнину, док се могу вршити поправке, које дају већи процент у земљоделском прозводу — дотле, при ма каквој брзини умножавања, биће увек вишка, спрам оне количине ране која је трошена прошле године, т. ј. на сваког човека биће више ране, т. ј. благостање друштва у рани све ће се више увећавати сваке године, баш и при најбржем умножавању што га човечији организам допушта.

Ако судимо по данашњим појмовима, то ваља рећи да ми нисмо у стању да уобразимо да ће ма кад, ма у којој земљи, доћи време да се не могу чинити поправке у земљорадњи које дају 1/5% на главнину што је радници троше на рану. Сва земља ваља да се обрати — не велим у башту или градину — не, већ у непрекидну масу оранжерија, пре но што дође потреба да се чине земљоделске поправке које дају тако ништаван доходак на утрошену главнину.

*

С овим мислимо да је исцрпљено све што смо имали да кажемо о теорији умножавања људства. Закључак је са свим јасан, да беде и патње што се и сувише налазе у сувременим друштвима, не долазе никако од пренасељености, или од тога што људи нису у стању да тако брзо умножавају своја средства за живљење, као што имају моћ да се плоде. Свако друштво има снагу да произведе далеко више но што му је нужно, да не трпи оскудицу; а са развитком образовања, ова се снага још увећава: прво с тога, што се производност рада човековог увећава, а друго с тога што с образовањем друштва женскиње добија прави човечански положај у друштву, није више принуђена да се издржава рађањем и број рађања своди се на природну потребу развијеног човека.

Дакле, и данас и у будуће све беде и патње људске долазе и долазиће од рђавог друштвеног устројства, а не од природних закона који управљају умножавањем људи и производа.⁵⁷

БЕЛЕШКЕ ПРИРЕЂИВАЧА

¹ *Савременик* (*Современникъ*) — књижевни и друштвенополитички часопис, излазио је у Петрограду од 1836. до 1866. године. Основао га је А. С. Пушкин, а у његовом уређивању учествовали су многи познати књижевници. Иступа са критиком крепосног права, у одбрану демократије и реалистичке естетике, а учешћем Чернишевског и Доброљубова лист је постао далеко револуционарнији и заступа интересе руске револуционарне демократије, пре свега идеју сељачке револуције, материјалистичку филозофију и естетику, и оштро напада либерализам, као што то чини и Светозар Марковић у Србији. Забрањен је 1866. године, после атентата на цара Александра II.

² Енглеско-смитовска школа. У енглеско-смитовску школу дуго времена били су убрајани следбеници Смита — Рикардо и његови следбеници, пре свега Малтус, Сеј, Мек-Кулох, Сениор, Џемс Мил и његов син Џон Стјуарт Мил и други. Као критеријум за ову поделу узимано је њихово залагање за економски либерализам. Маркс је јасно разграничио писце класичне школе (Смита и Рикарда) од њихових вулгаризатора, јер класици заступају радну теорију вредности, а вулгарна економија — теорију трошкова производње.

³ Као основу за своја систематска економска разматрања, изнета у делу *Очерки из политическе економије (по Миллу)* и *Дополнења и примјѣчања на прву книгу Политическе економије Џона Стјуарта Милла* (први пут штампано у *Савременнику*, 1861, а затим 1865, и у целини 1869—1870. у Женеви), узео је Чернишевски познато дело Џона Стјуарта Мила *Принципи политичке економије* (1848). Критикујући ставове Мила и других економиста грађанске вулгарне политичке економије, Чернишевски је, како каже Маркс, указао на банкротство буржоаске вулгарне политичке економије и разобличио њен апологетски и реакционарни карактер.

Анализирајући капиталистички начин производње, Чернишевски је дошао до уверења да је он пролазан као и феудални, који такође жестоко критикује. Иако је истакао значај рада као фактора производње за разлику од Мила, који својим факторима производње даје једнак значај у стварању новостворене вредности, иако је посебну пажњу посветио проблемима расподеле, Чернишевски је у својим *Очерки из политическе економије (по Миллу)* задржао исту структуру излагања као и Мил у своме делу. Но и поред тога његова критика вулгарне политичке економије, његова револуционарна стремљења и критика капитализма, а нарочито његова анализа и критика ренте учинили су да га оснивачи научног социјализма посебно цене.

⁴ *Дополнења и примјѣчања на прву книгу Политическе економије Џона Стјуарта Милла* (*Genève et Bâle*, 1870. изд. Елпидина, стр. X+267 +/1/) представљају трећи, а *Очерки из политическе економије (по Миллу)* (изд. Михаила Елпидина и комп., *Genève et Bâle*, H. George, Libraire Editeur, 1870, стр. X+478+/1/), четврти том сабраних дела Н. Г. Чернишевског, која су његови пријатељи објавили у Женеви и Базелу 1869—1870. године (*Сочиненја Н. Чернышевского*, Том I—IV, Genève et Bâle, 1869—70). У *Дополнења и примјѣчања на прву книгу Политическе економије Џона Стјуарта Милла* Чернишевски анализира и критикује ставове Џона Стјуарта Мила изнете у првој књизи његових *Принципа политичке економије*, у којој је обрађена проблематика производње. По домену истраживања овом делу студије Чернишевског одговора прва књига Светоза-

ревих *Начела народне економије*, односно *Нових начела политичне економије*, објављена 1874—75. године, у којој Светозар, уносећи низ елемената из Марксовог *Капитала*, иде даље од Чернишевског у својој анализи. У *Очерки из политической економији (по Миллю)* Чернишевски покрива проблематику обрађену у другој, трећој, четвртој и петој књизи Милових *Принципа политичке економије*, под истоименим насловима: 2. *Расподела*; 3. *Размена*; 4. *Утицај прогреса друштва на производњу и расподелу*, и 5. *О утицају владе*. Чернишевски нарочито оштро критикује Милову теорију расподеле. Светозар Марковић придржава се такође истог распореда. Међутим, он је одлучио да обради само проблематику дату у прве три књиге дела Чернишевског. Због тога прва свеска његових *Начела народне економије* носи наслов: *Производња, друга — Расподела, и трећа — Размена*.

Задржавајући исту структуру својих дела као што је била структура Милових систематских дела, Чернишевски (и касније Светозар) обележава и главну карактеристику својих радова, критику вулгарне грађанске политичке економије, која је свој врхунац достигла у Миловом делу.

⁵ Пипиново издање излази под насловом: *Основанія политической економији с некоторыми изъ примѣненій къ общественной философіи*, Джона Стюарта Милля. Первое полное издание въ двухъ томахъ Изданіе А. Н. Пыпина, том I—II, С. Петербургъ. Типографія А. С. Голицына 1865. I. Том, стр. XVII+564.

⁶ У првом издању испуштен је у *садржини* овај први део, *Општи појмови*, што ми сада уносимо, стављајући га ипак између великих заграда, и то онако као што је то учињено и за остала поглавља овог рукописа. Ово је важно тим пре што је ово уводно поглавље *Начела народне економије* под насловом „Општи појмови“ потпуно ново и оригинално. Могућно је да је то делимично или у целини пренет Светозарев чланак „Основни друштвеног питања“ из *Трговачког гласника* 1871. године, којим учествује у полемици о научности политичке економије коју су пре њега водили Живојин Жујовић и Чедомил Мијатовић.

⁷ Упоредити ову дефиницију с Енгелсовом у *Анти-Дирингу* (стр. 151), која је данас опште прихваћена у марксистичкој политичкој економији и која гласи: „Политичка економија, у најширем смислу речи, јесте наука о законима који владају производњом и разменом материјалних средстава за живот у људском друштву.“

⁸ Адам Смит био је први економиста у историји који је сва дотадашња знања из ове области систематски изложио у оквиру једне целине у свом *Богатству народа* као систем економске теорије. Због тога се ово дело сматра класичним, а економска наука признаје Смита за свога оснивача.

⁹ Светозар Марковић избегава појам „народно богатство“ или „богатство народа“, који је увео Смит и који је био уобичајен у то време у политичкој економији. И он и Чернишевски сматрају да, када би се политичка економија дефинисала као наука о народном богатству, то би могло да значи и науку о повећању броја богатих на рачун експлоатисаних маса. Зато он уместо термина „народно богатство“ употребљава израз „народно имућство“ (упореди: Н. Г. Чернышевскаго, *Сочиненія*, том III, Женева 1869, стр. 40—41).

¹⁰ Светозар Марковић овде говори о прометном процесу капитала и о претварању робе у новац.

¹¹ Термином „капиталистичко газдинство“ означава Светозар Марковић појам „капиталистички начин производње“, а само понегде и начин привређивања капиталистичког предузећа.

¹² Термин „добит“ код Светозара углавном замењује (исправно) термин „профит“, који је чешћи у нашој литератури (видети Светозареву фусноту ¹³⁵ ове књиге).

¹³ Појам „интензивности рада“ Светозар Марковић овде схвата у Марксовом смислу, тј. као трошење радне снаге у јединици времена.

¹⁴ Светозар овде мисли пре свега на Рикарда и његову школу економиста који су према Рикарду као основу својих истраживања поставили проблематику расподеле дохотка (најамнине, ренте, профита и камате).

¹⁵ Тј. „радна снага“ као роба, која се купује и продаје на тржишту као и свака друга роба.

¹⁶ Термин „пијаца“ се половином прошлог века употребљава у Србији и уместо термина „тржиште“. Други уобичајен термин била је реч „трг“, коју Светозар такође употребљава. Тек с развојем тржишта и капитализма, све је више у употреби термин „тржиште“. Отуд „пијаца“ значи у Светозаревом делу само „тржиште“, а не пијацу у модерном смислу.

¹⁷ Термин „утакмица“ је у српској економској литератури (и код Светозара) дуго замењивао термин „конкуренција“ и треба га тако разумети. Отуда ће „слободна утакмица“ бити „слободна конкуренција“.

¹⁸ Мисли се на француску бружоаску револуцију из 1789. године.

¹⁹ Школа „хармониста“ окупљала је већи број француских и немачких економиста, вулгаризатора класичне политичке економије и следбеника Бастијиних концепција који су сматрали да се сукобом личних интереса и егоизма сваког појединца у друштву остварује општа економска хармонија.

²⁰ Светозар оштро критикује Керија, јер су под његовим утицајем били неки од српских грађанских економиста његовог времена, пре свега његов професор политичке економије са Велике школе Чедомил Мијатовић.

²¹ Заштитна ђумручина = заштитна царина. У српској економској и политичкој литератури прошлог века израз „ђумрук“ за „царину“ био је уобичајен, те отуда следи читав низ термина: „слободна ђумручка (царинска) зона“, „ђумручка (царинска) тарифа“ и сл. Код Светозара се овај израз налази више пута.

²² Прва интернационала је уобичајени назив за Међународно удружење радника (International Workingmen's Association, Die Internationale Arbeiter-Association), прву масовну организацију радничког покрета (1864—1876). Један од њених организатора, теоретичар и писац њених оснивачких и многобројних других докумената био је Карл Маркс.

²³ Број 14 није био унет у Светозарев *Садржај*, број 20 унет је два пута, па смо извршили пренумерацију. Марксов правац, који се конституише у његово време, назива Светозар „критичко-историјском школом социјалиста“. Од значаја је да истиче и посебно подвлачи као једну од најважнијих карактеристика марксизма: *истраживање законитости друштвеног развика*

²⁴ Народна имућство, односно народно богатство зависи, по Светозару, од природних услова и човековог рада, а фактори његовог повећања су продуктивност рада и проценат активног становништва. Ово је чувена Смитова концепција о узроцима богатства народа, коју преузимају сви његови следбеници до 1870-тих година.

²⁵ Прва глава *Начела народне економије*, под насловом „Чиниоци производње“, превод је прве главе прве књиге Чернишевскијевих *Дополненія и примѣчанія на первую книгу Политической економији Джона Стюарта Милля*, под насловом „Елементи производње“ (стр. 48—55, изд. Елпидина, Женева 1869), с тим што је избачена половина последњег пасуса ове главе, односно њен завршни део. Светозар је убацио сва четири своја поднаслова за параграфе од 1—4, док су они код Чернишевског обележени само бројкама.

²⁶ Физиократска школа настала у Француској средином XVIII века, на челу са Франсоа Кенејом (François Quesnay, 1694—1774), који је изнео најважније концепције ове школе у свом најпознатијем делу *Економска таблица (Tableau economique, 1758)*. По Кенију се богатство ствара само

радом у пољопривреди, која једина даје чист производ (вишак изнад грошкова производње). Због тога је само пољопривредна класа производна. У овоме делу Кенеј је дао и прву анализу просте друштвене репродукције у историји економске мисли, коју је Маркс високо ценио.

²⁷ Друга глава *Начела народне економије*, под насловом „О непријатности рада“ превод је закључних примедби које Чернишевски у *Дополнения... даје на прве три главе Милових Принципа политичке економије (Дополнения... стр. 107—114)*. Уводна два пасуса су оригинална Светозарева; а све поднасловне унео је Светозар.

²⁸ Трећа глава *Начела народне економије*, под насловом „Рад, чинилац у производњи“, по свом садржају друга глава Чернишевскијевих *Дополнения... с истим насловом „Трудъ, как дејатељ производства“ (код Светозара, стр. 54, а код Чернишевског 56—73)*. Први параграф, под насловом „Рад за добијање намирница или је непосредни или посредни“, препричавање је прва два параграфа одговарајућег поглавља код Чернишевског (стр. 56—61). Други параграф, под насловом „Рад за добијање материјала“ (стр. 55), превод је трећег параграфа код Чернишевског (стр. 61—63). Трећи и четврти параграф код Светозара (стр. 56) скраћено је препричавање параграфа 4. и 5. код Чернишевског (стр. 63—66), пети је препричавање шестог параграфа (стр. 57), а шести — препричавање и прерада параграфа 7—9 дела Чернишевског (стр. 69—73).

²⁹ Четврта глава *Начела народне економије* („Производни и непроизводни рад“, стр. 59), превод је треће главе Чернишевскијевих *Дополнения... (стр. 74—87)*. Светозарев наслов је нов, јер је код Чернишевског само „Непроизводни рад“ (*Дополнения... стр. 74*). Сви поднаслови су Светозаревни, који даје прецизнија и концизнија објашњења појединих проблема — на пример, о употребној вредности и потрошњи (стр. 59—64). Закључна разматрања (стр. 64), не постоје код Чернишевског.

³⁰ Пошто је изоставио методолошка разматрања Чернишевског из трећег и закључног критичког поглавља на прве три главе Милових *Принципа политичке економије* (стр. 74—87. и 88—107), у којима Чернишевски истиче предности хипотетичког метода, који је нарочито погодан за примену у политичкој економији, Светозар у петој глави „Корисно и штетно произвођење и трошење“, стр. 65, преводи и параграф 2. Чернишевскијевих примедби на прве три главе Милових *Принципа политичке економије* (стр. 93—106) — (*Дополнения...*). При том умеће своје поднасловне и даје догунска објашњења и примедбе (одбацује Смитова настојања да објасни проблем размене уместо да да објашњење основног питања о односу радне снаге и количине најпречих намирница у друштву), а поједине пасусе изоставља (на пример, Чернишевскијева разматрања историјске застарелости Смитових схватања).

³¹ Аполон Белведерски, кип Аполона, грчког бога светлости, поезије, речитости, музике и предказања, који се налази у Ватиканском музеју у Риму.

³² Меркантилизам — правац у историји економске мисли који се развио од XV—XVIII века. Меркантилисти су били први научници који су се посебно бавили политичком економијом као научном дисциплином. Сматрали су да богатство једне земље потиче из промета и да се састоји у племенитим металима.

³³ У дефиницији појма капитала између Чернишевског и Марковића постоје одређене разлике, јер се Марковић служи Марковим делима *Капитал*, I књ. и *Најамни рад и капитал*, а Чернишевски само критикује класичну политичку економију и дефиницију капитала као „таквих производа рада који служе као средства за нову производњу“ (*Дополнения...*, стр. 141). Отуда, иако се Светозар у шестој глави *Начела народне економије* („Главнина као чинилац у производњи“) делимично ослања на Чернишевског (*Дополнения...*, примедбе на 4, 5. и 6. главу Милових „*Принципа политичке економије*“), овде постоје знатне разлике. У шестој глави, параграф I (стр. 77). Светозар се држи текста из *Најамног рада и капитала* (Култура, Београд 1960, стр. 27—28), а затим наставља са пре-

водом Чернишевског у осталим тачкама, које се односе на врсте капитала, односно главнине (стр. 85—98. Чернишевски, *Дополнения...*, Мила, стр. 134—149).

³⁴ Под „главнином“ Светозар подразумева капитал као фактор производње, а под капиталом — капитал у Марковом смислу као друштвени, односно историјски однос. На тај начин Светозар терминолошки и суштински разграничује класичан и вулгарномеханицистички поглед на капитал као фактор производње и на Марковске ставове о капиталу.

³⁵ Торф (руски) = тресет.

³⁶ Седмо поглавље Светозаревих *Начела народне економије*, под насловом „Постанак и увеличавање главнине (стр. 87) представља углавном оригинална Светозарева разматрања, затим, прераду ставова Чернишевског, изнесених у *Дополнения...*, и Пипиновом издању Милових *Принципа политичке економије*, као критику Милових и преузимање Марковских ставова. Светозарева примедба о несистематичности излагања Чернишевског односи се вероватно највише на ово и следећа три поглавља његовог рада. Прва два параграфа ове главе (стр. 87—90), саставио је Светозар углавном самостално, ослањајући се на Пипиново издање Милових *Принципа политичке економије*, глава V прве књиге „О производњи“, под насловом „*Основне теореме које се односе на капитал*“ (стр. 82—123). Прва два параграфа ослањају се на прве четири тачке Миловог излагања (упореди код Пипина, на пример, стр. 87 и стр. 87—90 код Светозара). Параграф 3 (стр. 90) ослања се на Марков *Капитал*, и на *Најамни рад и капитал* (упореди изд. Култура, 1960, стр. 43—44). У четвртном и петом параграфу Марковић се опет враћа Чернишевском, односно Пипиновом издању Мила.

³⁷ На стр. 88 Светозар Марковић не даје само оштру критику тадашњих теорија криза и последица индустријских криза него и кејнзијанских концепција политике подизања потрошње и ефективне тражње како би привреда изашла из кризе.

³⁸ Осмо поглавље *Начела народне економије*, под насловом „Штедња и награда за умереност“, одступа од Чернишевскијевих *Дополнения...*, и рађено је такође по Пипиновом издању *Принципа политичке економије* (стр. 97. и даље).

³⁹ Вестминстерска опатија налази се у центру Лондона на северној обали Темзе. Од опатије је остала црква у којој су сахрањени многи краљевци и други великани Енглеске (упореди Пипиново издање, стр. 98).

⁴⁰ У феудалној Србији *меропси* су били кметови-земљопоседници, који су обрађивали туђу земљу и представљали су највећи део себара, потчињених владару и властели. Постали су од бивших слободних и економски упропашћених себара. *Отроци* су били робови, припадници најнижег друштвеног staleжа у средњовековној Србији. *Себри* су такође били у зависном односу према феудалном господару.

⁴¹ Девета глава Светозаревих *Начела народне економије*, под насловом „Стални и текући капитал“ (стр.), ослања се такође на Пипиново издање Милових *Принципа политичке економије*, и то на шесто поглавље, под насловом „Фиксни и циркулирајући“ односно „Обртни и основни капитал“ (стр. 123—136), као и на *Дополнения и примјечанја на прву књигу Политической економии Джона Стюарта Милла* (стр. 161—162). Међутим, већи део закључака и анализе Светозар изводи сам, тако да се за ово поглавље, као и за седмо, осмо и десето, може рећи да је написано потпуно самостално.

⁴² *Ц. С. М.* — Светозар често скраћује имена аутора и дела, а како своје рукописе никад није успео да коначно приреди за штампу, већ су то чинили други, он то није исправљао. Овде *Ц. С. М.* значи: Џон Стјуарт Мил. Често он пише и *А. С.* односно Адам Смит итд.

⁴³ Десета глава *Начела народне економије*, под насловом „Услови за успешну производњу“, рађена је по VII глави Милових *Принципа поли-*

тичке економије и примедби Чернишевског у издању Пипина (стр. 136—154), која носи наслов „Услови производње елемената производње“. У *Дополненія...*, изостале су примедбе на главу 7. Милових *Принципа политичке економије*. Ту се Светозар нарочито користи примедбом бр. 35 Чернишевског на стр. 140 овог издања (упореди: стр. 107—108 ове књиге). Остали део текста такође се ослања на ово поглавље (упореди стр. 109—113 ове књиге и Пипиново издање *Принципа политичке економије*).

⁴⁴ Овде Светозар Марковић има у виду освајања Индије од стране Авганистанаца под вођством Надир-Шаха у XVIII веку.

⁴⁵ Османлије — Османи, назив за турска племена која су се доселила међу Турке-Селџуке у Малој Азији и ту основали нову државу на рушевинама Иконијског султаната и других држава Турака-Селџука и тако створили основе за стварање каснијег Османлијског (Турског) царства.

⁴⁶ Док се приликом израде првих десет поглавља бавио углавном критичком разрадом ставова Чернишевског, односно Џона Стјуарта Мила, једанаесту главу *Начела народне економије* Светозар Марковић пише искључиво на основу Марксових схватања. Иако је, вероватно због језичких и других тешкоћа, а делом због несистематског проучавања Марксових радова, понекад тешко утврдити који су ставови Марксови, очигледно је да је ова глава рађена по XII и XIII глави прве књиге Марксовог *Капитала*. Из *Капитала* је Светозар преузео и стављање поднасловова, чега код Чернишевског и Мила нема. Они су као и код Маркса обележени арапским бројевима. Светозарево ослањање на Маркса је овде сасвим очигледно; преузео је чак и неке примере, као што је онај о Фултону, проналазачу пароброда (упореди стр. 134. ове књиге и *Капитал*, I књ. изд. Просвета, 1969, том 21. *Сабраних дела Маркса и Енгелса*, стр. 432; такође и гл. XI—XIII ове Марковићеве књиге). Ове ставове Светозар понавља у чланцима „Друштвена и политичка борба у Европи“ и „Подела рада“.

⁴⁷ *Капитал*, најзначајније дело Карла Маркса, Чернишевском није био познат, јер се у време његовог објављивања налази у прогонству у Сибиру. Светозар га познаје и схвата његов значај. Многобројне његове делове уноси у своја *Начела народне економије*, како је то и показано у наредним белешкама, а нарочито оне који се односе на критику фабричког, односно капиталистичког начина производње и расподеле и експлоатације радника. У том погледу од посебног су значаја једанаеста глава прве и четврта друге свеске његових *Начела народне економије*, као и расправа „Друштвена и политичка борба у Европи“ и чланак „Подела рада“.

⁴⁸ Светозарева обрада XIII главе I књиге Марксовог *Капитала*, која носи наслов „Машине и крупна индустрија“ (види: *Капитал*, књ. I, стр. 329—346), започиње од параграфа 4. („Алат и машина“) у II глави прве свеске *Начела народне економије* и завршава се на крају овог поглавља.

⁴⁹ Светозар Марковић помиње овде Бечку индустријску изложбу из 1873. године, што значи да је свој рукопис дорађивао и после 1872. године, вероватно у пожаревачком затвору 1874. године.

⁵⁰ Дванаеста глава Светозаревих *Начела народне економије*, под насловом „Организација рада у друштву“ (стр. 138), разликује се у извесној мери од „Примедби“ на девету главу Милових *Принципа политичке економије у Дополненія...* од Чернишевског, под насловом „Мали и бољшии размери производства“ (стр. 179—188). Иако је и овде тешко утврдити места из *Капитала* која Светозар користи, а далеко лакше Марксове ставове, види се да је почетак поглавља оригиналан Светозарев, а да је од стр. 141—147 превод текста Чернишевског (*Дополненія...*, стр. 181. и даље). Светозар Марковић овде доследно износи Марксове ставове о организацији производње у друштву слободних произвођача, из I главе I књиге *Капитала* (стр. 79—81, као и стр. 318—319), и они се могу препознати на стр. 150—151. *Начела народне економије*, као и Марксови ставови о фабричком систему (*Капитал*, књ. I, стр. 318). Ово показује да је Светозар користио Маркса више него што се то до сада мислило — само у XI поглављу.

⁵¹ *J. C. M.* = Џон Стјуарт Мил.

⁵² Теорија умножавања људства (стр. 153) — теорија умножавања становништва. Џон Стјуарт Мил је углавном прихватио Малтусов закон популације. Сви социјалистички дисци, па и Чернишевски и Маркс, а такође и Светозар, посветили су велику пажњу побијању Малтусових вулгарно-апологетских концепција о становништву, па је томе посвећен читав други део прве свеске Светозаревих *Начела народне економије*, који се бави Теоријом умножавања људства.

⁵³ У тринаестом поглављу, под насловом „Малтусов закон о умножавању људства и средстава за живљење“, увод и први параграф су оригинални Светозареви (стр. 155), док је текст од другог параграфа до краја поглавља (стр. 157—162) превод текста примедби Чернишевског на X, XI, XII и XIII главу Милових *Принципа политичке економије, (Дополненія...*, стр. 189—193), а знатан део текста Чернишевског (стр. 193—199) је изостављен.

⁵⁴ Четрнаеста глава Светозаревих *Начела народне економије*, под насловом „Закон по коме се умножава земљоделски производ“ (стр. 163), дослован је превод истоименог поглавља Чернишевског (*Дополненія...*, стр. 204—213), те у њему Светозар у потпуности преузима ставове Чернишевског.

⁵⁵ Петнаеста глава Светозаревих *Начела народне економије* (стр. 177) под насловом „О умножавању људи“ дослован је превод истоименог поглавља у делу Чернишевског (*Дополненія...*, стр. 215—242), те се отуда види да је Светозар од Чернишевског у потпуности преузео његову критику Малтусовог „принципа популације“, док у претходним поглављима углавном иде даље од Чернишевског. При томе треба рећи да је у XV глави Светозар скратио уводни део и у њега убацио цитате Келтеа, чији је *Један лист из физике социјалне касније* (1876) преводио Мита Ракић.

⁵⁶ Шеснаеста глава Светозаревих *Начела народне економије*, која носи наслов „Прави узрок дефицита у земљоделском дефициту и прави смисао Малтусове теорије“ (стр. 190), такође је превод последњег поглавља књиге Чернишевског под насловом „Стварни узрок дефицита у земљоделском производу и прави смисао Малтусове теорије“ (стр. 242—272). Међутим, овде је изостављено уводно разматрање, па је Светозар написао своје, оригинално, а извршена су и многобројна скраћења, док је завршни део, као и закључак, сасвим изостављен (*Дополненія...* стр. 270—276). Закључна разматрања у овој глави су Светозарева (стр. 205).

⁵⁷ На четвртој, последњој страници корица првог издања ове књиге, штампан је следећи текст, који доносимо у целини:

„Неколико нас пријатеља пок. Светозара Марковића подухватили смо се, да издамо целокупна књижевна дела његова. Нада је, да ће се њовчана средства за ово издање скупити од самих уписника, а слободни смо надати се да ће нам у томе бити на помоћи и добротворни прилози. С тога остали пријатељи пок. Светозара, нека се заузму око растурања ове књиге, а они, који су већ раније и сами подухватили идеју да се издаду сва књижевна дела покојникова и већ предузели да на име то купе новчане прилоге, нека се постарају да пошљу скупљене суме на адресу, коју ћемо додати саопштити.“

Уз другу књигу целокупних дела Светозаревих, која одма за овом долази у штампу, саопштитићемо и биографију пок. Светозара, а долаћемо и његову слику. Уједно са другом књигом даћемо и јаван рачун од примљених и потрошених новаца.

У Београду на Ђурђев-дан 1875.

Неколико пријатеља
пок. СВЕТОЗАРА МАРКОВИЋА.“

СПИСАК ИЛУСТРАЦИЈА

Светозар Марковић (1846—1875), портрет, фотографија —	1
Снимак корица прве свеске <i>Начела народне економије</i> . Светозара Марковића, Београд, 1875. године — —	6
Снимак корица руског, Пипиновог издања <i>Принципа политичке економије</i> , Џ. С. Мила, са примедбама Н. Г. Чернишевског, Петроград, 1865. године — —	7
<i>Сочиненія Н. Чернышевскаго (Допуне и примедбе на прву књигу Политичке економије Џ. С. Мила)</i> , том III, Женева, 1869. године — — — — — — — — — —	18
Адам Смит (1723—1790) — — — — — — — — — —	22
<i>Впередъ</i> , бр. 10, од 1. јуна 1875. године, са огласом о изласку 1. књиге <i>Целокупних дела Светозара Марковића, Начела народне економије</i> , св. I. — — — —	29
Прва страна I свеске Марковићевих <i>Начела народне економије</i> , са насловом „Производња“, Београд, 1875. године — — — — — — — — — —	42
Насловна страна Смитовог <i>Богатства народа (An Inquiry into the Nature and Causes of Wealth of Nations)</i> , Лондон, 1776. године — — — — — — — — — —	48
Џон Стјуарт Мил (1806—1873) — — — — — — — — — —	101
Карл Маркс (1818—1883) — — — — — — — — — —	115
Насловна страна првог француског издања I тома Марксовог <i>Капитала</i> , Париз, 1872. године — — — — —	145
Николај Гаврилович Чернишевски (1828—1889) — — — —	159
Стр. 314. Марксовог <i>Капитала</i> , са 51. фуснотом, из које Марковић преузима оцене Малтуса — — — — —	161
Белешка Светозара Марковића: „6. Септембра 1872. год. Цирих.“, на 469. страни <i>Сочиненія Н. Чернышевскаго (Допуне и примедбе на прву књигу Политичке економије Џ. С. Мила)</i> , том III. Женева, 1869. године — —	171

МАЊЕ ПОЗНАТЕ РЕЧИ И ИЗРАЗИ

А

Агир — Алжир
ал пари (тал. al pari) —
једнаке вредности,
подједнако
Алстер (Уистер) — в. Елстер
арендатор — закупник
арендаш — в. арендатор

Б

банкир (франц. banquier) —
банкар
бухгалтер (нем. Buchhalter) —
књиговођа
бухгалтерски —
књиговодствени
бушел (енгл. bushel) —
енглеска и америчка мера
за жито: 36,35 лит. у
Енглеза и 35,34 лит. у
Американаца

В

важина — тежина
Валис — Велс

Г

глубоко (рус. глубо́ко) —
дубоко
граф (нем. Graf) — крупни
феудални земљопоседник

графство — грофовија,
графовсто 1. област у
поседу грофа. 2. грофово
достојанство и част
громадан (рус. грома́дный) —
велики, голем

Д

данак — порез
дација (тал. dazio) — пореско
задужење, порез
дењак — свежањ, бreme
Довер — град и лука у
Енглеској
Дувер — в. Довер

Ђ

ђумручина (тур. gümrük) —
такса за пролаз, царина

Е

Ескимос — Еским
екар, екр — акар, земљишна
мера
Елстер — Северна Ирска
еспар (тур. espar i esbar) —
роба

З

заминдер — закупац и
прекупац земље у Индији
занимати (рус. занима́ть) —
заузимати, узимати

зданије (рус. здание) зграда,
грађевина
земљоделски —
земљораднички
земни — земаљски

И

Ирландија — Ирска

Ј

јеспан — в. еспап
јомен (енгл. yeoman) —
слободни сељак

К

саше-пез (франц., чит.:
каш-не) — широки шал за
врат
коленкор (рус. коленкор) —
памучна тканина
коловрат — ред засејавања
земље
компалатор — компилатор,
онај који прерађује и
преписује туђе текстове
конекр — врста фармера
котер (ир.) — сељак који
изнајмљује земљу од
поседника по начелу
лицитације („ко да више“)
котерство — узимање земље
од власника ради обраде а
на основу лицитације („ко
да више“)
крајцара (нем. Kreuzer,
крстић) — ситни метални
новац у негдашњој
Аустро-Угарској, стои део
форинте; новчић, пара,
парица
кус — укус

Л

ландлорд (енгл. landlord) —
крупни поседник земље у
Енглеској, који не води

домаћинство на своме
имању, већ даје земљу
фармерима у аренду;
феудалац, спахија

М

месност (рус. местность) —
место, крај, предео
музар — онај који музе
овце или краве

Н

најамница — 1. најамнина. 2.
женска особа најамник
негоцијант (лат. negotiation,
тговина) — трговац
негоцијент — негоцијант
неопходимост (рус.
необходимость) —
неминовност, неопходност
Норвегија — Норвешка

П

познат — упознат,
информисан
познати — упознати,
обавестити
попаша — испаша, пасиште
потркица — ситница,
маленкост
преобразовати — променити,
преуредити
пропријетор (лат. proprius,
свој, властити) — власник,
сопственик
простак — нижа каста у
Индији која обрађује
земљу велепоседника,
феудалних господара
профит (франц. profit) —
облик вишка вредности
који капиталиста присваја,
лобит

Р

рајет — фармер у Индији

раџа (енгл. raja, rajah; санскр.
rajan, radschan) —
феудални кнез или владар
у Индији
ренташ — пеј. онај који
живи од ренте (према
франц. rente), приход од
капиталистичког имања и
сл.
риџ (мађ. rőf) — мера за
дужину, аршин (70 см)

С

сирник — онај који прави
сир или се стара о
његовом прављењу
стров — острво
суштствен — битан

Т

тал — део
треф — случај

У

усматрати — посматрати

Ф

фала — захваљујући
фаланстеријанац —
присталица фаланстера и
фаланстерије (задруге од
400 радничких породица,
по систему француског
социјалисте утописте
Шарла Фуријеа, 1772—
1837)
фермер — фармер
фемерство — фармерство
Фландрија — покрајина у
Белгији
Фризланд(ија) — покрајина
у Холандији

Х

харати — наносити штету,
уништавати,
упропашћивати
хасна (тур. hasna) — корист
Хиндус — Индус, Индијац
(становник Индије)
хромолитографија (грч.
chrōma + líthos + gráfo) —
литографски начин
штампања у неколико боја

РЕГИСТАР ПОЈМОВА

А

Агенти, 57, 61
 Агрономи, 141
 Агрономија, 158—160
 Адвокат, 25, 151
 Азијатски облик
 производње, 28
 Акумулација
 — првобитна, 37, 87, 95—96
 Акције, 78
 Алати, 12, 33, 55, 74, 87, 116,
 117, 119, 120—124, 141, 166
 Амбари, 57
 Античка форма производње, 28
 Апарати — технички, 74
 Апологетика, 209
 Аренда, 192
 Арендаш, 142, 146
 Аристократија, 21, 184
 — енглеска 184
 Аритметичка
 — пропорција, 158—176, 177—
 184
 Археологија, 68, 108
 Асоцијације
 — радничке, 20
 — радничке произвођачке, 20
 Аутоматизам, 126

Б

Банкари, 62
 Банке, 62
 Банкротства, 62
 Берза, 93
 Беспослица, 64, 204

Благостање, 10, 34, 35, 36, 90,
 102, 106, 110—111, 180, 193,
 200, 201 и
 — друштвено, 10, 63, 64, 91, 99,
 201
 — материјално, 10, 73—76, 201,
 — материјално народа, 180, 183
 — народно, 17, 19, 70, 90, 93,
 111, 112, 128, 138, 142, 155,
 200
 Богаташи, 91, 93, 138
 Богатство, 75, 108, 138
 — једне класе, 36
 — класе капиталиста, 73
 — маса, 30
 — народно, 23, 95, 210, 211
 — расподела богатста, 37
 Брак, 181, 182, 183, 192, 193
 — једноженство, 181—182, 186
 — многоженство, 182—183, 186
 Буржоазија, 111
 — европска, 111
 Буџет, 146
 — дефицит буџета, 146

В

Вароши, 30, 148, 149, 192, 197
 — индустријалне, 148
 Васпитање, 58
 — домаће, 30
 Воспитач, 58, 61, 69
 Виноград, 117
 Влада, 146
 Власници, 21, 28, 34, 90, 97, 104,
 114, 126
 — главнине, 90
 — земље, 143

- Власт, 100
 Вода, 108, 127, 156, 199
 — водена снага, 106, 199
 Воденица, 96
 Војска, 70, 91, 148, 151
 Вредност, 26, 37, 98
 — производа, 148
 — субјективистичка теорија вредности, 10
 — теорија радне вредности, 209
 — теорија трошкова пословања производње, 209
 — циркулација вредности, 37
 Вуна, 103, 125
- Г
- Газдинство, 31, 93, 157
 — велико, 12, 34, 140—143
 — земљоделско, 142
 — капиталистичко, 25, 31, 90, 93, 103, 210
 — мало, 12, 30, 31, 140—147
 — народно, 36
 — патријархално, 93
 — приватно, 36
 Гвожђе, 44, 102, 106, 107
 Геометријска прогресија, 157—176, 177—189
 Главнина, 10, 11, 34, 36, 37, 77—105, 157, 198—200, 201—205, 212
 — дефиниција, 77—79, 212—213
 — друштвена, 105
 — земљоделска, 202
 — као нагомилани производ рада, 87—90
 — постанак, 95—99, 104
 — произвођачи главнине, 36
 — награда за апстиненцију, 96—97
 — производно трошење главнине, 37, 95—99, 104, 201, 204
 — распоред главнине, 36, 112, 201
 — стална, 100—105, 198
 — текућа, 100—105
 — трошење, 100
- увеличавање, 90—91, 100—102, 104, 198—200
 — употреба, 36
 Гориво, 11, 80—81
 Госа (газда), 20, 91, 138, 142, 157
 Готовина, 89
 Грађани
 — слободни, 28
 Губитак, 92, 202
- Д
- Дервиши, 98
 Дефицит, 146
 Деца, 23, 30, 92, 177, 178, 183, 184
 — смртност, 179, 180, 181
 Децентрализација, 27
 — производње, 27
 Дивљаштво, 73—74, 189
 Дијамант, 47
 Добит (профит), 21—22, 23, 24, 27, 28, 47, 99, 103, 111, 112, 198, 200, 201, 210
 — као награда за умереност, 95—99
 — капиталисте, 20, 24, 28, 198
 Добитак, 92
 — у радној снази, 92
 Добро, 63, 95
 — економско, 25, 33
 — материјално, 32, 60
 — произведено, 36
 Докови, 57
 Доходак (доход), 47, 146, 199, 202, 203
 — са земље (рента), 199, 202, 203
 Држава (земља), 93, 103, 107
 — државна интервенција у привреди, IX, XII, 11, 93—94, 105
 — државне облигације, 103
 — државни закони, 110, 112
 — државни поредак, 110
 — државни приходи, 93
 Друштво, 5, 19, 20, 21, 36, 37, 61, 63, 87, 88, 98, 100, 102, 107, 112, 141, 142, 177, 178, 179, 192, 197, 198, 201, 202, 203, 205

- грађанско, 35
 — данашње, 141
 — западно, 182
 — индустријално, 30, 126, 141, 147
 — капиталистичко, 19, 21, 23, 30, 31, 35, 105
 — класично, 138
 — патријархално, 23
 — правно, 111
 — првобитно, 149
 — природно, 19
 — француско, 51
 Друштво — остали појмови:
 — друштвена организација, 33, 37, 104, 105, 138—140
 — друштвене науке, 150
 — друштвене прилике, 197
 — друштвени односи, 25, 28, 37, 97, 110, 111
 — друштвени склоп (формација), 24, 28, 30, 149, 190
 — друштвено уређење, 35, 47, 50
 — историјски развитак друштва, 30, 68, 72—73
 — осиромашење друштва, 190, 197
 — подела друштва, 197
 — подела друштва на класе, 21, 23, 36—37
 — развитак друштва, 10, 105, 147, 149, 197
 — организација целокупног друштва, 190
 — реформа друштва, 91, 150
 — наука о друштву, 105
 Дугови, 102, 144

Ђ

- Ђубриво, 141,
 Ђумрук (царина), 93, 211
 Ђумручина (царина), 27, 211
 — заштитна, 27, 211
 — велика, 93
 Ђумручка слободна зона, 93, 211
 Ђумручка тарифа, 93, 211

Ђумручки (царински)
 протекционизам, 93

Е

- Егоизам, 111
 Економија, 17, 67, 75, 147, 156, 199
 — друштвена, 53
 — као апстрактна наука, 36
 — као теорија рада, 33—34, 139
 — народна, IX—XVI, 209—211
 — политичка, IX—XVI, 101
 — рада, 139
 — средства за производњу, 139
 — теоријска, 210
 Економика
 — као наука о народном имућству, 24
 Економисти, 5—8, 28, 47—48, 71, 96, 108, 140, 142, 155, 164, 177
 — страха, 25
 Економска вероватноћа, 188
 Економска мисао
 — грађанска, X, 5
 — Маркова, 209—213
 — развој економске мисли, 209
 Економска наука, 9, 17—37, 48, 64, 88, 142, 149, 156, 157
 Економска начела, 26
 Економска теорија, 35, 70
 Економске појаве, 36, 70
 Економски дефицит, 195
 Економски закони, 17—37, 147, 155
 Економски односи, 51
 Економски појмови, 19, 202
 Економски поредак, 47, 160
 Економски прогрес, IX
 Економски развој, 37
 — закони економског развоја, 36—37
 — ступњеви економског развоја, 28, 37
 Економски строј друштва, 126
 Експлоатација (маса), 162
 Емиграција, XII, 187—189

— економска, 187—189
 Енергија, 43
 Енглеско-смитовска школа, 5—
 —8, 26—28, 45, 47—48, 88—
 —90, 94, 103—104, 109, 110,
 128, 138, 162, 209
 Еснафи, 28, 139
 Еспап (роба, јеспап), 21, 23
 Естетика, 151, 209
 Предмет економске науке, 17

Ж

Жене, 23, 30, 92, 173, 177,
 178—179, 180, 184—187, 203
 — положај, 173, 186
 — женска надница, 177
 Железнице, 57, 62, 75, 96, 116
 — железнички радници, 57
 Жетва, 24, 95, 117, 144
 — животна средства, 17
 Жито, 43, 65—67, 70, 71—72, 87,
 95, 98, 100, 141, 142, 143, 156,
 160—176, 201, 203, 205
 — производња жита, 70, 201,
 203

З

Задруга, 35, 114
 — радника 123
 Закон, 90, 112
 — економски, 17—37
 — Марксов друштвеног развит-
 ка, 31
 — опадајућег приноса, 24
 — становништва, 24
 Закони, 110, 150
 — економски, 17—37
 — капиталистичке производње,
 5—8
 — потрошње, 5
 — производње 5, 155—157
 — расподеле, 1
 Законодавац, 57, 61
 Занат, 60, 138, 139, 195
 Занатлије, 92, 117, 138, 139, 195
 Занимање, 91, 93, 104, 107, 126,
 139, 195, 197, 198, 204

— варошко, 197, 198
 — непроизводно, 197, 198
 Зграда, 11, 87, 100, 102, 140
 — за чување производа, 57,
 82—83
 — фабричка, 95, 96
 Здравље, 91, 92
 — човека, 91
 — радника, 63, 91
 Земља, 20, 30, 93, 95, 146, 163,
 199, 203
 — количина, 203
 — коришћење, 193—195
 — најбоља, 5
 — плодност, 20, 193
 Земљиште, 11, 33, 87, 106—107
 — исцрпљивање, 106—107
 Земљорадња, 12, 30, 45, 55, 67,
 71, 74, 107, 142—151, 163—176,
 189—206
 — дефицит производа земљо-
 радње, 12, 187—189, 190—206
 — наука о земљорадњи, 157,
 158
 — усавршавање земљорадње,
 12, 143—146, 200—205
 Земљорадници, 23, 51, 71, 92,
 116, 163—176, 192, 193—196,
 197, 198
 — закон умножавања земљо-
 делских производа, 12—13
 — земљоделско газдинство (ма-
 ло), 192
 — земљоделско газдинство (ве-
 лико), 192
 — земљораднички радови, 165
 —189
 — могућност повећања земљо-
 делске производње, 184—186,
 193—196, 200—205
 — преображај земљоделског
 газдинства под утицајем ма-
 шине, 196, 197, 200—205
 — удео у укупном становниш-
 тву, 193—196

И

Идеолошка борба, 151
 Извоз, 93

— сировине, 93
 Имање, 30, 93, 94
 Имућство, 58, 60, 62, 72, 90, 95
 — народно, 17, 19, 25, 33, 36,
 88, 90, 94, 96, 210, 211
 — народно као производ рада,
 211
 — подела имућства, 97
 Индустрија, 23, 27, 90, 107, 111,
 122—137, 139, 142, 147, 148,
 149
 — крупна, 23, 122, 214
 — машинска, 122—137, 148
 — развијена, 147, 148
 — фабрична, 30, 93
 Индустријални центри, 30, 148
 — претварање земљорадње у
 индустрију, 169
 Индустријска
 — компанија, 141
 — производња, 122—137
 Индустријска изложба у Лон-
 дону 1862, 124
 Индустријска револуција, 121,
 122
 Индустријске гране, 148
 Интерес (камата), 23, 27, 28, 99,
 165, 166, 169, 199
 Интерес
 — лични, 53
 Интереси
 — друштвени, 53, 209
 — економски, 53
 Искуство, 33, 60
 — радничко, 33, 60
 — неземљоделско, 33, 60
 Историја, 51, 109, 138, 172, 173,
 196
 — Европе, 51, 146, 172
 — људска, 27—31

Ј

Једнакост, 24
 — неједнакости, 24
 — имовинска, 24
 — природна међу људима, 27,
 28

К

Канали, 57, 62, 87, 96, 108
 Капитал, 10, 11, 77—105, 143,
 144, 145, 156—157, 166, 199,
 212—213
 — дефиниција, 77—79
 — власници капитала, 199, 200
 —206
 — непокретни, 201
 — новчани, 57
 — стални, 11, 100—105, 157,
 201, 213
 — текући, 11, 100—105, 213
 — умножавање, 199, 200—206
 — утрошени, 198—200
 Капитализам
 — либерални, 209
 — економска критика, 209
 Капиталиста, 5, 20, 21, 23, 24,
 26, 89, 96, 97, 102, 103, 112,
 126, 142, 198—200
 — предузетник, 198
 — сеоски, 93
 — фабрикант, 21
 Капиталистички начин произ-
 водње, 28, 94, 210
 Капиталистичко газдинство, 9,
 10
 Касте, 28, 112
 Кафа, 106
 Кириције, 57
 Класе, 21, 27, 35, 105, 197
 — горње, 197
 — друштвене, 21
 — земљорадничке, 197
 — имућне, 138
 — капиталиста, 24, 26, 94, 100,
 144
 — образоване, 7
 — произвођачке, 97
 — трговаца, 57, 183
 Клима, 11, 33, 106—107, 114,
 147
 Књижевник, 151
 Књижевност, 24
 — западна сувремена, 27
 Ковач, 116
 Кола, 57, 114, 118
 Колор, 116, 118

Комунизам, 24, 28
— пропаганда, 24
Комунисти, 160
Конфискација (одузимање земље), 51
Концентрација и централизација капитала, 30, 31
Кооперација (просто удружење), 12, 123—125, 138
— рада, 116—118
— разних дружина, 125
— сложених комбинованих радњи, 125
Кредит, 37, 102, 111, 146
Кризе, 90, 213
— економске, 213
— индустријске, 90, 213
— капиталистичке, 213
— привредне, 213
Кројач, 118
Култура, 106, 107
Купац, 57, 93
Куповина, 27, 35

Л

Лађари, 57
Лађе, 57, 62, 75, 95
Laissez faire, laissez passer
Лекар, 58
— рад лекара, 57—58
Либерализам, 209
— економски, 209
Лов, 35, 41, 55—56, 74
Локомотиве, 57
Луксуз, 63
— луксузне ствари, 64

Љ

Људи
— слободни, 21
— умножавање људи, 196—198

М

Магазини, 57, 62, 90
Мултузијанизам, 12—13, 155—206

Мануфактура, 12, 118—120, 140—143
Марксизам, X, 210—214
Марксисти, X, 44
Математика, 48, 119, 120, 132, 165, 193
Материја, 59—60
— економија материје, 191
Материјал, 11, 21, 26, 34, 63, 89, 93, 100, 106, 140, 148
— за производњу, 56, 81—82, 198
— радни, 63
Матрози, 57
Машина, 11, 12, 23, 30, 31, 87, 95, 96, 100, 102, 103, 104, 114—137, 139, 140—143, 214
— за жетву, 140
— за предење, 121, 122
— за стругање, 121, 122
— креталица, 121
— парна, 21, 56, 121
— преносилаца, 121, 124
— проста, 120—122
— радилица, 121, 122, 123—125
— развитак машине, 120—126
— у пољопривреди, 122, 140—143
— шиваћа, 122
Машинске конструкције, 119
Машински систем, 9, 12, 125—137, 140
— производња машина, 21, 140
— закон развитка машинске производње, 135—137
Меркантилизам, 72, 212
Меропси, 97, 213
Метод
— математички, XI
— научан, XI
— хипотетички, 212
Механика, 34
— теоријска, 34
— конструкције, 121
Механичар, 120
Механичка покретачка снага, 46, 121
Механички закони, 120—122
Механички разбој, 121
Минерали, 56

Мисионари, 62
Млинар, 54
Млинарство, 54
Монополи, 93
Монотонија, 127—129
Морал, 12, 35, 109—110, 149
— морално уздржавање, 198—200
— утицај морала на производњу, 110—112
Морталитет
— код деце, 180—183
— уопште, 184—186
Мостови, 96, 117
Мужик, 31
— ослобођење мужика, 31
Мушкарци, 23

Н

Наводњавање, 46
— поља, 46
Награда за суздржавање (профит), 95—99
— профит
Награда за умереност (профит), 95—99
Надница (види радничка плата)
Надничари, 34, 91, 97, 142, 146, 147, 149, 157
— слободна класа надничара, 28
Најамнина (види радничка плата)
Најамници, 20, 21, 28
Намештај, 91
Намирнице, 19, 21, 37, 54—55, 57, 60, 62, 66—67, 70, 74, 87, 90, 102, 111, 114, 116, 201
Народ, 19, 24, 30, 69, 72, 90, 92, 93, 107—109, 138, 144, 147, 180, 182, 197, 198, 200—205
— земљоделски народ, 108—109, 200
— материјално стање народа, 182
— пљачкање народа, 197
Насељеност, 157
— пренасељавање, 158
— пренасељеност, 157

— сувишна насељеност, 157—158
Наследство, 28, 36, 37
Наталитет, 179—181
Наука, 52, 75, 98, 102, 164, 210
— о пољској привреди, 194
— практична, 60
— развитак науке, 51
Науке друштвене, 68
Научник, 24, 61, 108
Неједнакост, 24
Нерад, 26
Новац, 11, 21, 23, 37, 84—86, 88, 92, 98, 102, 103, 146, 165, 210
— као капитал, 84—86
— као средство за производњу, 21
— новчани рачун, 203, 205
— умножавање новца, 86
Номади, 195

О

Образовање, 92, 149, 150
— радника, 91, 104, 112
Огрев, 65—67, 140
Одело, 25, 65—67, 88, 89, 91, 111
Омладина, 30
Опера, 66
Операције (радне просте), 118—120
Општина, 114
— земљоделско-комунистичка, 28
Општинска задруга, 77
Организација
— друштвена, 12, 93
— рада у друштву, 12, 138—151
— развитак организације рада у друштву, 151
Организација рада, 12, 33
— машинска, 147
Оруђа (средства за производњу), 11, 89, 93, 97, 104, 198—200
— власници, 198

— радна, 56
 Оруђа за рад, 20, 26, 63, 65, 82—83 (средства за рад), 100, 198—200
 Оскудица, 71, 89—90, 97, 102, 104, 105, 116, 156, 170, 197, 199, 201
 Оснивач економске науке, (Адам Смит), 17
 Отроци, 97, 213

П

Пазар, 32
 Памук, 43, 103, 106
 Пароброди, 214
 Патријархални односи, 35, 92
 Пекар, 55
 Пијаца (тржиште), 57, 90, 93, 139, 211
 — нова тржишта, 89, 90
 — радне снаге, 211
 Плата, 26, 97, 197
 — годишња, 26
 — за природне силе, 26
 — јевтинија, 26
 Платина, 74
 Платно, 42—44
 Племена, 74, 114, 161
 Плуг, 98, 121, 166
 — парни, 140, 146
 Подела рада, 12, 55, 97, 113, 114—137, 138, 139, 149
 — географска, 106—109, 114
 — друштвена, 55, 114—116, 138, 139
 — мануфактурна, 118—120
 — машинска (фабричка), 123—125, 125—137
 — у радионици, 139
 Подела рада, 214
 — историјски развитак, 114—126, 214
 — развитак, 128
 — утицај поделе рада на организам, 129—135
 Подела рада и комбинација рада, 140
 Позориште, 66, 68

Појаве
 — економске, 36, 70
 Политичка економија, IX—XVI, 5—8, 143, 191, 209—227
 — банкротство вулгарне економије, 209
 — вулгаризација класичне политичке економије, 209
 — грађанска политичка економија, 209
 — класична политичка економија, 209
 (види енглеско-смитовска школа)
 — критика политичке економије, 210
 — критичко-историјска школа, 9
 — курс политичке економије, 210
 — марксистичка политичка економија, 210
 — нова начела политичке економије, 209—210
 — социјалистичка политичка економија, 210
 Полиција, 57, 110
 Полуга, 120
 Пољоделско знање и искуство, 33
 Пољоделство, 33
 Пољопривреда, 33
 Пољска привреда, 33
 — наука о пољској привреди, 33
 Понуда
 — капитала, 23
 — радне снаге, 23
 Порез, 146
 — дација, 92
 Породица, 25, 30, 35, 114, 116, 149, 161, 177, 178—180, 192, 198, 203
 — глава породице, 193
 — земљорадничка, 87, 192
 — патријархална, 114, 146
 Посао, 21, 44, 57, 62, 91, 92, 117, 138, 151
 — домаћи, 88—90
 Поседник, 20, 21, 198—200, 200—205

— или капиталиста, 198—200, 200—205
 Посредник, 57
 Потребе, 19, 28, 32, 34—35, 67—69
 — животне, 19
 — личне, 111
 — материјалне, 35, 61
 — народне, 201
 — нематеријалне, 32—33
 — човека, 32, 33, 65—67
 Потрошач, 19, 57, 90, 148
 — непроизводна потрошачка класа, 88—90
 Потрошња, XIII, 37, 63, 213
 — непроизводна, 88—90
 — раскошна, 65—76
 Пошта, 27
 Право, 68
 Пракса, 167
 Предузеће, 23, 62, 93
 — акционарска, 103
 — индустријско, 23
 — капиталистичко, 210
 — крупно капиталистичко, индустријско, 23
 Предузимач, 93, 102
 — капиталиста, 90
 Пређа, 100
 Пренасељеност, 187—189
 Привилегија, 91, 93
 Привреда
 — народна, 88
 — пољска, 33
 — приватна, 96
 Природа, 33, 41—42, 45—46
 — природна нужност, 17
 — природни друштвени поредак, 17
 — природни економски закон, 17
 — природни услови, 107—109
 — природно-техничке науке, 33
 Приход, 91, 203
 — породице, 30, 203
 Продавац, 35
 Продаја, 27, 35, 92
 — радне снаге, 62
 — слободна, 21
 Производ, 20, 26, 28, 33, 57, 87, 88—90, 97, 107, 124—125, 187, 201
 — власник производа, 35
 — домаћи, 92
 — земљорадње, 12, 163—176, 187, 190—196.
 — количина производа, 19
 — луксузан, 70
 — материјални, 70
 — народни, 89—90
 — природни, 41—43
 — прошлог рада, 95—96
 — рада, 19, 20, 24, 34, 97, 102
 — фабрички, 92
 — Француске, 187
 — (су)вишак производа, 201
 — чување производа, 82
 Производне гране, 88, 103, 104, 140
 Производне снаге друштва, 58, 64, 74, 87, 90—91, 93
 Производност, 19, 146, 194
 — друштва, 195
 — земље, 164, 166—176
 — земљишта, 193—195
 — земљорадника, 193—196
 — рада, 19, 34, 140, 166—176, 196, 211
 — радника, 196, 211
 Производња, IX, XII, XIII, 9, 11, 19, 34, 35, 36, 58, 90—91, 104, 107—113, 139, 198—200, 209, 213
 — великих размера, 92
 — добара, 37
 — домаћа, 92
 — друштвена, 37, 96, 147
 — закони производње, 163—176
 — занатлијска, 117—120
 — здружена, 20
 — земљоделска, 178—206
 — индустријска, 148
 — капиталистичка, 23, 30, 198—200
 — корисна, 65—76, 88—89
 — малих размера, 30, 92
 — мануфактурна, 118—120, 140—143

- материјалних предмета, 198
 - машинска, 9, 141, 147
 - материјални услови, 17
 - металска, 148
 - намирница, 165—206
 - народна, 70, 88, 96
 - наука о производњи, 5—8
 - начин производње, 151
 - нова, 77
 - развитак производње, 198
 - штетна, 65—76
 - Производња
 - оруђа, 198
 - робе, 21—22
 - сировина, 27
 - сувишна, 90
 - техничко усавршавање производње, 58, 67, 139
 - увеличавање производње, 89, 93, 105
 - удруживање за производњу, 30, 34
 - усавршавање производње, 144
 - успешна производња, 11, 12, 106—113
 - форме производње, 20
 - Произвођачи, 11, 21, 35, 57, 62, 90, 100, 102, 107—113
 - главнине, 89—90
 - заштита произвођача, 93
 - издржавање произвођача, 92
 - Произвођачи
 - капиталисти, 20, 22
 - мали, 93
 - подела произвођача, 19
 - произвођачи као непроизводни потрошачи, 41—45
 - произвођачи као производни потрошачи, 41—45
 - самостални произвођачи, 91
 - слободни произвођачи, 91
 - Пролетаријат, 21, 23
 - Промет, 57, 212
 - међународни, 212
 - унутрашњи, 212
 - Професор, 60
 - Профит (види добит), 5, 90, 210
 - Путеви, 37, 57, 75, 87, 102, 116, 117
 - Пшеница, 69, 98, 167—169
- Р**
- Рад, 32, 33, 35, 41, 43—45, 47—64, 88, 91, 95, 97, 98, 100, 103, 114—137, 139, 141, 148, 199, 211
 - дечји, 91
 - друштвени, 36, 199
 - за васпитање деце, 58
 - за добијање материјала, 55—56
 - за добијање оруђа за рад, 10, 56
 - за образовање човека, 10, 58
 - за одржање здравља, 58
 - за пренос производа, 10, 57—58, 82—83, 107, 139
 - задружни, 111
 - земљоделски, 55, 108, 140, 149, 165—176, 176—205, 211
 - женски, 91
 - интензивност рада, 23, 210
 - који производи корисна својства намирница, 64
 - који производи корисна својства човека, 54, 64
 - количина рада, 20, 37, 41, 62
 - комбинација рада, 34
 - комбиновани рад, 34
 - користан, 10, 11, 59, 60, 71—73, 91, 102, 105, 200, 201
 - мануфактурно организован, 116—120
 - мишићни рад, 41, 43, 52—53, 127
 - монотонија рада, 127—129
 - награда за непроизводно и производно трошење рада, 41—45
 - награда за рад, 95, 99
 - најамни рад, 109
 - народни рад, 19, 102, 199
 - научни, 70
 - некористан, 62, 91, 111, 200, 201
 - неорганизован, 146
 - непосредни, 10, 54—55, 58

- непријатан, 10, 47—53, 111
- непроизводан, 10, 59—64, 69—70
- непроизводно трошење, 63—64
- организован рад, 30
- посредни, 10, 54—55
- право на рад, 24
- претерани, 26, 75, 111
- пријатан, 10, 49, 52—53
- производан (у производњу), 10, 43—45, 54—64, 90, 111, 116, 150, 211
- производно трошење рада, 63—64
- расипање рада, 62—63, 64
- раштркан, 148
- резервна армија (војска) рада, 23
- ручни рад, 103, 142
- слободан рад, 28
- сувишак (вишак) рада, 63—64, 87
- техничка организација рада, 58
- штетан, 10, 62, 72—73
- Рад, 9—10
 - за чување производа, 10, 56—57
 - у друштву, 107
 - умни, 41, 58
 - услови рада, 10
 - успешан, 33
 - физички, 41, 60
 - фабрички, 92
 - научни, 9—10
- Радионице, 57, 117—120, 150
 - гвозђарске, 150
 - кројачке, 117—120
 - угљарске, 118
- Радна снага, 10, 11, 21, 23, 27, 33, 34, 35, 36, 37, 62, 65—70, 75, 88, 90—93, 100, 105, 106, 114—137, 139, 142—151, 210, 211
 - економија радне снаге, 150
 - јевтина, 23
 - као роба (еспап), 23
 - народна, 20, 91—93
 - распоред радне снаге, 10, 65—69
 - употреба радне снаге у друштву, 34
 - устројство радне снаге, 34
- Радни дан, 23, 142
- Радник, 26, 30, 62, 71—72, 89, 91, 112, 114—137, 139, 143, 166, 169—176, 198, 201
 - вредноћа радника, 111—112, 195, 198
 - здравље радника, 63, 91
 - земљоделски радник, 193—195, 198
 - мануфактурни, 116—120
 - образовање радника, 91, 104, 112
 - положај радника у друштву, 178, 198
 - производни радник, 178, 198
 - својства радника, 200
 - средства за издржавање радника, 100, 156
 - фабрички радник, 181
- Радници, 5, 20, 24, 31, 87, 91, 100, 102—104, 116, 142—151, 157, 180—184, 198, 201
 - број, 19
 - васпитање, 58
 - енглески, 143
 - земљоделски, 198
 - издржавање радника, 79—80, 102
 - индустријски, 148, 198
 - корисни, 150, 198, 200
 - некорисни, 110, 150, 198, 200
 - односи међу радницима, 58
 - организам радника, 126—132
 - право радника на производе свога рада, 24
 - слободни, 143
 - сувишак радника, 139
 - транспортни, 57—58
- Радничка класа, 90, 102—104, 150
- Радничка плата, 20, 21, 23, 24, 27, 30, 62, 92, 103, 157, 197, 198, 203
 - минимум, 24
 - фонд радничке плате (фонд најамнине), 102—104
- Раднички дан, 23

- Раднички покрет, 28, 211
 Раднички стан, 83
 Раднички фонд (број радника у једној земљи као фактора производње) 35, 36
 Радничко
 — одело, 83
 — удружење, 113
 Радно време, 62
 Радно искуство, 30
 Рађања, 179—181
 Размена, IX, XII, XIII, 25, 37, 57, 87, 102, 161, 210
 — организације за размену, 37
 Развитак, 31
 Раса, 12, 109—110
 — негарска раса, 110
 Раскош, 64, 73—76, 96, 111, 138, 139, 162
 Расподела, IX, XII, XIII, XV, 19, 34, 36, 37, 210
 — дохотка, 210
 — органи за расподелу, 37
 Расходи, 89
 Рат (војна), 51, 71—72, 91
 Револуција, 24, 196, 209
 — радничка, 28
 — француска, 196, 211
 Ренте, 20, 23, 24, 27, 45, 198
 Рентијери, 64
 Реформе, 158, 160
 Риболов, 41, 46
 Ритер (витез), 71, 98
 Роба, 21, 23, 210
 — цена робе, 23
 Робови, 21, 28, 34, 91, 97, 109, 114, 138
 Рубља, 75, 84—86, 203, 205
 Руда, 41, 116, 156
- С**
- Саобраћај, 37, 116, 139, 148
 Својина, 28, 30, 32, 36, 37, 126, 141, 142
 — друштвена, 58, 141
 — земље, 51, 140
 — класе, 197
 — мала, 142
 — општинска, 31, 35
 — приватна, 35, 45, 46, 141
 — феудална, 31
 Свила, 118
 Себри, 97, 213
 Сила, 28
 Село, 148, 149, 190—206
 Сељаци, 28, 74, 93, 142, 144, 148, 149, 192, 193, 194—198
 — мале газде, 190, 193
 Сензали, 25
 Сировине, 27, 55, 56, 148
 Сиромаштво, 10, 25, 62, 67, 69, 97, 111, 144, 150, 177, 190—193
 — народа, 111, 190
 Сиротиња, 23, 24, 26, 144, 155, 157, 172, 196, 197, 199
 Слободе
 — личне, 35
 Смртност, 183—189
 Солдати, 57, 71
 Софизам, 10
 Социјализам, 24, 28
 — критичко-историјска школа социјалиста К. Маркс, 28—31, 209
 — научни, 209
 Социјалисти, 9, 28—31, 209—214
 — критичко-историјска школа, 9
 — утописти, 28
 Социјалистичка
 — мисао, X, 9
 — мисао француска, 9
 — наука, 28
 — начела, 28
 Социјалистичке
 — партије (универзални програм), 28, 29
 Социологија, 26
 Спахија, 28, 91, 97, 139
 Спахијски
 — поданик, 28
 Спахилук, 28
 Средства за производњу, 21, 30, 37, 46, 56, 88, 90, 91, 97, 117, 142, 183, 189
 Средства за рад, 11, 21, 32, 56
 Сталежи, 36, 91, 114, 151, 183

- занатски, 114, 138
 — земљораднички, 114, 196, 197
 — капиталиста, 89, 179
 — најамних радника, 27, 36
 — пастирски, 114
 — свештеника, 151
 — средњи, 138
 — трговачки, 114, 183
 — трећи, 138
 — укидање сталежа, 91
 Станови, 88, 111
 Становништво, 12, 36, 46, 93, 96, 146, 155—189, 190—206
 — активно, 177—189, 211
 — број, 177—189
 — градско, 144—145
 — густина, 107, 116
 — закон популације (Малтусов), 13, 155—162, 163—176, 177—189, 190—206
 — множење, 177—189
 — образовано, 205
 — прираст, 170—176, 177—189
 — проценат варошког, 177, 194, 195
 — проценат сеоског, 177, 194, 195—198
 — умножавање, 13, 36, 96, 153—189, 190—206, 215
 — француско, 51
 Статистика, 51, 67, 160—176, 177—189
 — француска, 51
 Статистичари, 177, 180, 184
 Статистичке цифре, 158—176, 177—189
 Статистички подаци, 158—176, 182
 Стока, 33, 83, 141
 — зграде за стоку, 83
 Стругар, 126
 Сувишак
 — производа над потребом, 65—67, 71
 Судија, 25, 57, 61, 110
 Судство, 110—111
 Сукно, 43

Т

- Телеграф, 27
 Теорија рада (економија), 9, 33—34
 Терминологија, 69
 — научна, 69
 Техника, 30, 33, 34, 197
 — земљоделска, 168—169, 169—176, 197
 — развијена, 140, 141, 197
 Техничка неопходност (неопходност технике), 147—148
 Техничке
 — науке, 33, 157
 Технички
 — развој, 58, 67, 139
 Техничко усавршавање производње, 90—91, 104, 139
 Тиранија, 24
 Ткач, 124, 201
 Торф (тресет), 81
 Тражња, 88, 89, 213
 — ефективна, 213
 — капитална, 88
 — радне снаге, 23
 — робе, 88—89
 Трг (тржиште), 25, 46, 211
 Трговачке фирме, 25
 Трговачки језик, 62
 Трговина, 21, 195
 — спољна, 62, 71
 Трговци, 23, 57, 62, 92, 139
 Тржиште, 46, 211
 Трошење, 10, 11, 34, 95—96, 102, 105
 Трошкови, 117, 141, 198
 — величина, 199—200
 — главнине, 198
 — непроизводни, 89—90, 93, 96, 110
 — производни, 89—90
 Туберкулоза, 126

У

- Угаљ, 46, 106, 107
 — камени, 46, 81
 — производња каменог угља, 136

Удружена
— радна снага, 122
Удружени
— рад 34, 112, 138—140, 148
Удруживање
— рада 116—118, 139, 149
Употреба
— производа, 36—37
Употребна вредност (корисност), 26
Услуге, 26, 61
— узајамне, 26
Установе (институције), 91
Утакмица (конкурвенција), 139, 211
— између радника, 30
— слободна, 28, 35, 211
Утопија, 28
Уштеда
— у зградама, 140
— огреву, 140

Ф

Фабрика, 21, 30, 34, 74, 92, 96, 97, 125—137, 139, 141, 148, 151
Фабрикант, 45
— капиталиста, 45
Фабричка
— производња, 45, 92, 93, 103—104, 125—137, 140, 148
— техничко устројство фабричке производње, 125—126
Фабрички
— радници, 125—137
— радови, 126
— систем, 125—127, 151
Фабричко
— друштво, 126, 136—137
Фарма, 192
Феудалац, 139
Феудализам, 139
Феудални начин производње, 28
Феудално-еснафска епоха, 139
Физика
— социјална, 181—183
Физиократи, 45, 211
Филозофија, XI, 209

— материјалистичка, 209
Филологија, 68
Фонд најамнина, 18—19
Француска
— економска школа, 9, 69
— револуција из 1789, 144
Француски
— сељаци, 144—145

Х

Хармонија, 25—26
— економска, 26
— интереса, 26
— општа, 26
— природна, 27
— у друштву, 26
Хармонисте, 25
— школа хармониста, 25—26
Хемичари, 134
Хигијена, 127
Хипотекарни дуг, 144, 146
(Х)рана, 65—67, 88, 89, 111, 144, 146, 191, 195, 196, 197, 201—205
— дефицит хране, 164, 190—193, 196, 197, 201—205

Ц

Царина (види: ђумручина)
Цена, 19, 23, 46, 74, 146, 203
— еспапа, 23
— земље, 146
— јединице рада, 142
— пазарна, 32
— подела цена, 23
— продајна, 25
— производа, 20
— сировина, 93
— сувишак, 20
Цивилизација, 75, 93, 96, 100, 102, 108, 110, 188, 197
— земље, 188, 197
— народа, 102
— постанак, 100
— развитак, 108
Цивилизовани
— народи, 188

Цивилизовано, 108
— друштво, 108
Цистерна, 108

Ч

Чиниоци производње (фактори производње), 9, 30, 41—46, 209
— комбинација фактора производње, 209
— природни (земља, природни производи — предмети за производњу), 106—113
— рад, 54—64
Чиновници, 91, 151
Човечанство
— развитак, 31—32

Ш

Шећер, 44, 106
Школа, 150
Школски систем, 150
Шпекулације, 90
— на железници, 62
— приватне, 35
Штампа, 24
Штедљивост, 144, 146
Штедња, 11, 95—99, 104—105, 144, 146, 199
— капиталисте, 104—105, 144, 199
— и награда за умереност, 11, 95—99
Штета, 201
Шума, 55

РЕГИСТАР ЛИЧНИХ ИМЕНА

А

Александар II, 209
 Антипатер, 129
 Аполон, 68, 212
 Аристотел, 128, 129
 Аркрајт, 134
 Артаксеркс, 71
 Архив Србије, XIV-XV

Б

Бабеф, 24
 Бастија Фредерик, 9, 25, 26, 227
 Благојевић Обрен, XII
 Бокло, 109

В

Вајет Цон, 121
 Валас, 161, 162
 Вукомановић, М., XV

Г

Гаспоарен, 160, 187
 Гиљар Годвин, 158, 160, 182, 184

Д

Де Фаенс, 144
 Димитријевић, Миша, X, XI
 Дириг, Еуген, XIV, 27, 225
 Доброљубов, 209

Е

Екаријус, 143, 144, 145, 225
 Елпидин, Михаил, 209, 211
 Енгелс, Фридрих, X, 210, 214
 — *Антидиринг*, X, 210

Ж

Жујовић, Живојин, 210

Ј

Јовановић, Владимир, X

К

Кауцки, Карл, X
 Кенеј, Франсоа, 211
 Кери(је), Хенри 9, 26, 27, 227
 Кетле, Адолф, 177, 181, 182, 183, 215
 — *Социјална физика*, 181, 215
 Кирибах, 141—142
 Кобл (Келп), 160
 Комадинић, Слободан, XV

Л

Легда, 162
 Лист, Франц, 132

М

Малтус, Томас Роберт, 9, 12, 13, 24, 26, 85, 86, 88, 155—162,

164—176, 180—189, 190—205,
209, 215, 226
— *Закон популације*, 156, 157
—162, 215

Марковић, Светозар, IX—XVI,
6, 7, 8, 18, 29, 42, 101, 159, 171,
209—217, 225, 226, 227

— *Начела народне економије*,
IX, XI, XIII, XIV, XVI, 6, 7,
18, 29, 42, 210, 212—217, 225
— *Нова начела политичке еко-*
номије, IX, X, XI, XIII, XIV,
225

Маркс, Карл, IX, X, XI, XVI,
9, 23, 24, 28, 30, 31, 101, 115,
116, 118—125, 129, 135, 145,
151, 161, 162, 209, 210, 211,
212, 214, 225, 226, 227

— *Најамни рад и капитал*, 212
— *Капитал* — I том, IX, XVI,
101, 118, 121, 145, 210, 212,
213, 214, 225

Мезофант, 133

Мил, Џејмс, 209

Мил, Џон Стјуарт, IX, X, XI, 5,
7, 8, 12, 18, 52, 68, 69, 71, 89,
90, 95, 101, 104, 107, 113, 121,
138, 142, 143, 144, 146, 147,
156, 159, 165, 171, 199, 209,
211—217, 225, 226

— *Принципи политичке еконо-*
мије . . ., 7, 101, 211—217

Мијатовић, Чедомил, X, 210,
211, 225, 226

Меркантилизам, 212

Мек Кулох, Џ. Р., 59, 159, 209

Монтијон, 98

Моро, Жонше, де, 177, 187

Н

Надир-шах, 109, 214

Наполеон I, 182

Немањић, 97

Њ

Њутн, Исак, 132

О

Омир (Хомер), 131

Олег, 75

П

Пејић, Л., IX

Перовић, Радослав, XIV

Пипин, А. Н., 7, 8, 210, 213, 214,
217

Полит-Десанчић, Михаило, X,
XI

Протић, Стојан, XIV

Пушкин, Александар, 209

Прајс, 162

Р

Ракић, Мита, 215

Рафаел (Санги), 68

Рикардо, Давид, XI, 9, 24, 25, 26,
85, 86, 101, 211, 227

Рошер, Вилхелм, XI

Реј, 177

С

Сеј, Жан Батист, 9, 25, 59, 159,
209, 227

Сениор, Вилем Насау, 159, 209

Сисмонди, Жан Шарл Леонар,
де, 88, 90, 143, 144, 146

Скерлић, Јован, XII

Смит, Адам, XI, 9, 17, 19, 20, 21,
22, 23, 25, 45, 47, 48, 69, 72,
94, 118, 119, 128, 129, 209, 210,
212, 213, 217, 227

— *Богатство народа*, 22, 48, 161,
217

Стјуарт, Џејмс, 161, 162

Суботић, др Јован, X

Т

Тамерлан, 109

Тодоровић, Драгоје, XV

Тодоровић, Пера, XI, XII, XIII,
XIV

Таунсент, 161

У

Уат (Ват), Џејмс, 58, 122, 134

Уекфилд (Вејкфилд), 116, 138

Ф

Филип II (шпански краљ), 72

Фојербах, Лудвиг, 134

Фултон, Роберт, 134

Х

Хајшлинг, 184

Хауснер, 147, 160

Хлодвик (Холдвик), 51

Хомер (видети Омир), 131

Ц

Целзијус, 108

Ч

Чедвин, 185

Чернишевски, Николај Гаври-
ловић, IX, XI, XV, XVI, 5, 7,
8, 9, 18, 25, 31, 121, 157, 159,
160, 162, 165, 171, 177, 182,
187, 209, 210, 212—217, 225,
226

— *Дополненія и примѣчанія на*
первую книгу Политической
экономіи Джона Стюарта
Милля, 18, 171, 209, 211, 212
—217

— *Очерки изъ политической*
экономіи (по Миллю), IX,
XVI, 8, 209, 210, 225

Чомерс, 88

Ш

Шошкић, Драгутин, XV

РЕГИСТАР ГЕОГРАФСКИХ ИМЕНА

А

Азија, 109, 110, 112
 Алпи, 108
 Америка, 72, 82, 110, 178
 — Северна, 51, 81, 158, 162
 — Северно Америчке Државе
 (САД), 62, 158, 162
 Американци, 26, 110
 Арабија, 75
 Архангелск, 79
 Аустрија, 181, 182, 188

Б

Бабери (Бербери), 109
 Баден, 188, 209
 Базел, 18
 Балкан, 79, 109
 Балканско полуострво, 79
 Белгија, 142, 182, 183
 Бедуини, 109
 Београд, IX, X, XI, XIII, XIV,
 XV, 6, 212, 215, 217
 Беч, XIV
 Бирмингем, 119

В

Вавилон, 75, 108
 Везув, 110
 Велика Британија, 147, 158,
 160, 177
 Вестминстерска опатија, 96
 Војводина, XII

Г

Галија, 50
 Ганг, 106
 Ганзевиди, 109
 Грци, 108, 129, 138
 Грчка, 71, 75, 78, 108

Д

Дарданели, 75
 Демарари, 111
 Дњепар, 75
 Дунав, 108

Е

Европа, 21, 23, 26, 51, 75, 76, 80,
 81, 82, 90, 106, 108, 109, 111,
 112, 113, 139, 157, 158, 178,
 186, 187, 192, 199
 — Западна, 158
 — Источна, 182
 Европљани, 74
 Египат (Мисир), 79, 108, 199
 Единбург, 81
 Енглеска, 21, 24, 31, 69, 71, 74,
 81, 95, 103, 106, 107, 108, 113,
 122, 123, 135, 136, 142, 144,
 146, 147, 150, 151, 157, 160,
 168, 177, 179, 183, 192, 213
 Енглези, 25, 27, 73, 108, 142
 — енглески писци, 23—42, 26—
 —27
 — радници, 209—210

Ж

Женева, X, 5, 18, 209, 211, 217,
225

И

Индија, 109, 111
— Источна, 108
Ирска (Ирландија), 111, 146,
160, 177
Италија, 71, 108, 132, 182, 192

Ј

Јамајка, 110, 1
Јапан, 157, 158
Јудеја, 108

К

Кавказ, 178
Келти, 51
Киргизи, 74
Китај (Кина), 157, 158

Л

Латини, 51
Ломбардија, 142
Лондон, 124, 213, 217

М

Мала Азија, 108, 109, 214
Мексико, 110
Мисир (Египат), 79
Мисисипи, 106
Москва, 75, 76

Н

Неапољ, 108
Немачка, 25, 27, 144

— Источна (Германија), 182,
188

Немци, 108
Нил, 106
Нови Сад, IX, X, XI, XIII, 8

О

Османлије, 109, 214
Османлијско царство, 214

П

Париз, 145, 197
Перси, 71
Персија, 71, 75, 98, 109
Перу, 110
Петроград, 7, 75, 76, 209, 210
Пожаревац, XIV
Пруска, 181, 182, 188
Пфалц, 143

Р

Рим, 75, 78, 108
Римљани, 71, 138
Русија, 108, 132, 182, 192
Румунија, 187

С

Сибир, 5
Словени, 132
— Јужни, 132
Србија, IX, X, 209, 213

Т

Тихи океан, 62
Тоскана, 144
Турска, 98
Турци, 109, 214
— Селџуци, 109, 214
— Османлије, 214

Ф

Фламанска, 142, 146
Фламенци, 144
Франки, 50, 51
Французи, 91
Француска, 24, 25, 26, 50, 51, 69,
98, 132, 144, 147, 182, 184, 187,
192, 196, 211
Француско
— друштво, 50, 51
— писци, 45, 69

Ц

Цариград, 76
Цирих, IX, 171

Ч

Чешка, 125

Ш

Швајцарска, 187
Шкотска, 157
Шпанија, 72

RÉSUMÉ

Le plus important et le plus vaste ouvrage de Svetozar Markovic, «Les principes de l'économie populaire (Nouveaux principes de l'économie politique) selon N. G. Tchernichevsky» représente une oeuvre economico-théorique entière et fondamentale et bien qu'inachevée son importance n'en est pas moins grande. Cet ouvrage bien que constituant en grande partie un remaniement de la fameuse oeuvre de N. G. Tchernichevsky „*Очерки политической экономии — по Милу*“, parue en 1869/70 à Genève, est loin de manquer d'originalité. Une bonne partie des textes est écrite également d'après le «*Capital*» de Marx, paru en 1867. Une mineure partie est inspirée par le «*Cours d'économie nationale et sociale*» de Duing («*Cursus der National und Socialökonomie*», 1873) et son «*Histoire critique de l'économie nationale et du socialisme*» («*Kritische Geschichte der Nationalökonomie und des Socialismus*», 1871), ainsi que par les travaux de l'un des plus proches collaborateurs de Marx, Eccharius. L'originalité des idées de Marx, en particulier celles concernant les problèmes économiques en Serbie, ainsi que l'habileté avec laquelle il manie les idées empruntées, surtout à Marx, (Markovic est allé bien plus loin que Tchernichevsky) donnent à cet ouvrage un caractère autonome dans une grande mesure. Markovic y traite une série d'importants problèmes économiques.

Markovic a écrit les «*Principes de l'économie nationale (Nouveaux principes de l'économie politique)*» afin de jeter une base economico-théorique systématique pour son action scientifique et révolutionnaire, en partant des idées de Tchernichevsky qu'il connaissait le mieux, grâce à son séjour en Russie et en les complétant par celles de Marx et les siennes. Markovic critique également, dans cet ouvrage, l'économie politique bourgeoise et s'oppose aux nombreux ouvrages des économistes bourgeois serbes de l'époque, notamment à Cedomilj Mijatovic. A l'instar de Mill et Tchernichevsky, Markovic a conçu son ouvrage en cinq livres (1. La production, 2. la Distribution, 3. L'échange, 4. Les conditions du progrès économique, 5. Le rôle de l'Etat dans l'économie) mais n'a remis à l'imprimerie, de son vivant, que le premier livre («*La production*»), tandis que le manuscrit de son deuxième livre («*la distribution*») a été retrouvé et publié plus tard. L'attitude critique de Markovic à l'égard de l'économie politique vulgaire bourgeoise des

auteurs français et britanniques n'était pas un simple calque de celle de Tchernichevsky ou Marx, mais était adaptée aux circonstances sociales et économiques ainsi qu'aux idées prévalant en Serbie dans les années cinquante et au début des années soixante du siècle dernier.

Le premier livre des »Principes...« bien qu'il reprend l'approche factorielle connue, selon laquelle les facteurs de production (le travail, le capital et la terre) sont engagés dans le processus de production de manière à réaliser le plus gros produit à moindre frais, contient néanmoins des vues originales de Markovic. Partant de la théorie de la valeur de travail, il s'élève contre l'économie politique bourgeoise et l'exploitation capitaliste de la classe ouvrière en Serbie et adopte l'enseignement de Marx sur la valeur et la main d'oeuvre en tant que marchandise, dénonçant l'exploitation des masses populaires par l'appareil bureaucratique de Serbie, il prône des réformes sociales et économiques pour arriver au socialisme. Procédant de l'analyse des facteurs de production et des possibilités de les utiliser, il mettait en évidence les avantages de la production en système socialiste ainsi que les taux de productivité du travail plus élevés par rapport à ceux du capitalisme, surtout en ce qui concerne les défauts du système d'usine (Chapitre XI du livre écrit d'après Marx).

A la différence de Mill, Markovic souligné également que l'apport de chaque facteur de production peut et doit se distinguer et souligner que la valeur est créée par le travail. S'enchaîne ensuite son analyse du travail producteur et non producteur, dans laquelle il souligne que le travail producteur est celui qui crée des valeurs utilitaires et ajoute de la valeur au nouveau produit. Le caractère social de la production est mis en valeur mais il est souligné aussi que la répartition, malgré le caractère du travail en tant qu'unique facteur de production, dépend d'une série d'autres facteurs et en premier lieu du rapport de production, d'où découlent d'ailleurs les différences dans le caractère de la production et de la répartition à différentes époques du développement socio-économique de l'humanité, et avant tout entre le capitalisme et le socialisme naissant.

Markovic considérait le capital comme une catégorie historique (Ch. VI) et soulignait que le fait d'être propriétaire du capital permettait aux capitalistes d'exploiter la classe ouvrière et de réaliser une distribution tripartite des revenus en système capitaliste de production, ce qui l'a incité à critiquer également le système de libre concurrence et son impact sur la distribution tripartite. Il dénonce le caractère non rationnel de ce genre de production. La critique de la distribution du travail, du système machiniste et manufacturier, fondé sur les rapports capitalistes de production s'enchaîne sur cette analyse, le machinisme permettant un mode capitaliste de production et l'exploitation de l'ouvrier.

Dans la deuxième partie du livre (chapitres XIII—XVI), Markovic rejette les vues de Mill et Maltus sur la population et souligne que la misère de la classe ouvrière est due à l'exploitation capitaliste et non pas à la »loi sur la population«, comme ils de prétendaient.

Il convient, à la fin, de dire quelque chose sur l'introduction de Svetozar Markovic (»Notions générales«) dont les vues ont suscité plus d'un malentendu. Ce chapitre donne un aperçu des »différentes directions de la pensée économique« (de A. Smith, Ricardo, »Les origines de l'école française: économistes de peur'...«, J. B. Say, Bastiat, Carey, »Ecoles critico-historiques du socialiste K. Marx«). Le chapitre »Le défaut de la loi de Marx sur le développement social« constitue une critique de Karl Marx à qui Markovic reproche d'avoir suscité des malentendus«. Nous citons intégralement cette partie:

»C'est là le cours de pensée de la critique historique de K. Marx. Il y a dans l'ensemble une seule mais *très importante* erreur. Le développement de la société capitaliste est en effet l'histoire factuelle de la société occidentale; et les lois qui y régissent le développement économique sont en fait justes. Mais *ce ne sont absolument pas des lois d'une société humaine*. Chaque société ne doit pas nécessairement traverser toutes les étapes par lesquelles est passée la société industrielle, l'Angleterre par exemple, que K. Marx avait en fait, en vue. Si les ouvriers anglais avaient été dans une autre situation et à un autre niveau de conscience au moment de la découverte et de l'introduction des machines, ils n'auraient, sans doute, jamais permis que l'économie 'capitaliste' se développe à l'extrême pour ne penser à la transformation sociale qu'après. Ils l'auraient fait bien avant. Nous voulons dire par là qu'une société peut transformer son économie fondée sur la petite propriété et introduire la production mécanique la plus sophistiquée sans pour autant passer par le 'purgatorium' de la production capitaliste«.

TABLE DES MATIÈRES

Préface du rédacteur — — — — —	IX
Principes de l'économie nationale ou science de la prospérité du peuple [Nouveaux principes de l'économie politique], suivant N. G. Tchernychevski, cahier 1. (production et théorie de la multiplication de la population) — — —	1
Notices — — — — —	209
Liste des illustrations — — — — —	217
Mots pas très connus — — — — —	219
Registre des notions — — — — —	223
Registre des noms propres — — — — —	239
Registre des noms géographiques — — — — —	243
Résumé — — — — —	247
Table des matières — — — — —	251

САДРЖАЈ

Предговор приређивача — — — — —	IX
Начела народне економије или наука о народном благо- стању [Нова начела политичне економије], (по Н. Г. Чернишевском), свеска 1. (Производња и теорија умножавања људства) — — — — —	1
Белешке приређивача — — — — —	209
Списак илустрација — — — — —	217
Мање познате речи и изрази — — — — —	219
Регистар појмова — — — — —	223
Регистар личних имена — — — — —	239
Регистар географских имена — — — — —	243
Résumé — — — — —	247
Table des matières — — — — —	250
Садржај — — — — —	253

За издаваче

Радомир Николић, директор НАРОДНЕ КЊИГЕ
Радован Ждрале, директор МАТИЦЕ СРПСКЕ
Петар Јакшић, директор ЈЕДИНСТВА

Технички уредник

Ђорђе Драгосавац

Лектори

Милија Станић и Јелица Рађеновић

Преводиоци

Мирослава Милошевић и Викторија Стегић

Регистри

др Лазар Пејић и Љиљана Бранковић

Фотографије

Радомир Живковић, уметнички фотограф

Коректори

Вера Медић, Мирјана Јосић и Ружа Радовановић

Штампа: ООУР „Слободан Јовић“, Београд,
Стојана Протића 52

Тираж: 3.000 примерака

РАДЕНИК.

У Београду

17. Априла

1871.

П Р О Г Р А М.

Наша је цел да науком помажемо напредак српског народа.

Напредовање народа огледа се поглавито у ове три главне стране: материјалном благостању, образовању и слободи.

Човек, који је материјално осигуран да може својим радом поштено живети, који је образован као човек и као радник и члан друштва и који је слободан да располаже сасвим независно својом вољом и радом — такав је човек напредан. Напредовање народа није ништа друго већ напредовање свију чланова народа у истом смислу.

Наука и њена примена у животу веома је опширна и разнолика. Оне све скупа упливишу на народни развитак, али ми би узели на се сувише теретан, управо немогућан посао кад би хтели да нашом радњом обухватимо све гране у науци и животу. У овом програму дужност нам је дакле да кажемо границе у науци и животу у којима ће се поглавито кретати наша радња. У исто време да обележимо правац наше радње.

1. Економски одношаји. Код нас су економски одношаји у многоструки различити од економских одношаја код западних народа од којих ми пресмо „економску науку“ и економске установе.

цијације (наша породична задруга постоји још по негде по селима али се сваке године умањава) за производњу, размену и кредит. Али ми не држимо да је асоцијација последњи ступањ економског развитка народа. На против: ми мислимо да је то тек први корак да се привредна снага појединца увелича; у исто време да се стане на пут жудњи појединаца да грабе туђу зараду, већ да сваки добија према својој заради. Пре или после људи морају увидети да човек не треба да се обогати ради самог богатства, већ да су привреда и њен резултат — богатство — само средство човеку за виши, лични и друштвени развитак. Са изменом економских појмова мора доћи и економски преобрајај у животу. Људи неће присвајати — узимати у своју власт — средства за производњу, како би могли давити друге привреднике, већ ће радити да увеличају производност друштвене снаге на тиме да увеличају и своју властиту снагу.

Ми ћемо излагати начела економске науке са њеним крајњим резултатима, а остављајући да се у току времена организација рада и размене сами тако развију, да сав народ ступи у праву друштвену заједницу; — наш ће главни посао бити: да изучавамо економски живот српског народа

гори зликовац) има изображена и вредна привредника.

Према овоме „Радник“ ће: изучавати данашње просветно стање у Србији у сваком погледу:

Излагати начела и нацрт (план) како да се организује система образовања, према изреченим начелима и према нашим условима и потребама; упознавати читаоце са свима просветним заводима који би се са коришћу могли код нас увести;

пратити критички сваки нов појав у нашој књижевности, који би имао вредности по наше образовање;

испитивати све појаве у нашем друштвеном животу, које би имале утицаја на образовање јавног мњења и уштите на наш умни и морални развитак.

По могућству упознаваће читаоце и са књижевношћу страном.

3. Држављански одношаји. Ми не повлачимо границу између тако званих држављанских одношаја и других друштвених одношаја. У животу једног народа сви су одношаји појединаца тесно везани једни с другима — једни се не могу развити и усавршити док се и други не развију и не усаврше. Према овоме „Радник“ ће: изучавати држављанске одношаји у на-